

Witold Świątosławski

Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII-XIV w.)

Acta Archaeologica Lodziensia nr 40, 7-114

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

1. WSTĘP

Dzięki swej egzotyce i dynamicznie rozgrywającym się epizodom historycznym, dzieje koczowników Wielkiego Stepu, którzy kolejnymi falami napływali do dawnej Europy, wielokrotnie wzbudzały zainteresowanie badaczy. W starożytności Scytowie, Sarmaci, Hunowie, we wczesnym średniowieczu Awarzy, Protobułgarzy, Węgrzy pustoszyli znaczne obszary naszego kontynentu. W wiekach XI-XII, kiedy Ruś staczała nie zawsze zwycięskie boje ze swymi koczowniczymi sąsiadami, Europa łacińska nie zaznała niszczących najazdów stepowych nomadów. Rycerstwo zachodnioeuropejskie zcierało się na Bliskim Wschodzie z Turkami seldżuckimi, odchodzącymi wówczas od swego tradycyjnego – koczowniczego – trybu życia. W XIII w. Europejczycy ponownie przeżyli strach przed stepowymi agresorami. Grozę wzbudziło uderzenie koczowniczych najeźdźców – Mongołów, nazywanych w ówczesnej Europie Tatarami. Sama ich nazwa wielu mieszkańcom Europy kojarzyła się z greckim „Tartarem” – miejscem w świecie podziemnym, gdzie odbywały karę dusze ludzi grzesznych.

Wydarzeniom związanym z ekspansją ludów stepu w średniowieczu poświęcono wiele pozycji w dotychczasowej literaturze. Na tle bogatej gamy różnorodnych opracowań omawiających przeważnie historię działań wojennych, podkreślających osiągnięcia późnośredniowiecznych Mongołów w zakresie strategii i taktyki, stan badań nad bronią koczowników Wielkiego Stepu przedstawia się bardzo skromnie. W literaturze zachodnioeuropejskiej próżno by szukać syntezy poświęconej uzbrojeniu tych ludów. Jest paradoksem, iż w dotychczasowych studiach nad dawnymi militariami bardzo niewiele uwagi poświęcono uzbrojeniu wojsk, które stworzyły największe terytorialnie imperium w dziejach ludzkości. Brakuje opracowania poświęconego tej problematyce, zaś w klasycznych, podręcznikowych dziełach o średniowiecznym uzbrojeniu np. J. Hewitta, W. Boeheim, czy C. Blair’a¹ brak jest choćby drobnych uwag na

ten temat. Trudno się jednak dziwić, że problematyka ta obca była badaczom koncentrującym swą uwagę na dziejach uzbrojenia zachodnioeuropejskiego, skoro bronią koczowników w minimalnym tylko stopniu zainteresował się H. Russel Robinson², autor opracowania dawnego uzbrojenia azjatyckiego. Monografii tej tematyki nie napisali także, jak dotąd, potomkowie stepowych wojowników – ani badacze mongolscy, ani tureccy. Synteza poświęcona późnośredniowiecznemu uzbrojeniu koczowników nie powstała także w środowisku badaczy działających w byłym ZSRR, obejmującym terytorialnie największą część Wielkiego Stepu. Koncentrowali oni, jak dotąd, swą uwagę na niektórych, małych obszarach stepu i z reguły wykorzystywali jeden tylko rodzaj źródeł – znaleziska archeologiczne. W małym stopniu interesowali się późnym średniowieczem.

W dotychczasowej literaturze znaleźć można natomiast kilka publikacji dotyczących problematyki militariów późnośredniowiecznych koczowników (głównie Mongołów), przeznaczonych dla szerokiego kręgu czytelników. Wśród nich pod względem rzetelności na uwagę zasługują książki D. Nicolle’a³, choć widoczna w nich jest przypadkowość w wykorzystaniu źródeł pochodzących z badań archeologicznych prowadzonych na obszarze stepu przez archeologów radzieckich.

Z pewnością nie należy z takiego stanu badań wysnuwać wniosku o słabości uzbrojenia średniowiecznych koczowników stepowych. Pogląd taki spotkać jeszcze, niestety, można niekiedy nawet w poważnych opracowaniach. Nie ulega bowiem kwestii, że najlepsza nawet strategia i stosowanie nowatorskiej taktyki nie doprowadziły by do sukcesów bojowych, jakie odnosiły armie nomadów organizowane przez Mongołów, gdyby nie dysponowali oni skuteczną bronią. Tym bardziej, iż podczas swej ekspansji koczownicy stepowi walczyli zwycięsko z

¹ J. Hewitt, *Ancient Armour and Weapons in Europe*, London - Oxford 1860; W. Boeheim, *Handbuch der Waffenkunde*, Leipzig 1890; C. Blair, *European Armour circa 1066 to circa 1700*, London 1958.

² H. Russel Robinson, *Oriental Armour*, London 1967.

³ D. Nicolle, *Attila and the Nomad Hordes*, London 1990; tenże, *The Mongol Warlords. Genghis Khan - Kublai Khan - Hülegü - Tamerlane*, Dorset 1990.

przeciwnikami posługującymi się uzbrojeniem powstałym w wielkich centrach techniki i sztuki wojennej ówczesnego świata od Chin i Japonii po Europę łacińską. Tak szeroki teatr działań wojennych sprzyjał przyjmowaniu przez koczowników form militariów wywodzących się z różnych kręgów cywilizacyjnych. Ruchliwość nomadów ułatwiała z kolei przenoszenie znajomości wielu wynalazków pomiędzy odległymi krańcami Starego Świata, od Dalekiego Wschodu po Europę Zachodnią. Na te aspekty ekspansji nomadów zwracano już uwagę⁴. Studia nad uzbrojeniem koczowników mogą więc być istotne nie tylko dla zainteresowanych średniowieczną kulturą materialną ludów stepu.

Celem niniejszej pracy jest próba podsumowania aktualnego stanu wiedzy o uzbrojeniu jakim posługiwać się mogli wojownicy Wielkiego Stepu w XII-XIV w., w czasach intensywnych działań wojennych spowodowanych w dużej mierze ekspansją centralnoazjatyckich Mongołów.

Zakres terytorialny, określony w tytule terminem „Wielki Step” obejmuje rozległe obszary strefy umiarkowanej o klimacie suchym, kontynentalnym, ze zróżnicowanym środowiskiem geograficzno-przyrodniczym. Na obszarach tych przewaga suchoroślowej roślinności trawiastej umożliwiały bytowanie ludów pędzących wędrowny tryb życia i zajmujących się głównie hodowlą stad koni, bydła, owiec, kóz, niekiedy także wielbłądów i jaków. Tereny te to pas o szerokości dochodzącej do 600 km, ciągnący się równoleżnikowo od Mandżurii poprzez południową Syberię, Azję Centralną, aż po południową część Europy Wschodniej. W linii prostej pas ten rozciąga się na przestrzeni prawie 8 tys. km. Od północy ograniczają Wielki Step strefy lasostepów i lasów wschodnioeuropejskich i syberyjskich, od południa zaś pustynie (Gobi, Kyzyl-kum), góry (Tien-szan) i morza (Arałskie, Kaspijskie, Czarne).

Stepowy charakter miała do niedawna także część Kotliny Karpackiej w Europie Środkowej (puszta). Wielokrotnie docierały tu zagony koczowników. Niektórzy pozostawali tu na stałe, choć jedynie Węgrom dane było skutecznie przekształcić swój tryb byto-

wania na osiadły i stworzyć trwały organizm państwowy. Tereny Kotliny Karpackiej to strefa bardzo intensywnego mieszania się wielu elementów kulturowych świata ludów koczowniczych i osiadłych społeczności Europy Środkowej. Wyodrębnienie militariów, które z pewnym prawdopodobieństwem można za należące do późnośredniowiecznych koczowników przybyłych na teren królestwa węgierskiego (np. Połowców uciekających przed Mongołami) to zadanie czekające jeszcze na swego realizatora. W opracowaniu niniejszym jedynie sporadycznie korzystano więc ze znalezisk z terenu dzisiejszych Węgier.

Ludy żyjące w średniowieczu na obszarze Wielkiego Stepu – koczownicy – to zróżnicowane antropologicznie i kulturowo ugrupowania używające w zdecydowanej większości języków tureckich, mongolskich i madżursko-tunguskich, należących do altajskiej rodziny językowej. Cechą charakterystyczną tych ludów był prowadzony głównie (choć nie tylko) wędrowny tryb życia, zaś dominującą formą gospodarki była hodowla zwierząt bez zabezpieczenia paszowego na okres zimowy. Bezpośredni był związek pomiędzy możliwością przeżycia, a wielkością posiadanych stad. Przeciętna ilość zwierząt należących do typowej rodziny pasterskiej wystarczała najczęściej na zaspokajanie tylko skromnych warunków bytowych. Szczególnie ostre zimy, następujące w stepie co kilka lat, przyczyniały się do nadmiernej redukcji stad, a tym samym powodowały bezpośrednie zagrożenie bytu wielu rodzin. Szansę przeżycia stwarzały w takich okresach jedynie najazdy na sąsiednich sąsiadów (także i ludy osiadłe), połączone z rabowaniem dóbr. Obowiązek organizowania takich wypraw spoczywał na przywódcach rodowych i plemiennych. Dla utrzymania swej pozycji społecznej musieli oni wykazywać się cechami dobrych wodzów, dbać o rozwijanie umiejętności bojowych swych ludzi oraz o funkcjonalne uzbrojenie. Działania wojenne w tych społecznościach były powszechnym elementem bytu.

Intensywność prowadzonych działań bojowych oraz wędrowny tryb życia przyczyniały się do komplikowania sytuacji politycznej na stepie oraz w jego sąsiedztwie. Wpływało to na stałe mieszanie się grup etnicznych, antropologicznych i językowych. Nie należy więc, zdaniem autora, spotykanych często terminów typu: „broń mongolska”, „uzbrojenie tureckie”, „szable tatarskie” czy też „armia mongolska” rozumieć dosłownie. Przeciwnie, pod nazwami tymi kryją się najczęściej różnoetniczne treści. W skład oddziałów walczących na stepie w późnym średniowieczu (także i podczas inwazji mongolskiej) wcho-

⁴ O. G a m b e r, *Kataphrakten, Clibanarier, Normannenreiter*, „Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien”, t. 64, (N.F. XXVIII), 1968, s. 7-44; tenże, *Orientalische Einflüsse auf die mittelalterliche Bewaffnung Europas*, „Kwartalnik Historii kultury Materialnej”, R. XXI, 1973, nr 2, s. 273-279; A. N a d o l s k i, *Od Wielkiego Stepu do Atlantyku*, „Peregrinatio Gothica” (w druku); W. Ś w i e t o s ł a w s k i, *Die Elemente der fernöstlichen Bewaffnung im frühmittelalterlichen West- und Mitteleuropa* [w:] *Actes du XIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1-7 Septembre 1991*. Bratislava 1993, t. 4, s. 282-284.

dziły bowiem różnorodne grupy koczowników Wielkiego Stepu, a nawet przedstawiciele niektórych podbitych ludów osiadłych. Broń, którą wojska te używały trafniej jest, zdaniem autora, określać ogólnym mianem „koczownicza” niż jakimkolwiek terminem etnicznym np. „mongolska” czy „połowiecka”.

Przyjęty zakres chronologiczny obejmuje okres od XII do XIV w. W wiekach tych inicjatorami i głównymi realizatorami licznych działań wojennych na całym Wielkim Stepie były plemiona mongolskie, które zdołały podporządkować sobie prawie wszystkie ludy koczownicze. Jest tradycją dotychczasowej historiografii uwypuklać nazwy ugrupowań koczowniczych wyróżniających się w określonym odcinku czasu szczególną energicznością i skutecznością działań wojennych. Nazwy Scytów, Hunów czy też Awarów utrwaliły się dzięki temu na kartach wielu opracowań, zarówno naukowych, jak i popularno-naukowych. Stąd też granice zakresu chronologicznego niniejszego opracowania symbolicznie powiązано z historią Mongołów, choć opracowanie to poświęcone jest uzbrojeniu ogółu ówczesnych koczowników Wielkiego Stepu.

W XII wieku (najprawdopodobniej w 1162 r.) urodził się Czyngis-chan – jeden z najwybitniejszych zdobywców w dziejach świata, wódz o wybitnych zdolnościach przywódczych i organizatorskich. Stał się on kontynuatorem ekspansji Mongołów, zapoczątkowanej przez swego dziada i zdołał utworzyć terytorialnie największe w historii świata imperium. Natomiast za symbol kresu ekspansji mongolskiej uznano upadek mongolskiej dynastii Jüan w Chinach (1368 r.).

Choć wyżej przytoczono daty roczne w dalszej części pracy chronologia poszczególnych zabytków podawana będzie mniej precyzyjne, bo w wiekach. W chwili obecnej nie jest bowiem ani możliwe, ani też celowe stosowanie datowania z dokładnością roczną. Kilka jest tego powodów. Do najważniejszych zaliczyć trzeba szerokie ramy chronologiczne większości późnośredniowiecznych militariów znalezionych podczas badań archeologicznych prowadzonych na obszarze Wielkiego Stepu. Z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, iż wraz z rozpoczęciem dalekosiężnych podbojów wojownicy Czyngis-chana, ani tym bardziej ci z podbijanych plemion, nie porzucili swej dotychczasowej broni i nie nastąpiło w świecie koczowników nagle przebrojenie. Podkreślić należy także, iż jest sporo racji w powszechnym mniemaniu o tradycjonalizmie kultury materialnej koczowników, dostosowanej do twardych warunków ich bytowania. Tradycjonalizm taki dostrzegany jest także, o czym będzie dalej mowa, i w ich uzbrojeniu.

Bazę źródłową niniejszego opracowania stanowią trzy główne rodzaje źródeł: zabytki archeologiczne, informacje pisane oraz przedstawienia ikonograficzne. Nie ulega bowiem wątpliwości, iż tylko uwzględnienie różnorodnych kategorii źródeł, dostarczających wzajemnie się uzupełniających informacji, stwarza szansę właściwych ustaleń we współczesnym bronioznawstwie historycznym. Autor nie kryje jednak, iż w opracowaniu tym szczególną uwagę zwrócił na zabytki archeologiczne. O ile bowiem podstawowe źródła pisane i ikonograficzne, dotyczące uzbrojenia późnośredniowiecznych koczowników, znane są od dawna i wykorzystywane w wielu publikacjach, o tyle informacje o militariach pozyskanych w trakcie badań wykopaliskowych nie zawsze łatwo docierają do Europy Środkowej i Zachodniej.

Znaleziska archeologiczne pozwalają ustalić formy militariów, ich wymiary, niekiedy technologię produkcji, ślady obcych wpływów kulturowych. Uwzględnione w niniejszej pracy pochodzą w zdecydowanej większości z wykopalisk prowadzonych na obszarze Wielkiego Stepu, a więc z terenów, które prawie w całości mieściły się w granicach byłego ZSRR. Z tego też powodu informacje o nich znajdują się głównie w rosyjskojęzycznej literaturze archeologicznej. Większość znalezisk pochodzi z badań cmentarzysk. Zwyczaje pogrzebowe koczowników, choć różnorodne, nakazywały najczęściej pozostawianie przy zmarłym przedmiotów służących mu za życia⁵. Typowymi elementami wyposażenia grobowego w przypadku pochówków mężczyzn była broń i elementy rzędu końskiego. Znaleziska te umożliwiają studia zarówno nad poszczególnymi okazami broni, jak i, co szczególnie istotne, nad kompletami militariów. Dają też często możliwość sprecyzowania chronologii poszczególnych okazów. W przypadku tej grupy znalezisk istnieje też duże prawdopodobieństwo, iż była to broń rzeczywiście używana przez nomadów. Wśród nich wyodrębnić można dwie zasadnicze grupy zabytków: pochodzące z bardzo bogato wyposażonych grobów, najprawdopodobniej przedstawiciele górnych warstw społeczeństwa nomadów oraz znalezione w typowych, najczęściej skromnie wyposażonych grobach. Tych drugich jest oczywiście więcej. Dostarczają one informacji o uzbrojeniu zwykłych wojowników. Znaleziska z bogatych grobów, choć rzadsze, reprezentują jednak pełniejsze zestawy uzbrojenia. Można wśród nich znaleźć elementy nie występujące w skromniej wyposażonych

⁵ N. A. Alekseev, *Rannie formy religii tjurkojęzycznych narodov Sibiri*, Novosibirsk 1980, s. 181-182; E. Tryjarski, *Zwyczaje pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń*, Warszawa 1991, s. 194-197.

grobach np. tarcze, hełmy. Szereg takich bogatych mogił znaleziono na terenach stepu wschodnioeuropejskiego, na styku świata nomadów z państwami ludów osiadłych, głównie Rusi⁶.

Wśród militariów koczowniczych wiele jest, niestety, zabytków będących znaleziskami luźnymi. Posiadają one mniejszą wartość poznawczą. Często bowiem brak jest informacji o ich miejscu znalezienia i datowaniu. Niektóre z takich zabytków przechowywanych w muzeach mają nie popartą faktami lokalną tradycję związku ze średniowiecznymi nomadami. Brak jednak dowodów takiej ich proveniencji był powodem ostrożnego i raczej sporadycznego wykorzystywania w niniejszym studium. Kilka efektywnych tego rodzaju zabytków (głównie hełmów) przechowywanych jest np. w muzeach japońskich. Są one przez miejscową tradycję określane jako pochodzące z czasów nieudanych inwazji mongolskich na wyspy japońskie u schyłku XIII w. Niekiedy fotografie tych hełmów wykorzystuje się w publikacjach popularnonaukowych. Forma hełmów bliższa jest jednak niektórym nowożytnym hełmom japońskim i chińskim niż tym, które pochodzą z późnośredniowiecznych grobów koczowniczych z terenu stepu, badanych przez archeologów. Nie przesądza to oczywiście kwestii ich datowania i proveniencji. Wymagają one jednak przeprowadzenia precyzyjnych studiów, często archiwalnych, możliwych do zrealizowania raczej przez badaczy miejscowych – japońskich. Nie zdecydowano się więc na ich uwzględnienie w niniejszym opracowaniu.

Najmniej liczną grupę znalezisk archeologicznych tworzą te, które pochodzą z badań miejsc ufor-

tyfikowanych lub ośrodków miejskich. Niewątpliwie związane jest to ze specyfiką obszaru (stepu), na którym obiekty takie były mniej liczne niż na obszarach sąsiednich. Zabytki te mają przeważnie bardzo szerokie datowanie. Częstość w ich przypadku nie można także wykluczyć obcej proveniencji.

Informacje o archeologicznych znaleziskach średniowiecznych militariów koczowniczych znaleźć można głównie w opracowaniach poszczególnych stanowisk. Często militaria opisano w nich bez przedstawienia ogólniejszych uwag czy też wniosków. Są także, choć nieliczne, artykuły archeologiczne poświęcone wyłącznie średniowiecznemu uzbrojeniu stepowych nomadów, w których omawiane są szczególnie interesujące, pojedyncze okazy broni, bądź też poszczególne rodzaje militariów z wąsko określonego terytorium. Znaleźć je można w fachowych czasopismach archeologicznych lub w zbiorach takich studiów. Ta ostatnia forma publikacji jest szczególnie popularna w ośrodkach badawczych na terenach byłego ZSRR, w których działają archeolodzy zainteresowani problematyką koczowniczą. W zbiorach artykułów poświęconych militariom średniowiecznym, pozyskanym podczas badań archeologicznych, przeważają jednak opracowania dotyczące wczesnego średniowiecza. Znacznie mniej jest pozycji omawiających materiały z XII i XIII w., natomiast wyjątkowo skromna jest liczba publikacji, w których można znaleźć informacje o zabytkach datowanych na XIV i XV w. Ma to niewątpliwie związek z aktualnym stanem badań.

Nie sposób w tym szkicowym zarysie stanu badań przedstawić wszystkie prace, w których znaleźć można informacje o archeologicznych znaleziskach militariów z terenu Wielkiego Stepu. Wymienić jednak należy te pozycje, których autorzy szczególnie koncentrowali swą uwagę na problematyce bronioznawczej. W dotychczasowej rosyjskojęzycznej literaturze naukowej jest już ich stosunkowo pokaźna liczba. Szereg interesujących zbiorów artykułów poświęconych średniowiecznemu uzbrojeniu koczowniców wydano w Nowosybirsku⁷. Większości z nich powstała pod redakcją działającego w tym ośrodku naukowym archeologa Ju. S. Chudjakova. W chwili

⁶ V. V. O t r o š č e n k o, Ju. Ja. R a s s a m a k i n, *Polovec'kij kompleks čingul'skogo kurganu*, „Archeologija”, Kiev t. 53, 1986, s. 14-36; ci sami, *Der Polovzer-Khan aus dem Čingul'-Kurgan. Die Auffindung* [w:] *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*, Neumünster 1991, s. 169-271; D. Ju. Č a c h k i e v, E. I. N a r o Ź n y j, *Pogrebenie znatnogo voina načala XV veka iz selenija Verchnij Alkun (Čečeno-Ingušetija)* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, s. 129-140; M. V. G o r e l i k, V. V. D o r o f e e v, *Pogrebenie zolotoordynskogo voina u s. Taborovka*, [w:] *Problemy voennoj istorii narodov vostoka*, Leningrad 1990, s. 119-132. Do grupy bogatych grobów koczowniców należy zaliczyć także odkryte przed kilkudziesięcioma laty na Ukrainie pochówki najprawdopodobniej Połowców lub Czarnych Kłobuków. Obiekty te, choć częstokroć cytowane i fragmentarycznie publikowane, nie doczekały się niestety, jak dotąd gruntownej monografii. Militaria z tych grobów zebrali i publikowali m.in. A. N. K i r p i č n i k o v, *Drevnerusskoe oružie, III. Dosphec, kompleks boevych sredstv IX-XIII vv.*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Leningrad 1971, S. A. P l e t e n e v a, *Drevnosti černych klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1973.

⁷ Do ważniejszych zbiorów poświęconych tematyce bronioznawstwa średniowiecznego wydanych dotąd w Nowosybirsku zaliczyć niewątpliwie należy: *Archeologija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1975; *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981; *Archeologija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1982; *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987; *Voennoe delo drevnego isrednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990; *Problemy srednevekovoj archeologii Južnoj Sibiri i sopedel'nych territorii*, Novosibirsk 1991.

obecnej jest on niewątpliwie najbardziej płodnym autorem książek i artykułów poświęconych archeologicznym znaleziskom militariów średniowiecznych koczowników Azji Centralnej⁸. W ciągu ostatnich kilkunastu lat problematyką tą zainteresowali się także i inni archeolodzy rosyjscy, prowadzący badania na stepowych obszarach południowej Syberii. Szereg prac na ten temat opublikowali: E. I. Derevjanko⁹, G. V. Dlužnevskaja¹⁰, V. E. Medvedev¹¹,

V. F. Nemerov¹², S. P. Nesterov¹³, Ju. A. Plotnikov¹⁴, B. B. Ovčinnikova¹⁵, A. I. Solovev¹⁶.

Wśród archeologów rosyjskich prowadzących badania na obszarach europejskiego stepu brak jest specjalizujących się w problematyce średniowiecznego uzbrojenia koczowników. Tematykę tę poruszali niektórzy badacze w swych pracach poświęconych szerszej problematyce. Do ważniejszych takich pozycji zaliczyć należy opracowania S. A. Pletnevej¹⁷, G. A. Fedorova-Davydova¹⁸, A. F. Medvedeva¹⁹.

Poza opracowaniami archeologów publikujących w języku rosyjskim prac poświęconych późnośrednio-

⁸ Ju. S. Chudjakov, *Opyt tipologičeskoj klassifikacii nakonečnikov strel jenijskich kyrgyzov v IX-XII vv.* [w:] *Sootnošenie drevnich kul'tur Sibiri s kul'turami sopredel'nych territorij*, Novosibirsk 1975, s. 310-326; tenże, *Osnovnye ponjatija oružievedenija (po materialam vooruženija enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.)* [w:] *Novoe v archeologii Sibiri i Dal'nego Vostoka*, Novosibirsk 1979, s. 184-193; tenże, *Vlijanie stepnogo landšafta na voennoe iskusstvo kočevnikov* [w:] *Osobennosti estestvenno-geografičeskoj sredy i istoričeskie processy v Zapadnoj Sibiri*, Tomsk 1979, s. 85-87; tenże, *Vooruženie enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.*, Novosibirsk 1980; tenże, *Vooruženie kočevnikov prialtajskich stepej v IX-X vv.* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 115-132; tenże, *Kyrgyzy na Tabate*, Novosibirsk 1982; tenże, *Kollekcija železnych nakonečnikov strel čitinskogo muzeja* [w:] *Archeologija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1982, s. 135-148; tenże, *Vooruženie drevnich tjurok Gornogo Altaja* [w:] *Archeologičeskie issledovanija v Gornom Altae v 1980-1982 godach*, Gorno-Altajsk 1983, s. 3-27; tenże, *Kollekcija železnych nakonečnikov strel iz tunkinskoj doliny v fondach irkutskiego muzeja*, [w:] *Po sledam drevnich kul'tur Zabajkal'ja*, Novosibirsk 1983, s. 138-149; tenże, *Železnye nakonečniki strel iz Mongolii* [w:] *Drevnie kul'tury Mongolii*, Novosibirsk 1985, s. 96-114; tenże, *Vooruženie srednevekovykh kočevnikov Južnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986; tenże, *Vooruženie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991; tenże, *Zaščitnoe vooruženie kyrgyzskogo voina v pozdnem srednevekov'e* [w:] *Problemy srednevekovoj archeologii Južnoj Sibiri i sopredel'nych territorij*, Novosibirsk 1991, s. 87-100; tenże wraz z V. V. Mjakin'niko'v'em, *Kolčany drevnich tjurok Srednego Eniseja* [w:] *Problemy srednevekovoj archeologii Južnoj Sibiri i sopredel'nych territorij*, Novosibirsk 1991, s. 60-66; tenże wraz z A. I. Solov'e'v'em, *Iz istorii zaščitnogo dospecha v Severnoj i Central'noj Azii* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 135-163.

⁹ E. I. Derevjanko, *K voprosu o vooruženii mocheskogo voina* [w:] *Archeologija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1975, s. 192-203; tenże, *Očerki voennogo dela plemen Priamur'ja*, Novosibirsk 1987.

¹⁰ G. V. Dlužnevskaja, *Tipologija snarjaženija vsadnika i konja stepej Central'noj Azii (IX-XII vv. n.e.)*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. VI, 1993, s. 21-43.

¹¹ V. E. Medvedev, *O šleme srednevekovogo amurskogo voina (tajnik s ostatkami dospecha v Korsakovskom mogil'niku)* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 172-184; tenże, *Obščee i osobnoe v nekotorych vidach vooruženija čžurčžen'ckoj epochi Priamur'ja i Primor'ja* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 205-219.

¹² V. F. Nemerov, *Nakonečniki strel undugunskoj kul'tury* [w:] *Archeologija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1982, s. 168-177; tenże, *Voinskoe snarjaženie i oružie mongol'skogo voina XIII-XIV vv.*, „Sovetskaja Archeologija”, 1987, nr 2, s. 212-227.

¹³ S. P. Nesterov, *Tešla drevnetjurkского vremeni v Južnoj Sibiri* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 168-172; tenże, *Kon' v kul'tach tjurkojazyčnych plemen Central'noj Azii v epochu srednevekov'ja*, Novosibirsk 1990; tenże, *Pancir' i šlem iz mogil'nika Šapka* [w:] *Voennoe delo naselenija juga Sibiri i Dal'nego Vostoka*, Novosibirsk 1993, s. 149-179.

¹⁴ Ju. A. Plotnikov, *Nakonečniki strel iz mogil'nika Kyzyl-tu* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1981; tenże, *Rubjaščee oružie priirtyšskich kimakov* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk, 1981, s. 162-167; tenże, *Klady Priob'ja kak istoričeskij istočnik* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 120-135; tenże, *Srednevekovyj meč iz vostočnogo Kazachstana* [w:] *Voennoe delodrevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, s. 150-154.

¹⁵ B. B. Ovčinnikova, *K voprosu o vooruženii kočevnikov srednevekovoj Tuvy (po materialam raspokop mogil'nika Ajmyrlyg)* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 132-146; tenże, *Pogrebenije drevnetjurkского voina v centralnoj Tuve*, „Sovetskaja Archeologija”, 1982, nr 3, s. 216.

¹⁶ A. I. Solov'e'v, *Voennoe delo korennoho naselenija Zapadnoj Sibiri. Epocha srednevekov'ja*, Novosibirsk, 1987.

¹⁷ S. A. Pletneva, *Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskich stepjach*, „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, 1958, t. 62, s. 151-226; tenże, *Drevnosti černych klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva, 1973; tenże wraz z N. A. Mažitov'e'm, *Kočevniki vostočnoevropejskich stepej v X-XIII vv.* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, s. 213-223; tenże, *Kočevniki srednevekov'ja. Poiski istoričeskich zakonornostej*, Moskva 1982; tenże, *Chazary*, Moskva 1986; tenże, *Pečenegi i guzy pa nižnemu Donu (po materialam kočevničeskogo mogilnika u Sarkela-Beloi Veži)*, Moskva 1990; tenże, *Polovcy*, Moskva 1990.

¹⁸ G. A. Fedorov-Davydov, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966.

¹⁹ A. F. Medvedev, *Ručnoe metatel'noe oružie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV vv.*, Moskva 1966; tenże, *Tataro-mongol'skie nakonečniki strel v Vostočnoj Evrope*, „Sovetskaja Archeologija”, 1966, nr 2, s. 50-60.

wiecznym archeologicznym znaleziskom militariów ludów Wielkiego Stepu jak dotąd brak.

Wśród ikonograficznych źródeł do dziejów średniowiecznego uzbrojenia koczowników najważniejszymi niewątpliwie są dzieła sztuki stworzone przez samych nomadów. Wśród nich najbardziej interesujące dla bronioznawców są dwie grupy: kamienne posągi przedstawiające zmarłych wojowników oraz ryty i malowidła naskalne.

Posągi kamienne (baby, bałbany) mają na stepie odległą tradycję, sięgającą co najmniej okresu scytyjskiego²⁰. Rzeźby naturalnej wielkości sylwetek ludzkich spotykane są na całym obszarze Wielkiego Stepu, od Mandżurii po Europę Wschodnią. Wykonywano je także i w okresie, któremu poświęcona jest ta książka, tj. w wiekach XII-XIV. Wśród późnośredniowiecznych posągów kamiennych wyodrębnić można dla celów bronioznawczych dwie zasadnicze grupy: Rzeźby będące dziełem ludów turkojęzycznych znane ze stepów na zachód od dzisiejszej Mongolii oraz posągi mongolskie. Te pierwsze doczekały się szeregu opracowań. Najdokładniej w dotychczasowej literaturze naukowej omówiono zabytki z obszaru stepu wschodnioeuropejskiego. Gruntownie opracowała je S. A. Pletneva, uznająca je za dzieła pieczyńskie i połowieckie²¹. Poza opracowaniami S. A. Pletnievej w rosyjskojęzycznej literaturze archeologicznej znaleźć także można szereg artykułów, w których opublikowano ciekawsze, pojedyncze zabytki lub szczegółowo omówiono elementy stroju przedstawione na tych posągach²². W przypadku omawianych rzeźb podkreślić trzeba dbałość ich autorów o pokazanie szczegółów ubiorów i elementów uzbrojenia przedstawionych postaci. Często spotykane precyzyjne wyrzeźbienie hełmów, faler napiersnych, pasów z podwieszonymi kołczanami, łubiami, szablami lub pałaszami pozwala uznać te dzieła za szczególnie interesujące obiekty dla studiów bronioznawczych. Pod tym względem odmienne są późnośrednio-

wieczne posągi kamienne z terenu Mongolii. Wyobrażają one przedstawicieli najwyższych warstw społeczeństwa mongolskiego, zapewne głównie chanów. Dostojnicy ci wyrzeźbieni zostali w pozach majestatycznych, najczęściej jako władcy siedzący na stołkach - tronach. Wyraźnie na dziełach tych zaznaczone są elementy ubioru, brak jest jednak na nich zupełnie przedstawień militariów²³. Dla bronioznawców są więc one niestety mało przydatne.

Malowidła lub ryty naskalne, szczególnie licznie występujące na azjatyckich terenach Wielkiego Stepu są także przydatnym źródłem dla studiów bronioznawczych. Niestety, dominują wśród nich wizerunki schematyczne, co zmniejsza ich wartość poznawczą w interesującej nas kwestii. Dostrzec jednak na nich można elementy nie znane, bądź rzadko występujące w innych, rodzimych ikonograficznych źródłach koczowniczych np. proporce konnych wojowników. Mankamentem tej grupy zabytków jest problem ich datowania. Najczęściej jest ono szerokie i obejmuje całą epokę. Sądzić możemy, iż większość zachowanych do dziś malowideł i rytów naskalnych, będących dziełami ludów koczowniczych, została już zarejestrowana i opublikowana²⁴.

Inne rodzaje zabytków ikonografii, pochodzących z kręgu sztuki koczowniczej, mają niewielkie znaczenie dla badań nad średniowiecznym uzbrojeniem. Przedstawienia sylwetek wojowników lub wyobrażeń broni na przedmiotach codziennego użytku lub monetach są bardzo rzadkie i nadmiernie schematyczne. Jak dotąd np. znana jest tylko jedna moneta mongolska z przedstawieniem wojownika. Jest to srebrna moneta bita na rozkaz żony Ūgededja w 1244 r.²⁵ Przedstawiono na niej bardzo schematycznie m. in. postać łuczniczki strzelającej do tyłu.

Szczególnie problematyczną jest kwestia wykorzystania dla badań nad średniowiecznym uzbrojeniem koczowników źródeł ikonograficznych powstałych w kręgach cywilizacyjnych ludów osiadłych sąsiadujących ze światem nomadów. Średniowieczne dzieła wyobrażające stepowych najeźdźców znane są

²⁰ E. T r y j a r s k i, *Zwyczajne pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń*, Warszawa 1991, s. 294-305. Tu także zebrana literatura tematu.

²¹ S. A. P l e t n e v a, *Pečenegi, torki i połowcy v južnoruskich stepjach*, „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, 1958, t. 62, s. 151-226; także, *Poloveckie kamennye izvajanija* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1974.

²² A. M. Ž d a n o v s k i j, *Statuja poloveckogo vojina iz stanicy Novomalorossijskoj*, „Sovetskaja Archeologija”, 1977, nr 1, s. 289-292; D. G. S a v i n o v a, *Sibirskie realii poloveckich kamennych izvajanijs* [w:] *Archeologija Sibiri i Dal'nego Vostoka*, Novosibirsk 1984, s. 115-122; L. A. E v t j u c h o v a, *Kamennye izvajanija Južnoj Sibiri i Mongolii*, „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, 1952, t. 24; V. D. K u b a r e v, *Drevnetjurkskie izvajanija Altaja*, Novosibirsk 1984.

²³ D. B a j a r, *Kamennye izvajanija iz suchebatorskogo ajmaka (Vostočnaja Mongolija)* [w:] *Drevnie kul'tury Mongolii*, Novosibirsk 1985, s. 148-159; tenże, *Kamennye izvajanija Vostočnoj Mongolii* (w j. koreańskim) Seul 1994.

²⁴ L. A. Č i n d i n a, *Izobraženija voinov iz Srednego Priob'ja* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk, 1981, s. 87-97; E. A. N o v g o r o d o v a, *Mir petroglifov Mongolii*, Moskva 1984; Z. S. S a m a š e v, *Naskal'nye izobraženija Verchnego Priirtyš'ja*, Alma-Ata 1992.

²⁵ A. D a m d i n s u r e n, *Dundam ertnij mongolyn mongon temdegt (XIII-XIV zuun)*, „Tuuchijn Sudlal. Studia Historica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici”, t. IX, fasc. 23, Ulaanbaatar 1979, s. 119-139.

z wielu centrów kulturowych poczynając od Japonii, poprzez Chiny, Persję po Europę Wschodnią i Środkową. Przedstawienia te wielokrotnie były wykorzystywane w publikacjach poświęconych podbojom nomadów. Szczególnie często spotkać można w tych opracowaniach reprodukcje miniatur perskich przedstawiających działania bojowe Mongołów. Nie rzadko wykorzystywano je bezkrytycznie, przyjmując iż dokładnie oddają one rzeczywisty wygląd wojowników mongolskich. Takiego zdania jest M. V. Gorelik, autor szeregu opracowań uzbrojenia ochronnego Mongołów²⁶.

Wykorzystując w badaniach bronioznawczych źródła ikonograficzne należy pamiętać, iż artyści w każdym kręgu kulturowym tworzyli na podstawie ugruntowanych, własnych wzorów, czasami dodając jedynie obce, egzotyczne dla nich szczegóły. Łatwo można zauważyć, iż np. przedstawienia wojowników mongolskich w późnośredniowiecznej sztuce chińskiej, japońskiej, perskiej czy też europejskiej są zupełnie odmienne (tabl. I-V). Zmusza to do zachowania szczególnej ostrożności w interpretacji tych wyobrażeń. Tym samym obce źródła ikonograficzne mają dla studiów nad średniowiecznym uzbrojeniem koczowniczym znaczenie drugorzędne i mogą być jedynie wykorzystane dla skonfrontowania z ustaleniami formułowanymi na podstawie źródeł bardziej wiarygodnych tj. zabytków archeologicznych z terenu stepu, rodzimej ikonografii itp.

Na podobny problem natrafiamy w przypadku trzeciej kategorii źródeł wykorzystywanych w studiach bronioznawczych – źródłach pisanych. Rodzimych, koczowniczych relacji pisanych, pochodzących z późnego średniowiecza jest niewiele. Liczniejsze są natomiast opisy kultury materialnej średniowiecznych stepowych nomadów będące dziełem obcych kronikarzy i posłów. Często zawierają one bogatą informację, wymagają jednak ostrożnej interpretacji. Dla wielu bowiem z nich to co u koczowników widzieli

lub o czym usłyszeli było tak obce i egzotyczne, że nie pozostało bez wpływu na treść opisu.

Rodzime źródła pisane koczowników, choć jak wspomniano wyżej nieliczne, dostarczają szeregu ważnych informacji dla badań nad uzbrojeniem średniowiecznym. Źródłem szczególnej rangi jest *Mongolun ni'ucza tobczan (Tajna historia Mongołów)*. Kronika ta, choć niestety zachowała się w późniejszej, chińskiej wersji językowej, powstała w środowisku mongolskim najprawdopodobniej ok. 1240 r.²⁷ Poświęcona jest zasadniczo wypadkom politycznym w czasach Czyngis-chana i tuż po jego śmierci. Na wielu jej stronach znaleźć można uwagi dotyczące kultury materialnej, w tym i uzbrojenia, podane częstokroć w szerokim kontekście pozwalającym nie tylko na studia nad rodzajami broni, ale także np. nad obrzędowością związaną z militariami. Inne źródła pisane powstałe w świecie nomadów i datowane na późne średniowiecze to nieliczne inskrypcje. Wśród nich dla studiów nad dawnym uzbrojeniem przydatna jest jedna – tzw. *Kamień Czyngis-chana*²⁸. Wryty na nim napis mówi o wyjątkowo dalekim strzale z łuku.

Liczniejsze i przynoszące więcej informacji o późnośredniowiecznym uzbrojeniu koczowników Wielkiego Stepu są relacje pisane powstałe na terytoriach leżących poza stepem. Z okresu poprzedzającego ekspansję Mongołów jest ich niewiele. Natomiast agresja mongolska wywołała nie tylko strach wśród zagrożonych nią społeczeństw, ale i ciekawość nieznanego dotąd ludu oraz świadomość, iż poznanie jego zwyczajów, stosowanej strategii i taktyki ułatwi walkę z nim lub nawiązanie sojuszy przeciw wspólnym wrogom. Spowodowało to powstanie szeregu opisów działań wojennych najeźdźców stepowych w zaatakowanych krajach oraz relacji z wypraw poselskich do mongolskich chanów. Dzieła takie spisano w wielu krajach od Japonii po Europę Zachodnią. Nie wszystkie one mają wartość dla studiów bronioznawczych. Pod tym względem niewątpliwie szczególnie cenne są relacje powstałe w wyniku wyprawy posłów papieża Innocentego IV do chana Mongołów w latach 1245-1247: Jana di Piano Carpinię, Benedykta Polaka i C. de Bridii²⁹. Wśród nich

²⁶ M. V. Gorelik, *Srednevekovyj mongol'skij dospech* [w:] *Tretij meždunarodnyj kongress mongolovedov*, Ulan-Bator 1979, t. 1, s. 90-101; tenże, *Oriental armour of the Near and Middle East from the eighth and to the fifteenth centuries as shown in works of art* [w:] *Islamic arms and armour*, London 1979, s. 38-41; tenże, *Orużie i dospech russkich i mongolo-tatarskich voinov konca XIV v.* [w:] *K 600-letiju Kulikovskoj bitvy*, „Vestnik Akademii Nauk SSSR”, 1980, t. 8, s. 102-103; tenże, *Mongolo-tatarskoe oboronitel'noe voorużenie vtoroj poloviny XIV - načala XV v.* [w:] *Kulikovskaja bitva v istorii i kul'ture našej Rodiny*, Moskva 1983, s. 244-269; tenże, *Rannij mongol'skij dospech* [w:] *Archeologija, etnografija i antropologija Mongolii*, Novosibirsk, 1987, s. 163-208; tenże, *Kulikovskaja bitva 1380. Russkij i zoltoordynskij voiny* [w:] „Cejhgauz. Voенno-istoričeskij žurnal”, nr 1, 1991, s. 2-7

²⁷ *Tajna historia Mongołów*, tł. S. Kałużyński, Warszawa 1970.

²⁸ I. Kljukin, *Drevnejšaja mongol'skaja nadpis' na Chirchirinskom („Čingisovom”) kamne*, „Trudy Gosudarstvennogo Dal'nevostočnogo Universiteta”, seria VI, no 5, Vladivostok 1927, s. 32-33.

²⁹ Literatura dotycząca tego poselstwa jest obszerna. Najnowszym opracowaniem zawierającym tłumaczenia na j. polski oraz omówienia wszystkich relacji powstałych w związku z tą wyprawą jest: *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpinię do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993.

najobszerniejszą i bardzo bogatą w informacje dotyczące m.in. uzbrojenia jest *Historia Mongalorum quos nos Tartaros appellamus* Carpiniego. Współczesny badacz zadziwia szczegółowością opisu i trafnością wniosków zawartych w tym dziele. Dla studiów bronioznawczych bardzo cenną jest także relacja franciszkanina Wilhelma Rubruka, posła króla francuskiego Ludwika IX do wielkiego chana Möngke w latach 1253-1255³⁰. Także i Rubruk okazał się wyjątkowo baczny obserwatorem i skrupulatny pisarzem.

Informacje o uzbrojeniu późnośredniowiecznych nomadów znaleźć można także i w innych europejskich źródłach pisanych. Są one jednak najczęściej bardzo skromne i dotyczą tylko pojedynczych kwestii. Wśród nich szczególnie ważnym, bo jak dotąd jedynym w Europie, jest opis użycia gazów bojowych przez Mongołów w bitwie pod Legnicą w 1241 r. Relacja ta znajduje się w dziele Jana Długosza *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*³¹, powstałym co prawda w XV w., a więc w dwieście lat po bitwie legnickiej, ale jest bardzo prawdopodobnym, że autor opierał się na wcześniejszych źródłach, do dziś nie zachowanych.

Interesujące spostrzeżenia dotyczące uzbrojenia Tatarów, którzy w połowie XIII w. pustoszyli znaczne obszary Europy Środkowej znajdują się w *Kronice* Tomasza ze Splitu³² oraz w dziele Iwo z Narbony³³. Informacje o broni używanej przez Mongołów w Chinach w czasach dynastii Jüan znaleźć można w *Opisaniu świata* Marco Polo³⁴. Warte uwzględnienia są także wzmianki znajdujące się w późnośredniowiecznych latopisach ruskich, relacjonujących inwazję nomadów na Ruś i dzieje walk Rusinów z koczowniczymi okupantami³⁵. Są w nich m.in. relacje o używaniu przez Mongołów machin bojowych.

³⁰ A. Wyngaert van den, *Intinera et relationes fratrum minorum seaculi XIII et XIV* (Sinica Franciscana I), Quaracchi k. Florencji 1929, s. 147-332; F. R i s c h, *Johann de Plano Carpini. Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247*, Leipzig 1930; N. P. Š a s t i n a, *Džiovanni del' Plano Karpini. Istori-ja mongolov. Gill'om de Rubruk. Putešestvie v vostočnye strany*, redakcija, vstupitel'naja stat'ja, primečanja N. P. Šastinoj, Moskva 1957.

³¹ J a n a D ł u g o s z a, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. VII-VIII, opr. D. Turkowska, M. Kowalczyk pod red. K. Pieradzkiej, przekł. J. Mrukówna, Warszawa 1974.

³² T o m a A r h i d a k o n, *Kronika*, Split 1960; *Der Mongolensturm. Berichte und Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*. Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Hansgerd Göckenjan und James R. Sweeney, Graz - Wien - Köln 1985.

³³ I w o z N a r b o n y, *List [w:] Mateusz Paris (Parisiensis), Chronica maiora, Rerum Britannicarum medii aevi scriptores*, 57, t. I-VII, 1872-1883, s. 270.

³⁴ *Die Reisen des Venezianeners Marco Polo*, Hamburg 1907.

³⁵ *Ipatevski (Hipacki) latopis [w:] Pol'noe sobranie russkich letopisej*, t. II, 1908; *Lavrentevski latopis*, tamże, t. I, 1926-1928.

Szereg ważnych informacji dla studiów nad dawnym uzbrojeniem koczowników znaleźć można w źródłach pisanych powstałych w państwach azjatyckich atakowanych wielokrotnie przez nomadów, głównie w Chinach, Persji i Japonii. Brak wśród nich pozycji zawierających tak wszechstronne i drobiazgowo opisy uzbrojenia jak u Carpiniego czy Rubruka. Dostarczają one jednak danych, których brak jest w źródłach europejskich np. o używaniu przez koczowników prochu.

Wśród źródeł chińskich najważniejszymi są kroniki dynastii Sung i Jüan³⁶. Posłowie tej pierwszej, podróżujący do północnych – koczowniczych sąsiadów cesarstwa chińskiego, wielokrotnie bywali szpiegami pilnie rejestrującymi fakty o szczególnym znaczeniu militarnym. Mongolska dynastia Jüan panująca w Chinach w XIII i XIV w. przykładła duże znaczenie dla unowocześniania uzbrojenia własnej armii. Krytycznie jednak pod tym względem oceniała walory tradycyjnego uzbrojenia chińskiego. Podtrzymywała rangę własnej broni. Gwardia założyciela dynastii Jüan – Kubiłaj-chana – składała się jedynie z Mongołów i Turków³⁷. Sięgając po obce, głównie muzułmańskie wzory, co nie było rzadkością, władcy tej dynastii wzbogacali nie tylko zasoby uzbrojenia własnej armii, ale także swych północnych pobratymców, koczujących na obszarach centralno-azjatyckiego stepu. Militarne nowinki techniczne z rozkazów cesarzy mongolskich pozostawały tajemnicą dla chińskich poddanych. Poza kronikami uwagi o uzbrojeniu średniowiecznych koczowników znaleźć także można i w innych pisanych źródłach chińskich. Także i w tym kręgu kulturowym powstawały relacje posłów i podróżników odwiedzających północnych, koczowniczych sąsiadów swej ojczyzny³⁸. Zawarte w nich wzmianki o broni nomadów są jednak niestety skromniejsze niż te, które zapisali posłowie europejscy Carpini czy Rubruk.

Interesujące dane dotyczące znajomości przez Mongołów prochu dymnego znajdują się w relacjach japońskich powstałych w związku z próbami inwazji mongolskiej na wyspy japońskie w XIII w.³⁹

³⁶ Z informacji dotyczących uzbrojenia zawartych w *Sung-szy, Liao-szy i Jüan-szy* korzystano za pośrednictwem opracowania: A. D a m d i n s u r e n, *Mongolyn zevsgijn tovč tuuch*, Ulaanbaatar 1990.

³⁷ Tamże, s. 126.

³⁸ M e n - d a b e j - l u, *Polnoe opisanie mongolo-tatar*, opr. N. C. Munkueva [w:] *Pamjatniki pis'mennosti vostoka*, t. 26, Moskva 1975.

³⁹ Relacje XIII-wiecznych źródeł japońskich o ówczesnej armii mongolskiej zebrane zostały ostatnio w artykule: S. S z u l c, *Armia mongolska w świetle trzynastowiecznych źródeł japońskich*, „Roczniki Historyczne”, 1988, (wyd. 1989), t. LIV, s. 77-109.

Ekspansja mongolska na kraje Azji Środkowej i Persję zaowocowała m.in. relacjami o tych podbojach. W większości uwaga ich autorów koncentrowała się na opisach wydarzeń politycznych i działań bojowych. Liczne są w nich sceny oblężeń twierdz i miast. Pozostają one cennymi źródłami dla studiów nad mongolską strategią, taktyką i sztuką zdobywania fortyfikacji. Mniej w nich informacji szczegółowych o uzbrojeniu koczowników. Wśród nich na uwagę zasługuje *Zbiór kronik* Raszid ad-Dina⁴⁰. Ten historyk i nadworny lekarz mongolskich władców Persji, skrupulatnie zebrał i opisał na początku XIV w. powiązane ze sobą dzieje Persji, plemion tureckich i mongolskich. Na stronicach jego encyklopedycznego dzieła znaleźć można niejedną wzmiankę interesującą dla bronioznawców. Natomiast na miniaturach, którymi ilustrowano poszczególne wydania *Zbioru kronik*, częstokroć przedstawieni są wojownicy mongolscy. Wizerunki te, jak to już wyżej wzmiankowano, wielokrotnie wykorzystywane były dla studiów nad średniowiecznym uzbrojeniem mongolskim.

Uwzględnienie różnorodnych i wzajemnie uzupełniających się rodzajów źródeł: archeologicznych, ikonograficznych i pisanych pozwala niewątpliwie na pełniejsze, niż to miało miejsce w dotychczasowych opracowaniach, omówienie uzbrojenia średniowiecznych koczowników Wielkiego Stepu. W dalszych rozdziałach tej pracy przedstawiono więc nie tylko uzbrojenie ochronne i zaczepne oraz rząd koński, ale także broń wykorzystującą właściwości prochu dymnego, maszyny wojenne i znaki bojowe.

Wojska koczowników nie składały się z jednej tylko formacji. Wojownicy posiadali różnorodne uzbrojenie. Archeologiczne znaleziska grobowe pozwalają wyodrębnić grupy wojowników różniących się ilością i rodzajem używanej broni. W zakończeniu tego opracowania przedstawiono więc kilka schematów rekonstruujących sylwetki wojowników koczowniczych armii i omówiono typowe zestawy ich uzbrojenia. Skoncentrowano się na opisanu kawalerzystów. Po pierwsze dlatego, iż konnica była trzonem armii ludów stepowych. Po drugie ponieważ brak źródeł powoduje, iż niewiele powiedzieć obecnie możemy o uzbrojeniu osobistym wojowników tworzących oddziały specjalne np. obsługujących maszyny wojenne, czy broń prochową. Po trzecie dlatego, że w oddziałach pieszych, które także były wykorzystywane przez nomadów, służyli przedstawiciele

podbitych ludów, pochodzący ze społeczeństw pędzących osiadły tryb życia, mający zapewne najczęściej własną broń, odmienną od koczowniczej.

Opracowując niniejsze studium nie koncentrowano uwagi na występujących na tak znacznym obszarze drobnych różnicach formalnych militariów, ale przeciwnie, starano się generalizować ustalenia, dążąc do uchwycenia cech uzbrojenia typowych dla ogółu ugrupowań koczowników Wielkiego Stepu. O możliwości istnienia takich uniwersaliów wnioskowano nie tylko z dotychczasowego stanu badań nad dawnym uzbrojeniem koczowników, ale i z wyników studiów nad innymi aspektami cywilizacji ludów Wielkiego Stepu w średniowieczu. Poszczególne średniowieczne ludy eurazjatyckiego stepu choć stykające się z różnymi kręgami cywilizacyjnymi, mające często odmienne tradycje kulturowe i dzieje, łączył jednak wspólny tryb bytowania. Wpłynął on na uformowanie się licznych cech obyczajowości i kultury materialnej, powszechnych dla ogółu stepowych nomadów, widocznych także, zdaniem autora, w ich uzbrojeniu. Nie oznacza to, iż autor nie zdaje sobie sprawy z istnienia lokalnych różnic w jakości, formach czy zdobnictwie broni koczowników. Studia nad regionalnymi odmiennościami najefektywniej mogą być jednak realizowane przez badaczy z poszczególnych ośrodków naukowych działających na obszarze dawnego stepu, mających bezpośredni dostęp do pozyskiwanych zabytków. Dotychczasowe opracowania powstałe w takich placówkach wskazują, iż spodziewać się należy licznych i ciekawych w tej kwestii ustaleń.

⁴⁰ Rašid ad Din, *Sbornik letopisej*, t. I, cz. 1-2, Moskwa - Leningrad 1952, t. II, Moskwa - Leningrad 1960, t. III, Moskwa - Leningrad 1946.

2. BROŃ OCHRONNA

2.1. OCHRONY TUŁOWIA

Późnośredniowieczni koczownicy Wielkiego Stepu znali i używali kilku odmian ochron ciała. Były to przede wszystkim pancerze płytkowe i skórzane oraz kolczugi i miękkie przeszywanice. Stosowali również płytowe osłony kończyn oraz okrągłe płytki papierśne — falery.

2.1.1. Pancerze płytkowe

Popularnymi rodzajami ochron ciała średniowiecznych wojowników Wielkiego Stepu były, jak to zgodnie potwierdzają wszystkie rodzaje źródeł, pancerze wykonane z żelaznych płytek-zbrojników. Wyodrębnić wśród nich można dwie podstawowe odmiany różniące się sposobem łączenia płytek: pancerze wykonane poprzez związanie zbrojników rzemieniami oraz pancerze z płytek przynitowanych do ubioru z surowca organicznego (tekstylnego lub skózanego). Znajomość obu odmian pancerzy płytkowych rozprzestrzeniona była szeroko na obszarach Wielkiego Stepu już w starożytności¹. Używano ich przez całe średniowiecze i w czasach nowożytnych, aż po wiek XIX. Zapewne dzięki tej popularności dysponujemy obecnie licznymi średniowiecznymi źródłami dotyczącymi tego rodzaju ochron ciała. Są to głównie zachowane do dziś płytki, a w sporadycznych przypadkach nawet fragmenty pancerzy. W zdecydowanej większości pochodzą one z badań archeologicznych. Znacznie skromniejsza jest liczba wyobrażeń ikonograficznych pancerzy, przypisywanych koczownikom. Najmniej liczne wśród źródeł dotyczących tej kwestii są relacje pisane. Są jednak wśród nich przekazy o szczególnym znaczeniu, precyzyjnie opisujące wygląd i konstrukcję ówczesnych pancerzy. W XIII-wiecznej relacji Jana di Piano Carpini²ego znajduje się m.in. szczegółowy opis mongolskiego pancerza płytkowego. Brzmi on następująco: „Niektórzy zaś wszystko, o czym mówiliśmy [wyżej u Carpinięgo jest opis pancerza ze sklepanych pasów

skórzanych – przytoczony on będzie dalej], mają wykonane z żelaza w sposób następujący: sporządzają jedną płytkę cienką na szerokość jednego palca i na długość jednej dłoni i na jej wzór sporządzają wiele płytek; w każdej wykonują osiem małych otworów i kładą od wewnątrz [od strony ciała] trzy paski naciągnięte i mocne. Układają blaszki jedna na drugiej, aby niemal zachodziły na siebie i przywiązują je do [owych trzech] pasków cienkimi rzemykami. Te przetykają przez wyżej wspomniane otwory i w górnej części przyszywają jeden rzemyk, który jest podwojony po obu stronach, innym rzemykiem, aby wyżej wymienione płytki razem dobrze i mocno zwiazać. I robią z płytek jakby jeden pas i później łączą wszystko kawałkami, jak wyżej powiedzieliśmy. Wykonują to dla ochrony zarówno koni, jak i ludzi. W ten sposób połączone [płytki] tak się świecą, iż człowiek może w nich zobaczyć swoją twarz”².

Żelazne elementy pancerzy średniowiecznych koczowników są często znajdowane podczas badań archeologicznych prowadzonych na terenie całego Wielkiego Stepu. Ich występowanie jest jednak nierównomierne. Na europejskich obszarach penetrowanych w średniowieczu przez koczowników zbrojniki znajdowane są najliczniej w Kotlinie Karpackiej. Na obszarze tym spotykane są one już na stanowiskach z VII-VIII w. wiązanych z Awarami. Nieliczne są natomiast znaleziska zbrojników w południowej części Europy Wschodniej – na stepach nadczarnomorskich. Podczas badań archeologicznych tamtejszych cmentarzysk ludów koczowniczych przeważnie nie są one znajdowane. Spotykane są natomiast na terenach dawnej Rusi, co archeolodzy rosyjscy interpretują jako wynik kontaktów ze światem koczowników. Ponieważ na obszarze stepu nadczarnomorskiego ilość przebadanych stanowisk archeologicznych, będących śladami koczowników, jest już stosunkowo duża wnioskować można, iż wśród zachodnich ugrupowań koczowników, tj. tych, których koczowiska w średniowieczu znajdowały się na północ od Morza Czarnego pancerz płytkowy nie był popularny. Też

¹ A. M. Chazanov, *Očerki voennogo dela Sarmatov*, Moskwa 1971, s. 75-76; Ju. S. Chudjakov, *Voorużenie srednevekovykh kočevnikov Jużnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986, s. 121.

² Jan di Piano Carpini, *Historia Mongolów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpinięgo do Mongolów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 143.

tę potwierdza także brak przedstawień płytkowych osłon ciała na kamiennych figurach wojowników³.

Na azjatyckich terenach stepowych i na obszarach będących w średniowieczu w zasięgu wpływów nomadów elementy pancerzy płytkowych znajdowane są głównie nad Amurem, na Zabajkalu, w Altaju, Tuwie, Mongolii, Kazachstanie i południowej części Niziny Zachodniosyberyjskiej. Obszary te to strefa pozostająca w starożytności i średniowieczu pod bezpośrednim lub pośrednim wpływem dalekowschodniego kręgu cywilizacyjnego. W kręgu tym (Chiny, Korea, Japonia) właśnie pancerz płytkowy był podstawowym rodzajem ochron tułowia⁴. Nieprzypadkowo pancerz taki popularny był więc wśród Awarów, co poświadcza, jak wyżej wspomniano, archeologiczne znaleziska środkowoeuropejskie. To ugrupowanie koczowników wywodziło się, zdaniem większości badaczy, z Centralnej Azji. Ich przodkowie mieli kontakty z dalekowschodnim centrum cywilizacyjnym. Z niego też przejęli szereg elementów kultury materialnej. Oprócz pancerzy płytkowych również i inne elementy uzbrojenia awarskiego np. hełmy czy strzemiona, wykazują bliskie związki z militariami dalekowschodnimi — chińskimi i koreańskimi⁵.

Dotychczas znalezione w trakcie badań archeologicznych zbrojniki są bardzo liczne. Pozwoliło to na podjęcie kilku już prób wyodrębnienia głównych ich form. Najbardziej szczegółową analizę typologiczno-chronologiczną średniowiecznych płytek pancerzy z Centralnej Azji i południowej Syberii przedstawili Ju. S. Chudjakov i A. I. Solov'ev⁶. W ich zestawieniu uwzględnione zostały w równym stopniu zarówno zbrojniki o kształtach wielokrotnie spotykanych, jak i takie, które znane są tylko z pojedynczych egzemplarzy. Typologia taka sugeruje bogactwo form płytek pancerzy używanych przez średniowiecznych koczowników. Obraz ten jest jednak mylący. Nie kwestionując stosowania zbrojników o

fantazyjnych kształtach zauważyć trzeba, iż występują one tylko sporadycznie. Najliczniejsze są natomiast egzemplarze, które zaszeregować można do dwóch podstawowych odmian formalnych. Są to zbrojniki w kształcie wydłużonego prostokąta lub zbliżone do prostokąta lecz o zaokrąglonej jednej krawędzi (tabl. VI: 1-5, 8-14). Mniej liczne, choć także stosunkowo często spotykane na obszarach stepowych, są egzemplarze w kształcie szerokich prostokątów (tabl. VII: 1-2, 4-5).

Zróżnicowane są rozmiary płytek. Występują znaczne dysproporcje ich wymiarów. Długość zbrojników późnośredniowiecznych waha się od ok. 3 do ok. 17 cm, a szerokość od ok. 2 do ok. 10 cm. Liczebnie zdecydowanie przeważają jednak okazy średnich rozmiarów.

Dotychczas odkryte zbrojniki różnią się ilością otworków do przeplecenia rzemienia lub mocowania nita. Waha się ona od 2 do 15. Zdecydowana większość płytek ma ich powyżej ośmiu. Otworki te mają przeważnie niewielką średnicę od 1 do 3 mm, sporadycznie tylko większą. Świadczy to o używaniu do ich łączenia cienkich rzemieni. Także i rozmieszczenie otworków w płytkach jest bardzo różnorodne. Wyróżnić można kilka głównych rodzajów układów: są więc zbrojniki z otworkami umieszczonymi przy obu dłuższych krawędziach (niektóre z nich mają dodatkowo pojedyncze w środku blaszki), z otworkami zgrupowanymi w jednym z narożników, z podwójnymi otworkami przewierconymi przy krawędziach i wzdłuż osi płytki, z otworkami wzdłuż jednej, dłuższej krawędzi. Spotykane są także otwory z nitami umieszczone wzdłuż linii krzyżujących się.

Powyższe ustalenia dowodzą swobody konstrukcyjnej wykonawców pancerzy. Wskazują także na istnienie wielu sposobów łączenia płytek rzemieniami i nitami. Czy jednak zróżnicowanie to można wiązać z poszczególnymi ugrupowaniami średniowiecznych koczowników trudno obecnie stwierdzić. Jak dotąd brak jest bowiem przesłanek, które pozwoliłyby ustalić związek koncepcji konstrukcyjnych z określonym terytorium, grupą etniczną czy też okresem chronologicznym. Przeciwnie, wyraźna jest długo-trwałość i szeroka terytorialnie popularność najbardziej typowych form i wielkości zbrojników. Zauważalna jest też odmienność form i wielkości zbrojników pancerzy koczowników od płytek pancerzy pochodzących zarówno z dalekowschodniego, jak i rzymskiego kręgu produkcji uzbrojenia, w których ten rodzaj ochron ciała także był używany. Wskazuje to wyraźnie na istnienie rodzimej tradycji produkcji pancerzy, choć geneza ich jest oczywiście obca, najpewniej dalekowschodnia lub perska.

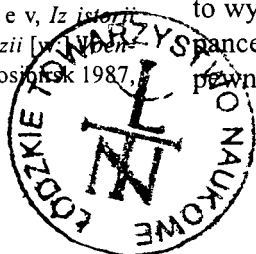
³ S. A. Pletneva, *Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskich stepjach*, „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, 1958, t. 62, s. 151-226; także, *Poloveckie kamennye izvajania* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1974.

⁴ A. Cottorell, *The First Emperor of China*, b.m.w., 1981.

⁵ W. Świątosławski, *Die Elemente der fernöstlichen Bewaffnung im frühmittelalterlichen West- und Mitteleuropa* [w:] *Actes du XIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1-7 Septembre 1991*, Bratislava 1993, t. 4, s. 282-284.

⁶ Ju. S. Chudjakov, A. I. Solov'ev, *Iz istorii zaščitnogo dospecha v Severnoj i Central'noj Azii* [w:] *Novosibirsk 1987*, s. 135-163.

771

009

Wśród źródeł ikonograficznych datowanych na XII-XIV w., na których uwidocznieni są stepowi wojownicy w pancerzach brak jest niestety zabytków powstałych w kręgu sztuki nomadów. Znane z terenów Mongolii i południowej Syberii ryty i malowidła naskalne przedstawiające wojowników w pancerzach pochodzą z I tys. n.e.⁷ Ten rodzaj ochron ciała nie występuje także na kamiennych posągach koczowników z XII-XIV w. Późnośredniowieczni koczownicy-najeźdźcy w pancerzach widoczni są natomiast na perskich i chińskich dziełach sztuki. Podkreślić trzeba istniejące pomiędzy nimi podobieństwa, choć ogólny ich wygląd jest w każdym z tych kręgów sztuki odmienny. Zarówno na miniaturach perskich z XIV-wiecznych wydań *Szah-name* Firdausiego (tabl. I)⁸, jak i na pochodzącym z końca XIV w. malowidle chińskim ilustrującym *Historię damy Wen Ch'i* (tabl. III)⁹ wojownicy stepowi przedstawieni są w długich okryciach-pancerzach, sięgających często poniżej kolan. Mają one kształt chałatów, często z długim rozcięciem pionowym z przodu i krótkim z tyłu. Ramiona chronią sięgające łokci rękawy lub zamontowane ze zbrojników prostokątne ochraniacze. Wykonane z płytek są także przymocowane do hełmów nakarczki. Jak to już wielokrotnie przypominano, nie mamy jednak pewności czy wizerunki te oddają rzeczywisty wygląd osłon ciał stepowych najeźdźców.

Niewątpliwie bardzo pomocne w kwestii ustalenia wyglądu późnośredniowiecznych pancerzy koczowników są znaleziska archeologiczne kompletnych okazów. Są one niestety, jak dotąd, ewenementem. Odkrycia takiego dokonano w miejscowości Ozernyj (południowy Ural)¹⁰. W kurhanie datowanym na XIII-XV w., interpretowanym jako grób znacznego wojownika armii mongolskiej, znaleziono m.in. hełm i kilkuczęściowy pancerz¹¹. Największa część pancerza miała kształt prostokąta o wymiarach 25 na 100 cm, składała się z 8 rzędów pły-

tek połączonych rzemieniami. Do niej przymocowane były mniejsze części. Łącznie składał się on z 6 części i 800 zbrojników należących do 4 form. Wielkość poszczególnych płytek w ramach tej samej formy nie była stała. Różnice wymiarów dochodziły do 1 cm. Także i ilość otworów była różna – od 9 do 13. Płytki połączono tak, że każda częściowo nachodziła na 3 inne.

W zdecydowanej większości przypadków odkrycia grobu wojownika wyposażonego w pancerz płytkowy ilość znalezionych zbrojników jest tak niewielka, że nie stanowi pozostałości pełnego pancerza. Jest kwestią niemożliwą obecnie do rozstrzygnięcia czy kilka, kilkanaście, a nawet kilkadziesiąt zbrojników wchodzących w skład zespołu grobowego dowodzi posiadania przez pochowanego osobnika jedynie fragmentarycznych osłon ciała. Sądząc po ilości takich przypadków większość średniowiecznych wojowników stepowych używała by ochron ciała skromnych rozmiarów. Niewielka ilość płytek przymocowana mogła być jedynie do niektórych miejsc ubioru wierzchniego, chroniąc tylko wybrane partie tułowia. Nie można też jednak wykluczyć, iż znajdowane w grobach koczowników nieliczne zbrojniki wskazują na praktykowanie przez nich zwyczaju symbolicznego wkładania do grobu jedynie części cennego przecież pancerza. Nie rozstrzygając powyższej kwestii można stwierdzić, iż zapewne zróżnicowana była wielkość ówczesnych pancerzy. Znamienitsi wojownicy posiadać mogli rozbudowane pancerze, mające płaszczyzny na tyle duże by można się było w nich przejrzeć, jak to relacjonuje Jan di Piano Carpini. Być może echem istnienia takich pancerzy są przedstawienia długich osłon ciał wojowników w źródłach perskich i dalekowschodnich.

2.1.2. Pancerze skórzane

Źródła pisane potwierdzają używanie przez późnośredniowiecznych wojowników mongolskich pancerzy wykonanych ze skóry. Relacje zachodnioeuropejskich autorów z XIII-XIV w., którzy zetknęli się z Mongołami, dowodzą, że takie ochrony ciała były wśród nich popularne. Prawie każdy bowiem z opisujących broń koczowników o nich wspomina. W *Historii Mongołów* Jana di Piano Carpini znajduje się następująca wzmianka: „Niektórzy mają pancerze, a także okrycia koni ze skóry, w ten sposób wykonane: biorą pasy ze skóry wołu lub innego zwierzęcia o szerokości jednej dłoni i sklejają je trzy lub cztery razem, i związują rzemykami lub sznurkami. Na górnym pasie umocowują sznurki na końcu, a na

⁷ Ju. S. Chudjakov, *Voorużenie srednevekovykh kočevnikov Južnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986, ryc. 43-44, 48,72; Z. Samashev, *Petroglyphs of the East Kazakhstan as a historical sources*, Almaty 1993, fig. 180.

⁸ M. V. Gorelik, *Rannij mongol'skij dospech [w:] Archeologija, etnografija i antropologija Monglii*, Novosibirsk 1987, ryc. 13,1.

⁹ Ch. Peers, *Medieval Chinese Armies 1260-1520*, London 1992, il. na s. 15-16.

¹⁰ V. V. Ovsjannikov, *K voprosu o zaščitnom vooruženii pozdnych kočevnikov Južnogo Urala [w:] Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, s. 141-149.

¹¹ Tamże, s. 145.

dolnym w środku i tak robią aż do końca. Dlatego kiedy pochylają się to dolne pasy zachodzą na górne i w ten sposób podwajają się na ciele lub nawet potrajają”¹². Dwukrotnie o pancerzach skórzanych Mongołów wspomina w swej relacji Marko Polo. W jednym miejscu napisał on: „Plecy okrywają zbroją ze skóry bawolej lub z innych grubych skór gotowanych, które są bardzo mocne”. Natomiast opisując pałac mongolskiego cesarza Chin — Kubiłaj-chana podał, iż w jednym z budynków trzymano broń ochronną m.in. „pancerze z prażonej skóry”¹³.

Wśród relacji pisarzy europejskich przeważają bardzo pochlebne opinie o mongolskich pancerzach skórzanych. Iwo z Narbony podaje: „Z gotowanej skóry, która z tego powodu jest bardzo twarda, robią pancerze. Są one wprawdzie lekkie, ale nie do przebiccia”¹⁴. Według Tomasza ze Splitu „mają ... pancerze zrobione z kawałków wołowej skóry złączonych łuskowato, są nie do przebiccia i dają duże bezpieczeństwo”¹⁵. Biskup węgierski, który przesłuchiwał szpiegów mongolskich schwytanych na Rusi i przekazanych królowi Beli IV zauważył: „Mają oni napierśniki ze skóry, które pod względem wytrzymałości przewyższają żelazne pancerze”¹⁶. Jedyne Rubruk nie podzielał wysokiej oceny pancerzy stwierdzając: „Widziałem dwóch ... zbrojnych w sukniach z połączonych kawałków sztywnej skóry, które były niezgrabne i ciężkie”¹⁷.

Także i rodzime, mongolskie źródło pisane — *Tajna historia Mongołów* — potwierdza używanie pancerzy skórzanych. Bywały one niekiedy trójwarstwowe¹⁸.

Kształt owych pancerzy składających się z szerokich pasów skórzanych rekonstruować można dzie-

ki zapisowi Jana di Piano Carpiniego. Podaje on, że: „Pancerz zaś ma cztery części. Jedna część sięga od bioder aż do szyi i odpowiada budowie ciała ludzkiego, gdyż na piersiach jest ściągnięta, a od ramion i niżej dookoła okrywa ciało. Z tyłu na lędźwiach jest druga część, która sięga od szyi aż do następnej części otaczającej ciało. Na barkach natomiast te dwie części, przednia i tylna, są przymocowane za pomocą sprzączek do dwóch żelaznych płytek, które są na obu barkach. Na każdym ramieniu mają część sięgającą od barku aż do dłoni, które niżej są zupełnie odsłonięte”¹⁹.

Niektórzy badacze dla zilustrowania wywodów o formach pancerzy późnośredniowiecznych nomadów stepowych wykorzystują XIV-wieczne perskie przedstawienia ikonograficzne wojowników mongolskich (tabl. I). W pewnym zakresie potwierdzają one wyżej podany opis pancerza czteroczęściowego ochraniającego tułów wojownika z przodu i tyłu oraz jego ramiona. Różne były zapewne długości tych pancerzy. Jedne sięgały tylko do pasa, inne do łydek.

W ikonografii perskiej znaleźć można wyobrażenia także i innego typu pancerza, najprawdopodobniej skózanego. Ta druga forma to pancerz z poziomych pasów skóry otaczających tułów, zawieszonych na rzemieniach biegnących przez ramiona. Brak w tym przypadku osłon ramion²⁰.

Przedstawione wyżej uwagi poświadczają stosowanie skórzanych pancerzy w armii mongolskiej późnego średniowiecza. Datowanie mówiących o nich źródeł jest jednak bardzo wąskie. Nie można więc aktualnie rozstrzygnąć kwestii od kiedy koczownicy stepowi używali takich ochron ciała oraz jak szeroko na stepie rozprzestrzeniona była ich znajomość. Skórzane pancerze mające kształt bardzo podobny do omawianych wyżej i wykonane podobną techniką, stosowane były przez tubylcze społeczeństwa wschodniej Syberii jeszcze na początku XX w. Dane etnograficzne poświadczają szeroki terytorialnie zasięg stosowania pancerzy skórzanych²¹.

¹² Jan di Piano Carpini, *Historia Mongołów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 142.

¹³ Marko Polo, *Opisanie świata*. Z oryginału starofrancuskiego z uwzględnieniem redakcji starołoskich i łacińskich przełożyła Anna Ludwika Czerny, wstępem i komentarzem opatrzył Marian Lewicki, Warszawa 1993, s. 166 i 199.

¹⁴ F. Risch, *Johann de Plano Carpini. Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247*, Leipzig 1930, s. 162.

¹⁵ Toma Arhidakon, *Kronika*, Split 1960, s. 82.

¹⁶ *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*, Übersetz, eingeleitet und erläutert von Hansgerd Göckenjan und James R. Sweeney (Ungarns Geschichtsschreiber, t. 3), Graz - Wien - Köln 1985, s. 278.

¹⁷ *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 203.

¹⁸ *Tajna historia Mongołów*, tł. S. Kałużński, Warszawa 1970, p. 155.

¹⁹ Jan di Piano Carpini, *Historia Mongołów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 142.

²⁰ M. V. Gorelik, *Rannij mongol'skij dospech* [w:] *Archeologija, etnografija i antropologija Monglii*, Novosibirsk 1987, ryc. 4, nr 6 i 8.

²¹ J. Janhunen, *A suit of armour from north-eastern Siberia*, „Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja”, 1984, t. 79, s. 107-122.

2.1.3. Przeszywanice

Z pewnym prawdopodobieństwem przypuszczać należy, że średniowieczni koczownicy mogli używać oprócz wyżej omówionych także tzw. pancerzy miękkich tj. kaftanów (chałatów) wykonanych z przeszywanej tkaniny, wypchanej bawełną lub sierścią zwierzęcą (być może końskim włosiem). Przeszywanice takie mogły być używane zarówno samodzielnie, jak i pod innym pancerzem np. płytkowym.

Źródła dotyczące tej kategorii ochron ciał dawnych wojowników są wyjątkowo skromne. Jak dotąd nie odnaleziono w trakcie badań archeologicznych szczątków przeszywanicy. Nie zachowały się też one w zbiorach muzealnych. Zdaniem M. V. Gorelika przedstawień miękkich pancerzy dopatrywać się można na niektórych późnośredniowiecznych ikonograficznych wyobrażeniach wojowników mongolskich powstałych w Persji i na Dalekim Wschodzie²². Wojownik mongolski w długim chałacie-przeszywanicy przedstawiony jest, wg M. V. Gorelika, na XIII-wiecznej rycinie japońskiej. Na chałacie tym widoczne są rzędy poziomych kresek – może ślady przeszywania (tabl. II: 1).

Niekwestionowane potwierdzenia używania przez stepowych koczowników takich ochron ciała znane są dopiero z pochodzących z początku nowożytności źródeł pisanych. W XVI-wiecznych spisach oddziałów tatarskich działających w Wielkim Księstwie Litewskim wymieniani są wojownicy w miękkich pancerzach. Podkreślić jednak należy, że są oni nieliczni²³.

Informacje o przeszywanicach chroniących dawnych wojowników znane są także z wywiadów etnograficznych przeprowadzonych wśród XIX i XX-wiecznych mieszkańców stepów azjatyckich.

Pancerze miękkie, choć niewątpliwie słabo chroniące ciała, były jednak tanie i proste w wykonaniu, a więc łatwo dostępne, szczególnie dla uboższych wojowników. Ich znajomość dotrzeć mogła na obszary Wielkiego Stepu z terenów Chin, gdzie były one popularne i znane już w starożytności.

2.1.4. Płytowe osłony kończyn

Jan di Piano Carpini, niestety w tym przypadku w nietypowy dla niego nieprecyzyjny sposób, stwierdza

²² M. V. Gorelik, *Rannij mongol'skij dospech* [w:] *Archeologija, etnografija i antropologija Monglii*, Novosibirsk 1987, s. 181-183.

²³ P. Borawski, *Uzbrojenie, barwa i chorągwie Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII w.*, „Muzealnictwo Wojskowe”, 1992, t. 5, s. 208.

w swojej relacji, iż Mongołowie mieli ochrony rąk i nóg²⁴. Inni autorzy średniowieczni milczą na ten temat. Informacji o ich kształtach i konstrukcji dostarczają źródła ikonograficzne i archeologiczne. Dowodzą one, iż ochrony rąk i nóg stosowane były przez koczowników przynajmniej od wczesnego średniowiecza. Na złotym naczyniu ze skarbu znalezione u schyłku XVIII w. w Sinnicolau Mare w Rumunii (dawniej Nagyszentmiklós), pochodzącego z IX w., przedstawiony jest konny wojownik, być może Protobułgar lub Awar, w długim pancerzu (może kolczudze?) i hełmie, mający wyraźnie zaznaczone ochrony rąk²⁵. Osłaniają one całe przedramiona, od nadgarstków po łokcie. Zmontowano je z długich, wąskich pasków ze sztywnego materiału, być może metalu. Niestety, jak dotąd, tego typu osłon nie udało się znaleźć podczas badań archeologicznych. Brak też ich wyobrażeń na innych przedstawieniach ikonograficznych. Na obecnym etapie badań nie możemy stwierdzić, czy ochronny przedramion widoczne u wojownika z naczynia z Sinnicolau Mare (Nagyszentmiklós) dowodzą próby skonstruowania własnej, koczowniczej formy osłon rąk. Nie wiemy też czy było to rozwiązanie popularne wśród wczesnośredniowiecznych wojowników stepowych i czy stosowano takie osłony jeszcze w późnym średniowieczu.

Odmiennego typu osłony przedramion widoczne są na wyobrażeniach wojowników z XIV-wiecznych miniatur perskich. Na ich określenie używano w Persji terminu „bazuband”²⁶ natomiast w dawnej Turcji, Węgrzech i w Polsce tureckiej nazwy „karwasz”. Ta ochrona przedramienia składała się z dwóch płytowych części, przedniej i tylnej, połączonych zawiasikami. Wszystkie, niestety nieliczne, znane obecnie archeologiczne znaleziska całych, czy tylko fragmentarycznie zachowanych karwaszy, pochodzą z terenów zamieszkałych przez społeczności osiadłe, które najebrane zostały w późnym średniowieczu przez Mongołów. Parę dobrze zachowanych karwaszy odkryto w kamiennym grobowcu w miejscowości Verchnij Alkun na północnym Kaukazie (tabl. VIII: 1). W skład zespołu uzbrojenia ochronnego wojownika pochowanego w tym grobie wchodziły oprócz kar-

²⁴ Jan di Piano Carpini, *Historia Mongołów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 142.

²⁵ L. Gyula, *The Art of the Migration Period*, Budapest 1974, il. 147.

²⁶ M.V. Gorelik, *Mongolo-tatarskoe oboronitel'noe voorużenie vtoroj poloviny XIV - načala XV v.* [w:] *Kulikovskaja bitva v istorii i kul'ture našej Rodiny*, Moskva 1983, s. 257, tabl. VII.

waszy jeszcze kolczuga i hełm. Grób datowano na początek XV w.²⁷ Dwa pozostałe znaleziska wiązane są z ekspansją Mongołów na ziemię dawnej Rusi. Jeden karwasz znaleziono na Ukrainie w miejscowości Sachnovka w zgłiszczach grodu zdobytego i spalonego przez najeźdźców mongolskich w 1240 r. (tabl. VIII: 2)²⁸. Prawdopodobnie podczas tej samej kampanii wojownicy mongolscy zniszczyli grób w Czermnie (Polska), gdzie znaleziono tylną część karwasza²⁹. We wszystkich powyżej przedstawionych przypadkach znalezione karwasze są elementami obcymi w lokalnej kulturze materialnej. Do czasów ekspansji mongolskiej w XIII w. nie znano ich ani na Rusi, ani w północnym Kaukazie. Z pewnym prawdopodobieństwem możemy więc uznać, że dotarły tam one za pośrednictwem koczowników. Mongołowie, a może też i inne ludy koczownicze przejęły zapewne karwasze z Persji.

Jeszcze skromniejsza jest ilość źródeł dotyczących płytowych ochronach nóg. Do dnia dzisiejszego nie zachowały się takie osłony. Ich stosowanie przez koczowników poświadczają jedynie źródła ikonograficzne. Wielopłytkowe osłony goleni widoczne są u jeźdźca przedstawionego na naczyniu ze skarbu z Sinnicolau Mare (Nagyszentmiklós) datowanego, przypomnijmy, na IX w. Natomiast w japońskiej relacji o najeździe mongolskim na wyspy japońskie, pochodzącej z 1292 r., znajdują się ikonograficzne przedstawienia wojowników mongolskich mających na nogach płytki ochraniające golenie (tabl. II: 1)³⁰. Należy podkreślić, iż ubiór napastników to długie chałaty typowe dla środkowoazjatyckich koczowników, a nie dla wojowników japońskich.

Płytowe ochrony goleni i łydek znane były w wielu centrach produkcji uzbrojenia już w starożytności np. w Grecji. W średniowieczu znano je w Persji. Tamtejsza ikonografia XIV-XV-wieczna potwierdza ich stosowanie. Nie można więc wykluczyć, iż podobnie jak to sugerowano w przypadku karwaszy, również i płytowe ochrony nóg przejąć mogli Mongołowie

z Persji³¹. Zastąpiły one proste formy osłon płytkowych, których przykład widoczny jest u wojownika przedstawionego na naczyniu z Sinnicolau Mare (Nagyszentmiklós).

2.1.5. Kolczugi

Kolczuga uznawana była w dawniejszej literaturze bronioznawczej za typową ochronę ciała wojowników Wschodu. Obecnie powszechnie przyjmuje się jednak jej zachodnią proveniencję. Wynalzcami kolczugi byli najprawdopodobniej Celtoowie³². Od nich znajomość tej formy ochrony tułowia przejęły jeszcze w starożytności nie tylko ludy europejskie – Rzymianie, Germanie, ale i mieszkańcy Zachodniej Azji – w tym tak doskonali konstruktorzy uzbrojenia jak Persowie. Zapewne za pośrednictwem tych ostatnich kolczuga pojawiła się u wschodnioeuropejskich koczowników – Sarmatów. Archeologiczne znaleziska fragmentów kolczug, które można wiązać z tym ludem są jednak bardzo ułamkowe i nieliczne³³. Nigdy nie stała się ona u Sarmatów tak popularną ochroną tułowia jak pancerz płytkowy. Kolczuga nie upowszechniła się ani w starożytności, ani w średniowieczu na Dalekim Wschodzie³⁴, a więc w kręgu kulturowym, który szczególnie silnie oddziaływał na kulturę koczowników Wielkiego Stepu. Szczególną popularność osiągnęła ona natomiast we wczesnośredniowiecznej Europie Zachodniej i Środkowej, a także i na Rusi, której terytorium bezpośrednio graniczyło z obszarami zajętymi przez koczowników. Trudno więc się dziwić, że najlepiej zachowane okazy kolczug, z pewnym prawdopodobieństwem wiązane z nomadami, znalezione zostały podczas badań archeologicznych prowadzonych na dawnym pograniczu ziem Rusinów i ludów stepowych. Szczególnie efektownie zachowane kolczugi odkryto w kurhanach na Ukrainie m.in. w miejscowościach leżących na południe od Kijowa, nad rzeką Roś: Lipowiec, Burty, Kowali, Zelenki czy

²⁷ D. Ju. Č a c h k i e v, E. I. N a r o ż n y j, *Pogrebenie znatnogo voina načala XV veka iz selenija Verchnij Alkun (Čečno-Ingušetija)* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, s. 130, ryc. na s. 136.

²⁸ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie, III. Dospech, kompleks boevych sredstv IX-XIII vv.*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Leningrad, 1971, ryc. 23.

²⁹ A. Z b i e r s k i, *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czermna nad Huczwą*, „Archeologia Polski”, t. IV, 1959, nr 1, s. 105-148, tabl. XVI, 65.

³⁰ M. V. G o r e l i k, *Rannij mongol'skij dospech* [w:] *Archeologija, etnografija i antropologija Monglii*, Novosibirsk 1987, ryc. 6, 11-12.

³¹ Koczownicy zamieszkujący stepowe obszary południowo-wschodniej Syberii mogli poznać płytowe ochrony nóg już u schyłku starożytności. Źródła archeologiczne dowodzą bowiem iż osłony takie znano w Korei już przynajmniej w IV-V w. n.e. Por. A. I t o, *Zur Chronologie der frühsillazeitlichen Gräber in Südkorea*, München 1971, il. 53.

³² A. N a d o l s k i, *Broni i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Wrocław - Warszaw - Kraków - Gdańsk 1979, s. 39-40.

³³ A. M. C h a z a n o v, *Očerki voennogo dela Sarmatov*, Moskva 1971, s. 60, tabl. XXX.

³⁴ Wśród kilku tysięcy słynnych terakotowych figur gwardzistów cesarza Qin Szy Huang, odkrytych w pobliżu Si-An w Chinach, ani jeden wojownik nie przedstawiony jest w kolczudzie! Por. A. C o t t o r e l l, *The First Emperor of China*, b.m.w., 1981.

Rossawa³⁵. Wykonano je z kółek żelaznych o średnicach poniżej 1 cm, skuwanych i nitowanych. Są one średniej długości, sięgały zapewne wojownikom do bioder. Miały krótkie rękawy. Kolczugi te datuje się na wieki XII-XIII. Wówczas rejon rzeki Roś stanowił centrum koczowisk Czarnych Kłobuków. Najbardziej prawdopodobne jest więc łączenie wymienionych kurhanów z tą federacją nomadów. Była ona związkiem plemion turkojęzycznych, podporządkowanych władzy książąt ruskich. Stanowiła swoistą straż pograniczną, chroniącą ziemie ruskie przed Połowcami. Kolczugi z kurhanów odkrytych nad rzeką Roś są analogiczne do ówczesnych kolczug ruskich. Sądzić więc można, że albo są importami z Rusi, albo też wykonano je według ruskich wzorów. Ich stosowanie jest więc ewenementem w zwyczajach koczowników Wielkiego Stepu i tłumaczyć je można silnymi związkami tak politycznymi, jak i kulturowymi pomiędzy Rusinami i Czarnymi Kłobukami.

Zapewne wpływy Rusi spowodowały, że kolczugi używane były także i przez innych sąsiadujących z Rusinami koczowników – Połowców. Dowodem tego jest obecność zbrylonych szczątków kolczugi w bogatym grobie chana połowieckiego z pierwszej połowy XIII w. w čingul'skim kurhanie (Ukraina)³⁶ oraz w mniej efektownym, choć także bogato wyposażonym grobie koczownika z drugiej połowy XIII w. ze wsi Taborovka nad dolnym Dnieprem (Ukraina)³⁷. Obie były podobnej formy. Miały kształt koszuli z krótkimi rękawami, długiej do bioder. W obu tych grobach znaleziono także wykonane z kolczej plecionki nakarczki mocowane do krawędzi hełmów.

³⁵ S. A. Pletneva, *Drevnosti černih klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskwa, 1973. Odmienne niż większość zainteresowanych tą problematyką archeologów znaleziska z kurhanów nad rzeką Rosią interpretuje A. N. Kirpičnikov jako ruskie. W przypadku tego badacza wyraźnie dostrzegalna jest jednak tendencja nadmierne częstego uznawania różnych znalezisk archeologicznych za zabytki ruskie. Zespoły grobowe odkryte w kurhanach nad rzeką Roś mają zdecydowanie koczowniczy charakter. Por. A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe oružie. III. Dospech, kompleks boevych sredstv IX-XIII vv.*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Leningrad 1971, s. 7-14, tabl. III, ryc. 14, 15.

³⁶ V. V. Otroščenko, Ju. Ja. Rassamakin, *Polovec'kij kompleks čingul'skogo kurganu*, „Archeologija”, Kiev, t. 53, 1986, s. 20, ryc. 7, 4; V. V. Otroščenko, Ju. Ja. Rassamakin, *Der Polovzer-Khan aus dem Čingul'-Kurgan. Die Auffindung* [w:] *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*, Neumünster 1991, s. 169-271.

³⁷ M. V. Gorelik, V. V. Dorofeev, *Pogrebenie zolotoordynskogo vojina u s. Taborovka*, [w:] *Problemy voennoj istorii narodov vostoka*, Leningrad 1990, s. 122, ryc. 1.

Szukając potwierdzenia używania kolczug przez inne średniowieczne ugrupowania koczowników odnaleźć można jedynie wyjątkowo skromne ślady. Kilkucentymetrowej długości fragment kolczej plecionki z VI-VII w. odkryto na tureckim cmentarzystku w Kudyrge w Altaju³⁸. Określenie tego znaleziska jako pozostałości kolczugi nie jest jednak całkowicie pewne. Ju. S. Chudjakov podkreślając fakt, iż fragment ten znaleziono przywiązany do stopki strzemięcia, interpretuje go jako zabezpieczenie stopy jeźdźca przed wysunięciem ze strzemięcia³⁹. Z sądem rosyjskiego archeologa trudno się jednak zgodzić. Nieznane są bowiem, jak dotąd, takie uzupełnienia strzemion.

Pojedyncze kółka kolczug znaleziono także na terenie południowego Uralu w kurhanach wiązanych z Kipczakami. Datowane są one na XIII-XIV w.⁴⁰

Liczniesze fragmenty kolczug z VI-XIII w. odkryto podczas badań archeologicznych na Nizinie Zachodniosyberyjskiej⁴¹. Ponieważ jednak pochodzą one ze strefy lasu, wiązać je raczej należy z rdzennymi mieszkańcami zachodniej Syberii, a nie z koczownikami. Poświadczają one zapewne kontakty miejscowej ludności z Rusią.

Stosowania kolczug przez średniowiecznych stepowców nie potwierdzają źródła ikonograficzne. Natomiast źródła pisane dotyczące koczowników wymieniają kolczugi sporadycznie. W relacji al-Mas'udiego z X w. znajduje się informacja, iż gwardziści władców chazarских nosili m.in. kolczugi, ale byli to, jak twierdzi ów historyk, muzułmańscy Cherezmiżczycy, a nie Chazarzy⁴². Rubruk stwierdza natomiast, iż w czasie swojej kilkuletniej podróży do stolicy chana mongolskiego w Karakorum (1252-1255) widział jedynie dwóch wojowników mongolskich w kolczugach. Jak się jednak okazało były one obcymi importami – wykonali je bowiem

³⁸ A. A. Gavrilova, *Mogil'nik Kudyrge kak istočnik po istorii altajskich plemen*, Moskwa 1965, tabl. XXIV, 1.

³⁹ Ju. S. Chudjakov, *Vooruženie srednevekovych kočevnikov Južnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986, s. 159, ryc. 69, 5.

⁴⁰ V. A. Ivanov, V. A. Kriger, *Kurgany kypčakskogo vremeni na Južnom Urale (XII-XIV vv.)*, Moskwa 1988, s. 13, ryc. 13.

⁴¹ L. A. Čindina, *Mogil'nik Relka na Srednej Obi*, Tomsk 1977, s. 33; także, *Izobraženija voinov iz Srednego Priob'ja* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 90; A. I. Solov'ev, *Voennoe delo korennoho naselenija Zapadnoj Sibiri. Epocha srednevekov'ja*, Novosibirsk 1987, s. 59.

⁴² T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Chazarowie* [w:] K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975, s. 443.

kowale alańscy z północnego Kaukazu⁴³. Warto w tym miejscu przypomnieć, iż kolczugę z parą karwaszy i hełmem znaleziono w kamiennym grobowcu z początku XV w. w miejscowości Verchnij Alkun leżącej właśnie na północnym Kaukazie⁴⁴.

Podsumowując powyższe uwagi stwierdzić należy, że kolczugi choć znane przez średniowiecznych koczowników Wielkiego Stepu nie osiągnęły popularności pancerzy płytkowych. Nie były typowym uzbrojeniem ochronnym ówczesnych stepowych wojowników. Ich stosowanie ograniczało się najprawdopodobniej w późnym średniowieczu do pogranicznego, zachodniego i południowo-zachodniego pasa stepu, stykającego się z Rusią i rejonem Kaukazu.

2.1.6. Falery napierśne

Okrągłe, żelazne płytki omawiane w tym podrozdziale nie doczekały się, jak dotąd, ani własnej nazwy, ani nie podjęto prób określenia ich funkcji. Skromne uwagi na ich temat spotkać można jedynie w niektórych artykułach poświęconych średniowiecznym posągom kamiennym koczowników wschodnioeuropejskich stepów. W jednym tylko przypadku wspomniano o nich w kontekście opisu uzbrojenia ochronnego „ciężkozbrojnego, konnego wojownika mongolskiego”⁴⁵.

Płytki, nazywane dalej „falerami napierśnymi”, to okrągłe, żelazne blachy o kilkucentymetrowych średnicach, niekiedy lekko wypukłe. Umieszczane były na piersiach wojowników przy pomocy rzemiennych szelek. Przedstawienia takich faler i utrzymujących je pasów występują na wielu kamiennych posągach wojowników ze wschodnioeuropejskich stepów (tabl. IV: 1, 3)⁴⁶. Układ rzemieni z falerami był z reguły stały. Blaszane tarczki mocowane były na piersiach wojownika paskami rzemiennymi opasującymi tułów na wysokości piersi i przełożonymi przez ramiona.

⁴³ Spotkanie dwóch światów. *Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Plano Carpinięgo do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 203.

⁴⁴ D. Ju. Č a c h k i e v, E. I. N a r o Ź n y j, *Pogrebenie znatnogo voina načala XV veka iz selenija Verchnij Alkun (Čečeno-Ingušetija)* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, ryc. na s. 136.

⁴⁵ V. F. N e m e r o v, *Voinskoe snarjaženie i oružie mongolskogo voina XIII-XIV vv.*, „Sovetskaja Archeologija”, 1987, nr 2, s. 212.

⁴⁶ S. A. P l e t n e v a, *Pečenegi, torki i polovcy v južnoruskich stepjach*, „Materiale i issledovanija po archeologii SSSR”, 1958, 62, s. 210, ryc. 37; A. M. Ź d a n o v s k i j, *Statuja poloveckogo voina iz stanicy Novomalorossijskoj*, „Sovetskaja Archeologija”, 1977, nr 1, s. 289-292.

Rzemienie krzyżowały się na plecach i niekiedy w miejscu skrzyżowania znajdowała się trzecia, okrągła blaszka. Zdaniem S. A. Pletnevej falery wykonane były w ten sposób, że pomiędzy okrągłymi, wypukłymi, żelaznymi lub srebrnymi blaszkami umieszczano skórzane lub wołokowe krążki. Całość łączono nitami. Rekonstrukcję tę potwierdzają znaleziska archeologiczne. W grobie w miejscowości Dvorcy we Wschodnim Zabajkału, datowanym na XIII-XIV w., odkryto cztery blachy mające otwory po nitach wskazujące, że tworzyły jedną parę (tabl. VI: 6, 7)⁴⁷. Znalezisko to ma szczególne znaczenie. Dowodzi stosowania faler także i na wschodnich krańcach Wielkiego Stepu. Do niedawna bowiem nieliczne znaleziska archeologiczne okrągłych płytek znane były tylko z Europy Wschodniej⁴⁸. Fakt iż przedstawienia ikonograficzne faler napierśnych występują jedynie na kamiennych posągach ze wschodnioeuropejskich stepów, datowanych stosunkowo wąsko na wieki XII-XIII, skłaniał niektórych badaczy do sformułowania wniosku, iż używali ich wojownicy jednego tylko ugrupowania koczowników stepowych – Połowców. Znalezisko w Dvorcach temu przeczy. Obecnie znamy już i inne znaleziska okrągłych płytek żelaznych ze Wschodniej Syberii⁴⁹. Zwyczaj noszenia faler napierśnych występował więc na znacznie szerszym terytorium niż dotąd sądzono. Faktem jest natomiast, iż był on krótkotrwały. Trudno w tej chwili przesądzić, czy te okrągłe blachy zarzucono bo okazały się ze względu na niewielkie rozmiary mało skuteczne. Brak bowiem dowodu, że wykonywano je z myślą o ochronie piersi. Z pewnością jednak były one popularnym elementem stroju stepowego wojownika w XII-XIII w.

2.2. HEŁMY

Stosowanie osłon głowy przez średniowiecznych koczowników Wielkiego Stepu potwierdzają wszystkie rodzaje źródeł. Źródła te są jednak, niestety, nieliczne. Sporadycznie występujące wzmianki o hełmach w relacjach pisanych nie dostarczają w tej kwestii szczegółowych informacji. Liczniejsze są źródła ikonograficzne. Szczególnie wiele wyobrażeń spotkać można w sztuce perskiej. Ich łączenie z koczownikami jest jednak dyskusyjne, choć niektórzy

⁴⁷ V. F. N e m e r o v, *Voinskoe snarjaženie i oružie mongolskogo voina XIII-XIV vv.*, „Sovetskaja Archeologija”, 1987, nr 2, ryc. 1.

⁴⁸ G. A. F e d o r o v - D a v y d o v, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966.

⁴⁹ E. I. D e r e v j a n k o, *Očerki voennogo dela plemen Priamur'ja*, Novosibirsk 1987, tabl. XV, 10.

badacze zdecydowanie tak je interpretują⁵⁰. Kilka interesujących wyobrażeń hełmów zobaczyć też można na średniowiecznych dziełach środkowoeuropejskich przedstawiających stepowych nomadów. Również wśród rodzimych, koczowniczych zabytków, znaleźć można ich wizerunki. Występują one na rytach skalnych oraz na posągach kamiennych, szczególnie licznych na stepach wschodnioeuropejskich.

Zabytkami szczególnie ważnymi dla studiów nad hełmami średniowiecznych nomadów są znaleziska archeologiczne pochodzące z badań prowadzonych na terenach dawnego Wielkiego Stepu. Nie są one, niestety, liczne.

Powszechną cechą konstrukcyjną okazów znalezionych na obszarach stepowych jest ich wieloczęściowość. Zdecydowana większość hełmów wykonana została z płytek łączonych nitami, niekiedy dodatkowo wzmocnionych obręczami. Okazy wykonane z jednego kęsa metalu są rzadkie i pochodzą z pogranicza stepu, nie można więc wykluczyć ewentualności ich obcej proveniencji, co w dotychczasowych opracowaniach często sugerowano. Kwestii tej nie można w chwili obecnej rozstrzygnąć. Szereg bowiem egzemplarzy wykonanych z jednego kawałka metalu ma formę typową dla hełmów nomadów i znaleziono je w grobach o inwentarzu charakterystycznym dla średniowiecznej kultury materialnej koczowników. Do problemu tego jeszcze wrócimy.

Wspomniana wcześniej popularność pancerzy wykonanych z wielu płytek wskazuje na preferowanie tego typu konstrukcji ochron ciała przez wojowników i wytwórców świata koczowników. Nie można więc się dziwić, że i hełmy wykonywane tą techniką były liczne i różnorodne zarówno w formie, jak i sposobie montowania. Ilość płytek, z których zmontowano znane dziś hełmy segmentowe jest bardzo zróżnicowana. W sporadycznych przypadkach są to tylko dwie płytki⁵¹. Najczęściej jednak jest ich kilka, niekiedy nawet kilkadziesiąt. Płytki, przeważnie

trójkątne, rzadziej prostokątne, ustawione są pionowo i łączone nitami, drutem oraz obręczami. Obręcze, wykonane z pasków żelaznych, obejmują dolną krawędź, rzadziej dodatkowo otaczają łukiem dzwon hełmu. Niekiedy w pasie obręczy w przedniej części hełmu uformowane są wycięcia nadoczne i nosal. U niektórych egzemplarzy do dolnej krawędzi hełmu przymocowany jest także mały daszek.

Wyróżnić można dwie zasadnicze grupy hełmów płytkowych: okazy wieloczęściowe (z kilkudziesięciu elementów) oraz składające się jedynie z kilku segmentów.

Hełmy wykonane z wielu długich i wąskich płytek znaleziono we wschodniej części Wielkiego Stepu, na obszarach sąsiadujących z dalekowschodnim kręgiem produkcji uzbrojenia⁵². Charakteryzują się wydłużonym, wyraźnie profilowanym kształtem. Mają one niewątpliwie związek z wysokimi hełmami segmentowymi, popularnymi w ostatnich wiekach starożytności i w pierwszych wiekach nowożytności na terenie Chin i Korei⁵³. Pozostałości hełmów tej odmiany, niestety fragmentaryczne, znaleziono na odległych od siebie krańcach stepu. Znane są okazy z Dalekiego Wschodu i wschodniej Syberii, a także ze stepu wschodnioeuropejskiego (z Kercza, Ukraina), a nawet Europy Zachodniej (Niederstotzingen, Niemcy), datowane na VI-VII w.⁵⁴ Przedstawienia ikonograficzne tej odmiany hełmów znane są również z Azji Centralnej. Choć znaleziska archeologiczne takich hełmów datowane są na pierwsze wieki średniowiecza, to jednak za możliwością używania ich także w późnym średniowieczu świadczy przetrwanie formy po czasy nowożytne. Badania etnograficzne potwierdziły bowiem popularność omawianej odmiany wśród ludów północno-wschodniej Syberii jeszcze w XIX w.⁵⁵

Dotychczasowe znaleziska hełmów płytkowych z Wielkiego Stepu, datowane na XII-XIV w. to okazy zmontowane z kilku zaledwie płytek o dzwonach sferycznych lub w kształcie niskich stożków.

⁵⁰ Np. M. V. Gorelik, *Mongolo-tatarskoe oboronitel'noe voorużenie vtoroj poloviny XIV - načala XV v.* [w:] *Kulikovskaja bitva v istorii i kul'ture našej Rodiny*, Moskva 1983, s. 244-269; tenże, *Oriental armour of the Near and Middle East from the eighth and to the fifteenth centuries as shown in works of art* [w:] *Islamic arms and armour*, London, 1979, s. 38-41; tenże, *Orużie i dospech russkich i mongolo-tatarskich voinov konca XIV v.* [w:] *K 600-letiju Kulikovskoj bitvy*, „Vestnik Akademii Nauk SSSR”, 1980, t. 8, s. 102-103; tenże, *Rannij mongol'skij dospech* [w:] *Archeologija, etnografija i antropologija Monglii*, Novosibirsk 1987, 163-208.

⁵¹ D. Ju. Čachkiev, E. I. Narożnyj, *Pogrebenie znatnogo voina načala XV veka iz selenija Verchnij Alkun (Čečeno-Ingušetija)* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, s. 129.

⁵² V. E. Medvedev, *O šleme srednevekovogo amurskogo voina (tajnik s ostatkami dospecha v Korsakovskom mogil'nike)* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1981, ryc. 4,1.

⁵³ Chong, Ching Won, Kyong Ched Shin, *Som Reflection on the Armourmade in Ancient Korea and Japan*, „Cultura Antiqua”, 1986, t. 38, nr 1, s. 17-33.

⁵⁴ D. Hejdová, *Pilba zvaná Svatováclavská*, „Sbornik Národního Muzea v Praze”, Series A - Historia, t. XVIII, 1964, nr 1/2, s. 64, ryc. 12; P. Paulsen, *Alamannische Adelsgräber von Niederstotzingen*, Stuttgart 1967.

⁵⁵ J. Janhunen, *A suit of armour from north-eastern Siberia*, „Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja”, 1984, t. 79, s. 107-122.

Hełmy sferyczne mają często obręcze opinające dzwony. Wykazują formalny związek z tzw. hełmami obręczowymi z przełomu starożytności i średniowiecza, znanymi z Europy Zachodniej i Południowej, Azji Zachodniej i północno-wschodniej Afryki (Egiptu)⁵⁶. Owa zbieżność kształtów wynika, jak można sądzić, z istnienia wspólnego pierwowzoru, którego szukać najprawdopodobniej należy w dawnej Persji.

O użyciu przez koczowników kilkupłytkowych hełmów sferycznych już we wczesnym średniowieczu świadczy znalezisko z grobu odkrytego w Manvelovce (Ukraina), datowanego na IX-X w. Wraz z hełmem w grobie tym znaleziono także srebrną maskę (tabl. IX: 3)⁵⁷. Z centralno- i wschodnioazjatyckim ugrupowaniem koczowników – Kitanami wiązane są dwa hełmy omawianej odmiany. Pierwszy z nich znaleziono w Munsumon w Mongolii, drugi w Dancy w Mandżurii (Chiny). Każdy z nich wykonano z czterech blach nitowanych poprzez żebrowate, wąskie nakładki. Hełm z Dancy ma dodatkowo wycięcia nadoczne i krótki nosal (tabl. IX: 1). Oba datowane są niestety nieprecyzyjnie, bo na wieki X-XII⁵⁸. Na późne średniowiecze datowany jest natomiast hełm z Ozernovo na południu Uralu (tabl. IX: 2). Znaleziono go wraz z pancerzem płytkowym w grobie datowanym na XIII-XIV w., interpretowanym jako pochówek wojownika armii mongolskiej, choć nie koniecznie

„etnicznego” Mongoła⁵⁹. Zmontowany jest on z 8 pionowych płytek połączonych nitami i otoczonych dwuczęściową obręczą. W dolnej krawędzi obręczy wycięto otwory nadoczodołowe i dodano nosal. Dzwon hełmu zwieńczony jest niską sterczynką z kółkiem. Obok hełmu w jamie grobowej znaleziono również płytki tworzące czepiec. Jest to dowód stosowania przez koczowników zbrojnikowych uzupełnień hełmów – osłon karku i szyi. Płytki te były prostokątne i od płytek pancerza różniły się nie formą, ale nieco mniejszymi rozmiarami⁶⁰. Interesującym przykładem zabytku należącego do omawianej grupy hełmów jest egzemplarz znaleziony w grobie koczownika w Ploskoe (Ukraina), dokładnie datowanym monetami na koniec XIII i początek XIV w.⁶¹ Hełm ten wykonano z kilku głównych segmentów wzmocnionych przynitowanymi dwoma obręczami krzyżującymi się na czubku dzwonu oraz szeregiem małych, prostokątnych płytek umocowanych wzdłuż dolnej krawędzi. W przedniej części krawędzi ma on przymocowany wąski daszek, natomiast w partiach bocznych i tylej wąski pasek żelazny z szeregiem rurkowatych uchwyków do przytwierdzenia czepca ochraniającego kark wojownika. Dzwon hełmu zwieńczony jest kilkucentymetrową sterczynką ze stożkowatym kolcem (tabl. X: 4).

Do omawianej odmiany hełmów możemy również zaliczyć datowane na XIII-XIV w. hełmy południowosyberyjskie: z okolic Abakanu (Tuwa) i Bijska (Altaj) (tabl. X: 5) oraz okaz ze stepu wschodnioeuropejskiego: z Pešek (Ukraina)⁶².

Niskie, sferyczne hełmy, choć przedstawione schematycznie, ale z wyraźnie zaznaczonymi płytkami i obręczami, widoczne są na licznych posągach kamiennych wiązanych z Pieczyngami i Połowcami z

⁵⁶ Literatura dotycząca hełmów obręczowych jest bardzo bogata. Nie miejsce tu na cytowanie pełnej bibliografii tematu, warto jednak wymienić ważniejsze pozycje: W. A r e n d t, *Der Nomadenhelm des frühen Mittelalters in Osteuropa*, „Waffenkunde”, XIV, 1935/1936, s. 27; G. A r w i d s s o n, *A new Scandinavian form of helmet from the Vendel-time*, „Acta Archaeologica”, t. V, Kopenhavn 1934, nr 1-4, s. 242; A. A l f ö l d i, *Eine spätrömische Helmform und ihre Schicksale in Germanisch-Römischen Mittelalters*, „Acta Archaeologica”, t. V, Kopenhavn 1934, nr 1-2, s. 90-144; J. K a l m á r, *Népvándorlaskori sisakok (Helme aus der Völkerwanderungszeit)*, „A Janus Pannoniusz Múzeum Évkönyve”, 1964, s. 73-94; M. E b e r t, *Die frühmittelalterlichen Spangenhelme von Baldenheim Typus*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. I, 1909, s. 65-77; D. H e j d o v á, *Pilba zvaná Svatováclavská*, „Sborník Národního Muzea v Praze”, Series A - Historia, t. XVIII, 1964, nr 1/2; S. J a m e s, *Evidence from Dura Europos for the origin of late Roman helmets*, „Syria”, t. LXIII, 1986, s. 107-134; P. P o s t, *Der Kupferne Spangenhelm*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, t. 34, 1951/53, s. 115-150; J. W e r n e r, *Zur Herkunft der frühmittelalterlicher Spangenhelme*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. XXXIV/V, 1949/50, s. 178-193.

⁵⁷ L. N. Č u r i l o v a, *Pogrebenie s serebrjanoj maskoj u sela Manvelovki na Dnepropetrovščine*, „Sovetskaja Archeologija”, 1986, nr 4, s. 261-266, ryc. 1, 2.

⁵⁸ Ju. S. C h u d j a k o v, *Voorużenie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, s. 85-86, ryc. 44.

⁵⁹ V. V. O v s j a n n i k o v, *K voprosu o zaitnom vooruenii pozdnych kočevnikov Junogo Urala* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, s. 141-142, ryc. 1.

⁶⁰ Tamże s. 141, ryc. 1.

⁶¹ V. I. G o š k e v i č, I. F a b r i c i u s, *Pogrebenija, datirovannye džučidskimi monetami. Iz raskopok I. Ja. Stempkovskogo*, „Visnik Odes'koj komisii kraeznavstva”, Odesa 1930, t. 4-5, s. 104-111.

⁶² M. V. G o r e l i k, *Mongolo-tatarskoe oboronitel'noe voorużenie vtoroj poloviny XIV - načala XV v.* [w:] *Kulikovskaja bitva v istorii i kul'ture našej Rodiny*, Moskva 1983, s. 261-262, ryc. VIII; tenże, *Oriental armour of the Near and Middle East from the eighth and to the fifteenth centuries as shown in works of art* [w:] *Islamic arms and armour*, London 1979, s. 38-41; tenże, *Orużie i dospech russkich i mongolo-tatarskich voinov konca XIV v.* [w:] *K 600-letiju Kulikovskoj bitvy*, „Vestnik Akademii Nauk SSSR”, 1980, t. 8, s. 102-103; tenże, *Rannij mongol'skij dospech* [w:] *Archeologija, etnografija i antropologija Monglii*, Novosibirsk 1987, s. 191-192, ryc. 11.

X-XIII w. (tabl. IV: 3)⁶³. Jeszcze wcześniejszym dowodem stosowania tej odmiany hełmów przez wczesnośredniowiecznych wojowników stepowych jest słynne wyobrażenie wojownika na złotym naczyniu ze skarbu z Sinnicolaul Mare (Nagyszentmiklós) z IX w. Wojownik ów ma na głowie niski hełm z wyraźnie zaznaczoną obręczą⁶⁴. Wskazuje to na trwającą przez wiele wieków popularność wśród koczowników sferycznych hełmów wykonanych z kilku płytek.

Sferyczne, niskie hełmy wykonane z kilku płytek łączonych obręczą znane są także z późnośredniowiecznych ikonograficznych wyobrażeń perskich. W tym jednak przypadku podkreślić jeszcze raz trzeba dyskusyjność uznawania ich za przedstawienia militariów koczowniczych.

Drugą odmianę hełmów wykonanych z połączonych ze sobą kilku płytek tworzą okazy o stożkowatym dzwonie. Szczyty hełmów zwieńczone są najczęściej tulejką na pióra, końskie włosie lub porożek. Nieliczne znaleziska takich hełmów znane są z odległych od siebie obszarów Wielkiego Stepu, od Europy Wschodniej po wschodnią Syberię⁶⁵. Niestety niewiele z nich ma sprecyzowane datowanie. Posiadają je jedynie okazy z mogił. Rozpiętość chronologiczna jest jednak szeroka. Dobrze zachowany hełm z Lagerevo (południowy Ural) pochodzi z IX-X-wiecznego kurhanu⁶⁶. Dwuczęściowy hełm z Mirovki nad rzeką Roś i fragmentarycznie zachowany z Prazdninoje na Kubaniu pochodzą natomiast z drugiej połowy XIII - początku XIV w.⁶⁷

Jak już wyżej wspomniano oprócz hełmów zmontowanych z płytek, koczownicy średniowieczni używali także okazów wykonanych z jednego kęsa metalu. W wielu jednak przypadkach, dyskusyjne jest mniemanie, iż dany okaz był własnością stepowego wojownika, a sądy badaczy zajmujących się ich przynależnością etniczną, są bardzo zróżnicowane. Szczególnie liczna grupa hełmów jednoczęściowych,

łączonych przez niektórymi badaczy z koczownikami, pochodzi bowiem z Europy Wschodniej, z szerokiego pasa pogranicza pomiędzy terenami koczowniczymi nomadów a obszarami zajętyymi przez ludy osiadłe. Wiele z nich znaleziono w grobach zawierających inwentarz typowy dla kultury materialnej koczowników. Do grupy tej zaliczyć w pierwszym rzędzie należy okazy z kurhanów z terenów leżących nad rzeką Roś na Ukrainie (Taganča, Burty, Kovali, Lipowiec). Charakteryzują się one wysokim dzwonem – cylindrycznym, przechodzącym w stożek zakończony wysokim kolcem. Okazy z Kovali (tabl. X: 3) i Lipowca (tabl. X: 1) mają prostokątne wycięcia nadoczne oraz zachowane maski szczegółowo odwzorowujące wygląd wąsatych twarzy. Natomiast hełmy z Burt (tabl. X: 2) i Tagančy mają nosale i łukowate wycięcia nadoczne. A.N. Kirpičnikov, autor opracowania uzbrojenia ruskiego w IX-XIII w. datuje je na XII - pierwszą połowę XIII w. i uznaje za świadectwo powiązań Rusi z koczownikami, nie precyzując jednak ich proveniencji⁶⁸. Inni autorzy zmieniają nieco datowanie i łączą z koczownikami: np. S. A. Pletneva: XII w. – Połowcy, Czarni Kłobucy⁶⁹; M.V. Gorelik: 2. połowa XIII - 1. połowa XIV w. – Mongołowie⁷⁰. Na obecnym etapie badań najtrafniejszym wydaje się być pogląd, iż hełmy omawianej grupy odzwierciedlają związki pomiędzy koczownikami a ludami osiadłymi i być może powstały w wyniku wzajemnego przenikania się odmiennych tradycji, tak w zakresie formy, jak i konstrukcji ochron głów wojowników. Nomadzi mogli przynieść do Europy Wschodniej, zapewne z Persji, charakterystyczną stożkowatą formę hełmów, wykonanych z jednego kawałka metalu. Choć używali ich zarówno koczownicy, jak i np. Rusini, to jednak na wymienionych wyżej stanowiskach archeologicznych znaleziono je w niewątpliwych grobach znaczniejszych wojowników nomadów.

Zwyczaj używania hełmów omawianej grupy nie rozprzestrzenił się w głąb stepu i zgodnie z dotychczasowym stanem badań stwierdzić trzeba ich popularność jedynie na zachodnim skraju Wielkiego Stepu.

Analogicznie przedstawia się problem proveniencji i określenia użytkowników kolejnej grupy hełmów

⁶³ S. A. Pletneva, *Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskich stepjach*, „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, 1958, t. 62, ryc. 37; S. A. Pletneva, N. A. Mažitov, *Kočevniki vostočnoevropejskich stepej v X-XIII vv.* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, ryc. 87-88.

⁶⁴ L. Gyula, *The Art of the Migration Period*, Budapest 1974, il. 147.

⁶⁵ V. E. Medvedev, *O šleme srednevekovogo amursko-go voina (tajnik s ostatkami dospecha v Korsakovskom mogil'niku)* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1981, ryc. 4.

⁶⁶ N. A. Mažitov, *Kurgany Južnogo Urala VIII-XII vv.* Moskva 1981, ryc. 71.

⁶⁷ M. V. Gorelik, *Rannij mongol'skij dospech* [w:] *Archeologija, etnografija i antropologija Monglii*, Novosibirsk 1987, s. 192-193, ryc. 11.

⁶⁸ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe oružie, III. Dospech, kompleks boevych sredstv IX-XIII vv.*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Leningrad 1971, s. 28-29.

⁶⁹ S. A. Pletneva, *Drevnosti černih klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1973, s. 19.

⁷⁰ M. V. Gorelik, *Rannij mongol'skij dospech* [w:] *Archeologija, etnografija i antropologija Monglii*, Novosibirsk 1987, s. 190-191.

o jednocześnie dzwonie, znalezionych w Europie Wschodniej na dzisiejszych obszarach Rosji, Ukrainy i Mołdawii. Hełmy te mają kształt półkuli lub niskiego stożka. W dolnej ich części występują wycięcia nadoczne i długi, uprofilowany nosal. A. N. Kirpičnikov określa je w swojej typologii jako typ IV, datuje na XII - 1. poł. XIII w., i łączy z Rusią⁷¹. Niewątpliwie najbardziej znanym okazem tego typu jest hełm znaleziony w Lykovo (Rosja), przypisywany księciu Jarosławowi Wsiewłodowiczowi. Ponad nosalem ma on umocowaną plakietkę przedstawiającą Archanioła Michała, obramowaną napisem cyrylicą. Hełm ten datowany jest na lata 1206-1207⁷². Jego ruska proveniencja nie budzi wątpliwości. Z terenów dawnej Rusi znanych jest jeszcze kilka okazów tego typu. Spośród nich najlepiej zachowanymi są egzemplarze z Kijowa i z miejscowości Nikol'skoe. Ten drugi w starszej literaturze rosyjskojęzycznej uchodził za mongolski⁷³. Bardzo bliską do niego analogią jest hełm z grobu koczownika w Moscu (Mołdawia, Rumunia)⁷⁴. Oba egzemplarze łączy nie tylko identyczna forma, ale również specyficzne ozdobienie dzwonów w postaci pionowego żebrowania, być może symbolizującego segmentowość hełmów koczowników.

Efektownym okazem omawianego typu jest pozłacany hełm z wyjątkowo bogatego pochówku Čingul'-Kurgan (Ukraina) z pierwszej połowy XIII w., uznawanego za grób jednego z chanów połowieckich⁷⁵. Hełm zwieńczony jest sterczyną z kółkiem, a wokół dolnej krawędzi zachowały się szczątki kolczugi, niewątpliwa pozostałość czepca kolczęgo osłaniającego w tym przypadku nie tylko kark wojownika, ale i dolną część jego twarzy (tabl. IX: 6).

Kolejnym bardzo efektownym przykładem hełmu omawianego typu jest egzemplarz znaleziony w

1982 r. w bogato wyposażonym grobie koczownika nad dolnym Dnieprem we wsi Tabarovka (Ukraina). Charakteryzuje się on stosunkowo dużym dzwonem o wysokość 18,5 cm i średnicy 25,5 cm. Zwieńczony jest sterczyną z kółkiem. Ma nosal i wymodelowane w metalu brwi (tabl. IX: 5). Pokryty był grubą warstwą złotego metalu, co poświadcza jego walory reprezentacyjne. Zespół grobowy z Tabarovki datowano na drugą połowę XIII w.⁷⁶

Także i w przypadku tego typu powtórzyć można zamieszczone wyżej (przy omawianiu hełmów z Tagančy, Burt, Kovali czy Lipovca) sugestie, iż hełmy te były używane zarówno przez koczowników, jak i wojowników ludów osiadłych (np. Rusinów). Spotykane są jedynie na zachodnich skrajach Wielkiego Stepu. Zastanawiając się nad ich proveniencją zwrócić należy uwagę na formalne zbieżności dzwonów tych okazów z niektórymi wczesnośredniowiecznymi hełmami zachodnio- i środkowoeuropejskimi z nosalami. Omawiany typ powstał zapewne w wyniku mieszania się wpływów wschodnich (opracowanie części nadocznych) i zachodnich (kształt dzwonu). Skromna baza źródłowa nie pozwala w chwili obecnej rozstrzygnąć problemu miejsca jego uformowania się.

Omawiając wyżej poszczególne odmiany hełmów koczowniczych podkreślano wielokrotnie obcą proveniencję wielu form, choć niewątpliwie liczne z przedstawionych okazów mogły być wykonane przez koczowniczych wytwórców. Zauważono, że oddziaływania pochodziły zasadniczo z dwóch wielkich ośrodków produkcji uzbrojenia: dalekowschodniego i perskiego. Z pierwszym wiązać należy hełmy wysokie, wykonane z kilkudziesięciu płytek, natomiast z drugim sferyczne i stożkowate, zmontowane z nielicznych segmentów. Szeroki zasięg występowania wielu odmian wskazuje na znaczną rolę ludów stepowych w przekazywaniu osiągnięć w zakresie konstrukcji hełmów pomiędzy wielkimi, średniowiecznymi kręgami cywilizacyjnymi Europy i Azji.

W niektórych pochówkach koczowników wraz z hełmami znaleziono także metalowe maski. W Manvelovce (Ukraina) była ona wykonana ze srebra⁷⁷, natomiast w Lipovcu i Kovali (Ukraina) z żelaza⁷⁸.

⁷⁶ M. V. Gorelik, V. V. Dorofeev, *Pogrebenie zolotoordynskogo voina u s. Taborovka*, [w:] *Problemy voennoj istorii narodov vostoka*, Leningrad 1990, s. 122-125.

⁷⁷ L. N. Čurilova, *Pogrebenie s serebrjanoj maskoj u sela Manvelovki na Dnepropetrovščine*, „Sovetskaja Archeologija”, 1986, nr 4, s. 261-266, ryc. 1.

⁷⁸ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe oružie, III. Dospesch, kompleks boevych sredstv IX-XIII vv.*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Leningrad 1971, s. 29, tabl. III, XIV.

⁷¹ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe oružie, III. Dospesch, kompleks boevych sredstv IX-XIII vv.*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Leningrad 1971, s. 29-31.

⁷² *Russian Arms and Armour*, Leningrad 1982, fot. 1.

⁷³ E. E. Lenc, *Predmety vooruženija i konskogo ubora najdennye bliz sela Dem'janovki Melitopol'skogo uezda*, „Izvestija Archeologičeskoj komisii”, t. 2, Sankt Peterburg 1902, s. 91-92, ryc. 14.

⁷⁴ V. Spinei, *Antichitatele nomazilor turanici din Moldova in primul sfert al mileniului al II-lea*, „Studii si cercetari de istorie ceche si arheologie”, 25, 3, 1974, s. 409, ryc. 6; tenże, *Moldova in secolele XI-XIV*, București 1982, ryc. 27.

⁷⁵ V. V. Otroščenko, Ju. Ja. Rassamakin, *Polovec'kij kompleks čingul'skogo kurganu*, „Archeologija”, Kiev t. 53, 1986, s. 27; V. V. Otroščenko, Ju. Ja. Rassamakin, *Der Polovzer-Khan aus dem Čingul'-Kurgan. Die Auffindung* [w:] *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*, Neumünster 1991, s. 270, il. na s. 416.

Maski grobowe były ważnym elementem zwyczajów pogrzebowych i obrzędowości szamańskiej u wielu dawnych ludów Wielkiego Stepu: indoeuropejskich, ałtajskich i ugrofińskich⁷⁹. Wykonane z różnych surowców: gipsu, skóry, drewna, metalu używane były już od starożytności. Czy niektóre z nich mogły być używane w boju jest kwestią dyskusyjną. Z pewnością bojową nie była maska z Manvelovki, wykonana z miękkiego srebra, bez śladów mocowania do hełmu i mająca analogie pochodzące z szeregu koczowniczych pochówków z Europy Wschodniej, datowanych na okres od VI do XI w., wskazujących na wyraźny rytualny ich charakter⁸⁰.

Nie można natomiast wykluczyć bojowego charakteru żelaznych masek znalezionych w grobach w Lipovcu i Kovali. Solidność wykonania i przymocowanie ich do hełmów pozwalały na pełnienie funkcji ochrony twarzy wojownika.

2.3. TARCZE

W *Historii Mongołów* Jan di Piano Carpini znajduje się wzmianka, iż: [Tatarzy] „tarcze mają wplecione z wikliny lub gałązek, ale przypuszczamy, że noszą je jedynie w obozie oraz dla strzeżenia chana i dostojników i to tylko w nocy”⁸¹. Opis ten pasuje do typu tarczy zwanej z turecka „kałkanem”. Tarcza ta, okrągła, lekko wypukła, o średnicy 50-70 cm, wykonana ze spiralnie zwiniętych prętów figowca oplecionych bawełnianymi lub jedwabnymi nićmi, spopularyzowana została u schyłku średniowiecza w imperium tureckim i w Persji. Niektórzy bronioznawcy sądzą, że jej genezy szukać należy w Persji, a pierwowzory widoczne są na płaskorzeźbach pałacu w Persepolis przedstawiających wojowników króla Dariusza Wielkiego⁸². Jest interesującym zbiegiem okoliczności fakt, iż to właśnie z późnośredniowiecznej Persji plectone tarcze przywożono na tereny Wielkiego Stepu. O imporcie z Szirazu do Wielkiej Ordy niemałej ilości kilku tysięcy sztuk takich tarcz pisał

na początku XIV w. Raszid ad-Din⁸³. Okrągłe tarcze widoczne są na przedstawieniach wojowników mongolskich w późnośredniowiecznych miniaturach perskich (tabl. I). Nie można jednakże na obecnym etapie naszej wiedzy przesądzić kwestii pochodzenia plectonych tarcz. Trzeba bowiem zauważyć, że turecka nazwa tego typu tarczy („kałkan”) pochodzi od terminu mongolskiego „chałcha”, wywodzącego się od czasownika „chałchasun” – „splatać”⁸⁴. Wskazuje to na rodzimą, koczowniczą genezę takich tarcz.

Nieliczne są, jak dotąd, archeologiczne znaleziska pozostałości tarcz pochodzące z terenu stepu. Potwierdzają one używanie przez średniowiecznych koczowników tarcz wykonanych z desek drewnianych. Szczególnie efektowne są szczątki tarczy z kurhanu čingul'skiego (Ukraina), będącego najprawdopodobniej pochówkiem chana połowieckiego z pierwszej połowy XIII w. Jak można sądzić, dzięki zachowanym resztkom organicznym, tarcza złożona do tego grobu była wykonana z drewna obciążonego pomalowaną na czerwono skórą. Była okrągła (średnica ponad 50 cm) i miała centralnie umieszczone ornamentowane umbo (średnica 18 cm) z brązu i pozłoczonego srebra (tabl. VIII: 4)⁸⁵.

Drewnianą, niestety, słabo zachowaną tarczę znaleziono też w bogatym grobie koczownika w pobliżu wsi Taborovka nad dolnym Dnieprem (Ukraina), datowanym na drugą połowę XIII w. Szczątki tarczy leżały centralnie na drewnianej trumnie. Tarcza była okrągła, średnicy 85-90 cm, wykonana z deseczek o szerokości 3-8 cm i grubości 1 cm, pierwotnie pokryto ją skórą⁸⁶. Na podkreślenie zasługują jej duże rozmiary.

Tarcze tego typu były znane i stosowane przez koczowników już w wiekach wcześniejszych. Dowodzą tego szczątki okrągłej tarczy drewnianej o średnicy 78 cm znalezione w tureckim grobie z VIII-IX w. w miejscowości Ajmyrtyg w Tuwie. Wykonano ją z pięciu desek o szerokości 15-18 cm i grubości 1 cm

⁷⁹ I. F o b o r, *K voprosu o pogrebal'nom obrjade drevnich vengrov* [w:] *Problemy archeologii i drevnej istorii ugrov*, Moskva 1972, s. 172; E. T r y j a r s k i, *Zwyczaje pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń*, Warszawa 1991, s. 158-161.

⁸⁰ E. P. K a z a k o v, *O naznačenii pogrebal'nych licebych pokrytij Tankeevskogo mogil'nika*, „Trudy Kamskoj archeologičeskoj ekspedicii”, 1968, nr 19, s. 232-233, tabl. II.

⁸¹ J a n d i P i a n o C a r i n i, *Historia Mongołów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 143.

⁸² Z. Ż y g u l s k i (jun.), *Broń wschodnia*, Warszawa 1983, s. 32.

⁸³ M. V. G o r e l i k, *Rannij mongol'skij dospech* [w:] *Archeologija, etnografija i antropologija Monglii*, Novosibirsk 1987, s. 196.

⁸⁴ T e n z e, *Mongolo-tatarskoe oboronitel'noe voorużenie vtoroj poloviny XIV - načala XV v.* [w:] *Kulikovskaja bitva v istorii i kul'ture našej Rodiny*, Moskva 1983, s. 259-260.

⁸⁵ V. V. O t r o š č e n k o, Ju. J a. R a s s a m a k i n, *Polovec'kij kompleks čingul'skogo kurganu*, „Archeologija”, Kiev, t. 53, 1986, s. 27, ryc. 6, 4; V. V. O t r o š č e n k o, Ju. J a. R a s s a m a k i n, *Der Polovzer-Khan aus dem Čingul'-Kurgan. Die Auffindung* [w:] *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*, Neumünster 1991, s. 169-271.

⁸⁶ M. V. G o r e l i k, V. V. D o r o f e e v, *Pogrebenie zolotoordynskogo voina u s. Taborovka*, [w:] *Problemy voennoj istorii narodov vostoka*, Leningrad 1990, s. 122.

(tabl. VIII: 3)⁸⁷. Nie można wykluczyć, że tarcza ta pokryta była pierwotnie odpowiednio przygotowaną skórą.

Stosowanie przez koczowników we wczesnym średniowieczu okrągłych tarcz potwierdza też ich rodzima ikonografia. Okrągłe tarcze mają wojownicy przedstawieni na niewielkich, miedzianych przywieszkach znalezionych w południowosyberyjskich kurhanach z IX-X w. przypisywanych Turkom⁸⁸. Tarcze te, dość znacznych rozmiarów, trzymają oni na plecach.

Wyżej omówione tarcze ze względu na swe rozmiary mogły być używane przez jeźdźców. Źródła pisane i ikonograficzne, choć w bardzo skromnym zakresie, potwierdzają także ochranianie się tarczami przez pieszych wojowników. W XIII-wiecznej ikonografii japońskiej znaleźć można przedstawienie wysokiej, prostokątnej tarczy opieranej na ziemi, używanej przez mongolskich najeźdźców⁸⁹. Natomiast w *Tajnej historii Mongołów* jest wzmianka mówiąca o tym, że walczące przeciwko Czyngis-chanowi wojska tajczyuckie ustawivszy się na brzegu rzeki Onon miały czworoboczne tarcze⁹⁰.

Przedstawiona wyżej, skromna ilość informacji o stosowaniu tarcz przez średniowiecznych koczowników Wielkiego Stepu nie pozwala, niestety, stwierdzić czy używano ich często czy też sporadycznie. Zacytowana wyżej uwaga Jana di Piano Carpini o noszeniu tarcz tylko w obozie oraz dla ochrony chana wskazuje na ograniczony zakres ich używania. W sprzeczności z informacją Carpini'ego pozostaje wzmianka Raszid ad-Din'a o zamówieniu dla wojowników stepowych aż kilku tysięcy tarcz. Być może znaczenie i powszechność tarcz u średniowiecznych koczowników wzrastały wraz z rozwojem organizacyjnym ich armii.

⁸⁷ B. B. O v č i n n i k o v a, *K voprosu o vooruženii kočevnikov srednevekovoj Tuvy (po materialam raskopok mogil'nika Ajmyrlyg)* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 139-140, ryc. 3; także, *Pogrebenije drevnetjurkского voina v centralnoj Tuve*, „Sovetskaja Archeologija”, 1982, nr 3, s. 216.

⁸⁸ L. L. K y z l a s o v, V. A. M o g i l n i k o v, *Sibirskie drevnosti VI-X vv* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, s. 45, ryc. 27, nr 48-49.

⁸⁹ M. V. G o r e l i k, *Rannij mongol'skij dospech* [w:] *Archeologija, etnografija i antropologija Monglii*, Novosibirsk 1987, s. 198, ryc. 12, 10.

⁹⁰ *Tajna historia Mongołów*, tł. S. Kałużyński, Warszawa, 1970, p. 144.

3. BROŃ ZACZEPNA

3.1. BROŃ SIECZNA

Średniowieczni koczownicy Wielkiego Stepu używali w boju trzech rodzajów długiej broni siecznej: pałaszy, szabli i sporadycznie mieczy.

3.1.1. Pałasze

Pałasz to broń sieczna o długiej, jednosiecznej i prostej głównej. W wielu opracowaniach archeologów publikujących znalezione przez siebie pałasze są one, ze względu na brak znajomości terminologii bronioznawczej, mylnie określane jako miecze lub szable. Poza nielicznymi, budzącymi wątpliwości terminologiczne przypadkami (np. szable o minimalnej krzywiznie głównej), łatwo prawidłowo zaszeregować poszczególne egzemplarze. Miecz, niekiedy mylony z pałaszem, jest w odróżnieniu od niego zawsze dwusieczny. Od szabli natomiast, mającej często identycznie jak pałasz uformowaną rękojeść i także jednosieczną głównię różni się on zawsze prostą klingą.

Aczkolwiek o pałaszach koczowników nie wspominają źródła pisane, o ich popularności wśród nomadów świadczą przedstawienia ikonograficzne, np. na posągach kamiennych, a przede wszystkim bardzo liczne znaleziska archeologiczne. Pałasze znajdowane są na wielu cmentarzyskach nomadów od Mandżurii po Europę Środkową (Węgry). Ogólnie cechuje je stosunkowo krótka lub średniej długości głównia, przeważnie wąska, przechodząca w trzpień rękojeści. Jelce mają krzyżowe, najczęściej krótkie. Główice pałaszy są pierścieniowate lub kapturkowate. Znane są również pałasze bez wyodrębnionych główic.

Niektóre ugrupowania koczowników, szczególnie z obszarów Azji Centralnej, pałasze znały i stosowały już w pierwszych wiekach naszej ery¹. Tak datowane znaleziska są jednak sporadyczne. Oręż ten staje się popularny wśród koczowników dopiero na początku średniowiecza. Proweniencja pałasza nie jest obecnie w pełni wyjaśniona. Stepowi wojownicy przejęli pałasze najprawdopodobniej z kręgu cywilizacji dalekowschodniej: Chin lub Korei, gdzie

znano je już wcześniej². Swe pierwowzory w schyłkowo-starożytnych państwach Dalekiego Wschodu ma odmiana pałaszy popularna w pierwszych wiekach średniowiecza na prawie całym obszarze Wielkiego Stepu – charakteryzująca się pierścieniową główką oraz krótkim krzyżowym jelcem. Wczesne okazy znane są z terenu Chin z II-III w.³, ale szczególnie efektowne, bogato zdobione pałasze pochodzą z królewskich cmentarzysk południowokoreańskiego państwa Silla. Datowane są one na V-VI w.⁴ Koczownicy stepowi, przynajmniej ci, którzy zajmowali rejon Ałtaju, odmianę pałaszy z pierścieniową główką znali już w III-V w.⁵ W pierwszych wiekach średniowiecza spopularyzowały się one na znacznych obszarach Wielkiego Stepu. Szczególnie liczne serie takich pałaszy znane są z południowej części Niziny Zachodniosyberyjskiej. Okazy tamtejsze cechują: prostota wykonania, stosunkowo długie i wąskie główce, łukowate lub skośnie ścięte sztychy. Są one niestety w większości znaleziskami luźnymi co nie pozwala sprecyzować ich chronologii. Ogólnie datuje się je na wieki VI-VIII⁶.

Precyzyjniej, bo na VII w., datowanych jest kilka pałaszy z pierścieniowymi główkami znalezionych w grobach awarskich na terenie dzisiejszych Węgier⁷. Szczególnie efektownymi ich reprezentantami są egzemplarze z bogato zdobionymi oprawami rękojeści, jelcami oraz okuciami pochew z grobów w Kecskemét, Bócsa i Kecel⁸.

² Por. np. A. I. S o l o v' e v, *Voennoe delo korennoho naselenija Zapadnoj Sibiri. Epocha srednevekov'ja*, Novosibirsk 1987, s. 70.

³ Tamże, s. 70.

⁴ A. I t o, *Zur Chronologie der frühsillazeitlichen Gräber in Südkorea*, München 1971, s. 143, ryc. 46, 105.

⁵ Ju. S. C h u d j a k o v, *Voorużenie srednevekovykh kočevnikov Južnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986, s. 131.

⁶ A. I. S o l o v' e v, *Voennoe delo korennoho naselenija Zapadnoj Sibiri. Epocha srednevekov'ja*, Novosibirsk 1987, s. 69-72, ryc. 12-15.

⁷ I. K o v r i g, *Kora avarkori sírok Törökbálintól (Deux tombes avars de Törökbálint)*, „Folia Archaeologica”, t. 9, 1957; G. L á s z l ó, *Avar fejedelem sirja bócsán*, „Cumania”, t. 4, 1976, s. 89-114.

⁸ E. H. T ó t h, *Frühawarenzeitlicher Grabfund in Kecskemét, Sallaistrasse*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. 32, 1980, s. 141-142, ryc. 5-6.

¹ Ju. S. C h u d j a k o v, *Voorużenie srednevekovykh kočevnikov Južnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986, s. 102, 119, 131, ryc. 53, 59.

Równie efektywnie wykonane i bardzo bliskie formą do wspomnianych wyżej pałaszy z Węgier są dwa okazy z terenu dzisiejszej Ukrainy: z Malej Perešćepiny oraz z Glodos. Pierwszy z nich datowany jest na VII w. drugi na przełom VII i VIII w.⁹

Znaleziska te, zarówno węgierskie jak i ukraińskie, pozwalają także, dzięki zachowanym, metalowym okuciom pochew, zrekonstruować system troczenia pałaszy do pasów. Podstawowy zestaw okuć pochew składał się z trzech elementów: trzewika (okucie dolnego końca pochwy) oraz dwóch szerokich ryfek (obejm), z blaszkowatymi uchami. Pałasze troczono dwoma paskami (rzemieniami), mocowanymi w dwóch miejscach pasa. Przedstawienia ikonograficzne dowodzą, iż ten sposób troczenia broni siecznej znano w Azji Środkowej i Persji już na początku średniowiecza¹⁰.

Przedstawienia pałaszy z pierścieniowatymi głowicami znane są z posągów kamiennych ze stepów centralnoazjatyckich¹¹ i z brązowych plakietek z południowej Syberii datowanych na VII-VIII w.¹² Widoczne są także na malowidłach ściennych z terenów osiadłych cywilizacji Azji Centralnej, np. na fresku z Afrasiabu (Stara Samarkanda) z trzeciej ćwierci VII w.¹³

Najliczniejszą grupę wśród dotychczasowych archeologicznych znalezisk koczowniczych pałaszy z XII-XIV w. stanowią okazy bez głowic (tabl. XI: 10) lub z prostymi, kapturkowatymi zakończeniami rękojeści. Ikonograficzne przedstawienia pałaszy o prostej rękojeści bez wyodrębnionej głowicy, widoczne na niektórych posągach kamiennych z terenu Wielkiego Stepu, dowodzą, iż nie należały one do rzadkości. Przypuszczać także należy, że wśród znalezisk archeologicznych są i pałasze, których głowice po prostu uległy zniszczeniu — być może wykonane były z surowców organicznych np. drewna.

Wśród pałaszy bez głowic brak jest okazów efektywnie wykonanych i zdobionych. Wszystkie one są bardzo prostej konstrukcji. Z jednego kawałka metalu wykuta jest wąska, średniej długości głownia, przechodząca w krótki trzpień rękojeści. Jelce są krzyżowe i wąskie, częściej krótkie niż długie, nasadzone na trzpień. Nierzadko nie ma ich wcale, co oczywiście nie przesądza kwestii czy brakowało ich pierwotnie, mogły ulec zniszczeniu. Podkreślić jednak należy, że na koczowniczych posągach kamiennych zobaczyć można niekiedy wyobrażenie pałasza bez jelca.

Nieliczne okazy datowane na ostatnie wieki średniowiecza mają głownie dłuższe, niż egzemplarze wczesnośredniowieczne, większe jelce krzyżowe, najczęściej proste szersze przy głowni, a zwężające się w końcach (tabl. XI: 8, 5). Trzpień rękojeści u tych okazów są często nachylone w stronę ostrza, co jest cechą typową dla szabli. Niekiedy w południowosyberyjskich grobach datowanych na XII-XIII w. znajdowane są pałasze mające rytualnie pogięte głownie. Egzemplarze takie znaleziono np. w Samochval'e i Čemova (Kotlina Minusińska, płd. Syberia) (tabl. XI: 8)¹⁴.

Pałasze znajdowane są podczas badań archeologicznych na całym obszarze Wielkiego Stepu: od terenów nad Amurem¹⁵, poprzez Azję Centralną¹⁶,

¹⁴ I. L. K y z l a s o v, *Askizskie kurgany na gore Samochval (Chakasija)* [w:] *Srednevekovyje drevnosti evrazijskich stepej*, Moskwa 1980, ryc. 7; tenże, *Askizskaja kultura Južnoj Sibiri X-XIV vv.* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskwa 1983, s. 37-38.

¹⁵ E. I. D e r e v j a n k o, *Očerki voennogo dela plemen Priamur'ja*, Novosibirsk 1987, s. 33-34, ryc. 8; E. I. D e r e v j a n k o, *K voprosu o vooruženii mocheskogo voina* [w:] *Archeologija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1975, ryc. 1.

¹⁶ Ju. A. P l o t n i k o v, *Rubjaščee oružie priiryšskich kimakov* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 164, ryc. 1; Ju. S. C h u d j a k o v, *Vooruženie enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.*, Novosibirsk 1980; tenże, *Vooruženie kočevnikov prialtajskich stepej v IX-X vv.* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 116, ryc. 1; tenże, *Vooruženie srednevekovych kočevnikov Južnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986, s. 153, 191, ryc. 67, 85-87; tenże, *Vooruženie central'noazijskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, s. 130; R. V. N i k o l a e v, *Kyrgyzskoe pogrebenie v bol'shemurtinskom rajone Krasnojarskogo kraja (k voprosu o dviženii tjurkojazyčnych narodov na sever Sibiri)* [w:] *Archeologija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1982, s. 133; I. L. K y z l a s o v, *Askizskie kurgany na gore Samochval (Chakasija)* [w:] *Srednevekovyje drevnosti evrazijskich stepej*, Moskwa 1980, ryc. 7; tenże, *Askizskaja kultura Južnoj Sibiri X-XIV vv.* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskwa 1983, s. 37-38; G. Dlužnevskaja, *Tipologija snaržženija vsadnika i konja stepej Central'noj Azii (IX-XII vv. n.e.)*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. VI, 1993, s. 28, ryc. 8.

⁹ A. K. A m b r o z, *Vostočnoevropejskie i sredneazijskie stepi V - pervoj poloviny VIII v.* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskwa 1981, t. 15, ryc. 5: 21,22; Z. A. L' v o v a, A. I. S e m e n o v, *K proverke osnovanij rekonstrukcii perešćepinskogo meča*, „Archeologičeskij Sbornik”, 1985, t. 26, s. 77-87.

¹⁰ Z. Ż y g u l s k i (jun.), *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975, ryc. 13.

¹¹ Ju. S. C h u d j a k o v, *Vooruženie srednevekovych kočevnikov Južnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986, ryc. 68.

¹² N. V. P o l o s' m a k, *Mir-Susne-Hum - nebesnyj vsadnik* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, ryc. II:3,4.

¹³ I. B ó n a, *Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. 32, 1980, s. 31-95, ryc. 5:5.

południową część Niziny Zachodniosyberyjskiej¹⁷, południowy Ural¹⁸ po stepowe obszary Europy Wschodniej¹⁹ i Środkowej²⁰. Częstotliwość ich występowania w poszczególnych rejonach Wielkiego Stepu jest jednak bardzo zróżnicowana. Najliczniej spotykane są one na obszarach Azji Centralnej, rzadko natomiast na stepach Europy Wschodniej. Nie przypadkowo więc A. N. Kirpičnikov w swojej pracy poświęconej militariom z terenów dawnej Rusi pałaszy nie wymienia. Wojowie ruscy, którzy przejęli niektóre elementy uzbrojenia od swych południowych – koczowniczych sąsiadów, jak wszystko na to wskazuje, pałaszy nie używali. Być może dlatego, że i u koczowników, z którymi się stykali nie były one już wówczas częste. W bogatych grobach koczowników z terenu dzisiejszej Ukrainy brak pałaszy, są natomiast szable.

Analiza chronologii pałaszy znajdujących podczas badań archeologicznych prowadzonych na dawnych terenach Wielkiego Stepu skłania do wniosku, iż ten rodzaj oręża siecznego we wczesnym średniowieczu zyskał u koczowników znaczną popularność, lecz w ciągu ostatnich wieków tej epoki zastąpiony został przez szablę. Nie podejmując kwestii lokalnych odmienności, należy stwierdzić, że najliczniejsze pałasze pochodzą z okresu pomiędzy IX a XIII w. Nieliczne są okazy datowane na pierwsze wieki średniowiecza. Niewiele jest też znalezisk z XIV w., a z XV w. brak ich, jak dotąd, zupełnie. Najdłużej zwyczaj używania pałaszy utrzymał się na stepowych obszarach południowej Syberii.

3.1.2. Szable

Szabla to długa broń biała o jednosiecznej, zakrzywionej głowni i asymetrycznej rękojeści. Trzpień rękojeści nachylony jest często w stronę ostrza. W stereotypowych sądach o uzbrojeniu stepowych wojowników uznawana jest za powszechny ich oręż. Pisarze czasów nowożytnych opisujący Tatarów wymieniają ją jako jedyną broń sieczną koczowników. W zachowanych rejestrach chorągwi tatarskich w Wielkim Księstwie Litewskim, spisanych na początku XVI w. z broni siecznej wymieniane są jedynie szable²¹. W relacjach autorów średniowiecznych wzmianek o szabli jest niestety niewiele. Mimo skromnej ich ilości dowodzą one jednak jej powszechności. Brak w XIII-wiecznej Europie łacińskiej terminu określającego szablę był powodem używania w tych relacjach terminu „miecz” z dodanymi uwagami o odmienności formy. Np. Jan di Piano Carpini stwierdza, że: „zamożni natomiast mają miecze spiczaste na końcu, tnące tylko z jednej strony i nieco zakrzywione”²². O „zakrzywionych mieczach” pisze też Tomasz ze Splitu²³. Późnośredniowieczny autor chiński charakteryzuje szable nomadów jako: „bardzo lekkie, delikatne i wygięte”²⁴.

Znacznie bogatszych informacji o średniowiecznych szablach stepowych koczowników dostarczają źródła ikonograficzne i archeologiczne. Przedstawienia szabli występują na średniowiecznych kamiennych posągach koczowników zarówno ze stepu azjatyckiego²⁵, jak i wschodnioeuropejskiego²⁶. Liczne wyobrażenia wąskich, lekko zakrzywionych szabli dostrzec można na późnośredniowiecznych

¹⁷ A. I. S o l o v ' e v, *Voennoe delo korennogo naselenija Zapadnoj Sibiri. Epocha srednevekov'ja*, Novosibirsk 1987, s. 67-73, ryc. 12-15.

¹⁸ V. A. I v a n o v, *Voorużenie srednevekovych kočevnikov Jużnogo Urala i Priural'ja (VII-XIV vv.)* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, 185, ryc. 3; V. A. I v a n o v, V. A. K r i g e r, *Kurgany kypčakского времени na Jużnom Urale (XII-XIV vv.)*, Moskva 1988, s. 10, ryc. 2.

¹⁹ N. Ja. M e r p e r t, *Iz istorii orużija plemen vostočnoj Evropy v rannem srednevekov'e*, „Sovetskaja Archeologija”, 1955, t. XXIII, s. 9-168; G. A. F e d o r o v - D a v y d o v, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966, ryc. 3; S. A. P l e t n e v a, *Drevnosti černych klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1973, s. 17, ryc. 5; także, *Pečenegi i guzy na niżnemu Donu (po materialam kočevničeskogo mogilnika u Sarkela-Beloi Veži)*, Moskva 1990, ryc. 20; także, *Pečenegi, torki i polovcy v jużnorusskich stepjach*, „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, 1958, t. 62, s. 151-226.

²⁰ Z. Č i l i n s k á, *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*, „Archeologica Slovaca - Catalogi”, t. 5, 1973; L. S i m o n, *Adatok a szablyák kialakulásáról*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, Miskolc, 1963, t. XXX-XXXI, nr 2, s. 171-196.

²¹ J. T y s z k i e w i c z, *Rejestr chorągwi tatarskich walczących w wojnie polsko-krzyżackiej 1519-1521 roku*, „Zapiski Historyczne”, 1988, z. 1-2, s. 88; P. B o r a w s k i, *Uzbrojenie, barwa i chorągwie Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII w.*, „Muzealnictwo Wojskowe”, 1992, t. 5, s. 207-209.

²² J a n d i P i a n o C a r p i n i, *Historia Mongołów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpinię do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 142.

²³ T o m a A r h i d a k o n, *Kronika*, Split 1960, s. 82; *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*, Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Hansgerd Göckenjan und James R. Sweeney (Ungarns Geschichtsschreiber, t. 3), Graz - Wien - Köln 1985, s. 251.

²⁴ M e n - d a b e j - l u, *Pol'noe opisanie mongoło-tatar*, opr. N. C. Munkueva [w:] *Pam'jatniki pis'mennosti vostoka*, t. 26, Moskva 1975, s. 78.

²⁵ Ju. S. C h u d j a k o v, *Voorużenie srednevekovych kočevnikov Jużnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986, ryc. 68.

²⁶ A. M. Ž d a n o v s k i j, *Statuja poloveckogo voina iz stancy Novomalorossijskoj*, „Sovetskaja Archeologija”, 1977, nr 1, ryc. na s. 291.

miniaturach perskich (tabl. I). O tym, że i w Europie łacińskiej w późnym średniowieczu, wiedziano o krzywej broni siecznej stepowych wojowników świadczą ilustracje niektórych ówczesnych książek. Najczęściej jednak nie są tam przedstawione szable, ale tasaki, broń o krzywej jak u szabli głównej, ale o mieczowej rękojeści, spotykana w Europie łacińskiej w ostatnich wiekach średniowiecza. Zapewne twórcy ci nie widzieli autentycznych szabli nomadów, wiedzieli jedynie o ich krzywych głowniach²⁷.

Mimo, iż liczne są archeologiczne znaleziska średniowiecznych szabli koczowników, to jak dotąd, nie wyjaśniona pozostaje jednak kwestia genezy tego oręża. W dotychczasowej literaturze spotkać można sprzeczne opinie dotyczące tej kwestii. Pewnym jest jedynie fakt, iż szable nie była znana w starożytności. Zamieszczone w niektórych opracowaniach przypuszczenia, iż jej pierwowzorem mogły być formy broni siecznej o zakrzywionej głównej, znane w starożytnej Azji Zachodniej czy Grecji (np. machaira) są nieporozumieniem. Odmienności formy są bowiem zbyt wyraźne by mogły zachodzić tu jakiegokolwiek związku genetycznego.

Nie pomagają niestety rozwiązać problemu genezy szabli egzemplarze znalezione podczas badań archeologicznych, posiadające najodleglejszą metrykę. Najstarsze bowiem, znane obecnie szable to okazy z VII-VIII w. pochodzące z grobów awarskich z terenów dzisiejszych Węgier²⁸ oraz z chazarskich stanowisk Dagestanu²⁹. Są one jednak obcym elementem w ówczesnej Europie. Przyjęło się sądzić, że znajomość szabli przyniosły na ten kontynent ludy przybyłe z Azji³⁰, choć jak dotąd brak jest znalezisk azjatyckich szabli tak wcześnie datowanych.

²⁷ Jako przykłady podać można dwa rękopisy ilustrowane powstałe w późnym średniowieczu w Europie Środkowej. Broń jednosieczna o krzywej głównej, ale z mieczową rękojeścią, widoczna jest w rękach: Węgrów z czasów pojawienia się ich w Kotlinie Karpackiej, Połowców i Tatarów zobrazowanych na kartach tzw. *Chronicon Pictum* (*Bečsi Képes Krónika*) zilustrowanej po 1360 r., por. *Bilderchronik. Chronicon Pictum. Chronica de Gestis Hungarorum*, Weimar 1968. Krzywy tasak w ręku Tatara widoczny jest np. na ilustracji tzw. *Kodeksu hornigowskiego* z 1451 r. będącego jednym z rękopisów *Legandy o św. Jadwidze śląskiej*, przedstawiającej walkę księcia śląskiego Henryka Pobożnego z Tatarami pod Legnicą w 1241 r., por. T. Wąsowicz, *Legenda śląska*, Wrocław - Warszawa - Kraków 1967, ryc. 6.

²⁸ Cs. B a l i n t, *Vestiges archeologiques de l'époque tardive des sassanides et leurs relations avec les peuples des steppes*, „Acta Archaeologica Hungarica”, 1978, t. XXX, nr 1-2, s. 184-186.

²⁹ M. G. M a g o m e d o v, *Obrazovanie Chazarskogo kaganata*, Moskwa 1983, s. 77.

³⁰ A. B. K r y g a n o v, *Aziatskie elementy v vooruženii rannesrednevekovykh vostočnoevropejskich kočevnikov* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, s. 75.

W dotychczasowej literaturze archeologicznej znaleźć można sądy próbujące sprecyzować miejsce powstania szabli. Ze względu na szczupłość bazy źródłowej budzą one jednak wiele wątpliwości. Za nieprzekonywujący uznać trzeba sąd archeologa rosyjskiego N. Ja. Merperta, iż szablę wynaleziono na stepie wschodnioeuropejskim i wykształcono ją z sarmackich, długich, kawaleryjskich mieczy³¹. Różnice formalne pomiędzy oboma tymi rodzajami broni siecznej są bowiem zbyt duże. Przypuszczeniami nie popartymi dowodami są inne sądy np. M. P. Grjaznova, uznającego za możliwe powstanie szabli w Altaju³².

Problem ustalenia miejsca (czy też miejsc, bo nie można wykluczyć, iż wynaleziono ją na kilku obszarach jednocześnie) powstania szabli, czeka ciągle na swoje rozwiązanie. Natomiast najbardziej prawdopodobne wyjaśnienie genezy szabli to wywodzenie jej z jednosiecznych pałaszy. Powszechnie znana jest przydatność szabli dla wojowników konnych, co wiąże się ze specyficznym rodzajem cięcia. Fakt ten skłania do sądu, że do przekształcenia pałasza w szablę, poprzez nadanie głównej pałasza lekkiego wygięcia, dojść musiało wśród koczowników stepowych. Podkreślić należy bardzo bliskie podobieństwo formalne (oczywiście poza krzywizną głównej) koczowniczych pałaszy i szabli. W wielu przypadkach stopień wygięcia głównej jest tak mały, że bez dokładnego pomiaru nie można przesądzić czy ma się do czynienia z pałaszem czy już z szablą. Przekształcenie to wiązało się z upowszechnieniem wśród ludów stepowych na przełomie starożytności i średniowiecza wysokiego siodła ze strzemionami. Ich używanie zapewniało możliwość wykonania typowego dla szabli zamachu i cięcia. Zarówno siodło, jak i strzemiona najwcześniej pojawiły się właśnie wśród koczowników azjatyckiej części Wielkiego Stepu. Czy jest to jednak wystarczająca przesłanka dla sugestii, iż do wynalezienia szabli doszło w Azji, a nie w Europie? Dotychczasowy stan naszej wiedzy nie pozwala na rozstrzygnięcie tej kwestii.

Jak wyżej wspomniano najstarszymi znanymi dziś szablami są okazy z grobów awarskich z Kotliny Karpackiej. Ich cechami charakterystycznymi są: bardzo małe wygięcie wąskiej głównej, stosunkowo niewielka długość całkowita i krótki jelec. Cechy te utrzymywały się przez całe wczesne średniowiecze. Takimi są np. szable węgierskie znajdujące w

³¹ N. Ja. M e r p e r t, *Iz istorii oružija plemen vostočnoj Evropy v rannem srednevekov'e*, „Sovetskaja Archeologija”, 1955, t. XXIII, s. 160-161.

³² M. P. G r j a z n o v, *Drevnie kul'tury Altaja. Materialy po izučeniju Sibiri*, Novosibirsk 1930, s. 11.

Kotlinie Karpackiej, datowane na X w.³³, okazy z Europy Wschodniej datowane na IX-XII w.³⁴, a także Azji Centralnej³⁵.

Szabli wczesnośredniowiecznych znaleziono, jak dotąd, stosunkowo wiele. Mało natomiast znanych jest obecnie okazów, które datować można na wieki XII-XIV. Znaleźiska takich szabli koncentrują się w zachodniej części stepu, tj. na stepie wschodnioeuropejskim (tabl. XI: 1, 4, 6, 7). Na obszarach dzisiejszej południowo-wschodniej Syberii, Mongolii, Kazachstanu są rzadkością (tabl. XI: 2, 3), co być może wiązać w dużym stopniu należy ze stanem badań archeologicznych prowadzonych na tych terenach.

Szable późnośredniowieczne częstokroć mają większe rozmiary niż okazy z X-XII w. Długość ich głównie w wielu przypadkach przekracza 1 m, a szerokość u nasady 4 cm. Wyraźniejsza jest też krzywizna głowni. Trzpienie rękojeści są krótkie, zgięte lekko w stronę ostrza. Jelce są proste, krzyżowe, romboidalnie rozszerzające się w części środkowej, rzadziej z końcówkami zgiętymi w dół³⁶. Długość jeliców najczęściej jest większa niż w przypadku okazów wczesnośredniowiecznych. Sporadycznie, jak dotąd tylko u egzemplarzy szabli z południowo-wschodniej Syberii, występuje jelec tarczowy (tabl. X: 2)³⁷. W niektórych przypadkach znaleziono resztki drewnianych okładzin rękojeści, zakończone one były głowicami blaszanymi, kształtu spłaszczonego cylindra.

Niektóre szable z XII-XIII w. znaleziono w grobach tkwiące w resztkach drewniano-skórzanych pochew z metalowymi okuciami. Znaleźiska takie znane są z szeregu koczowniczych pochówków ze stepów nadczarnomorskich np. Taborovka (tabl. XI: 1), Čingul' Kurgan (Ukraina)³⁸. W przypadku pozosta-

łości pochwy z kurhanu we wsi Stepancy (Ukraina) stwierdzono iż wykonano ją m.in. z kory brzozej (tabl. XI: 6)³⁹. Typowy zestaw okuć składał się z kilkucentymetrowej długości cylindrycznego trzewika (czyli osłony dolnego końca pochwy), metalowej okładziny szyjki pochwy oraz dwóch ryfek (blaszane obejmujące pochwy) z kółkami do przewleczenia rzemieni, na których podwieszano szablę u pasa przy lewym boku wojownika. W wyjątkowych przypadkach pochwy szabli miały trzy ryfki (Lebedevka, płd. Ural)⁴⁰.

Szabla, nowy rodzaj oręża siecznego, który pojawił się we wczesnym średniowieczu, szybko zdobyła popularność u stepowych wojowników. Od końca średniowiecza była dominującym orężem siecznym ludów żyjących na Wielkim Stepie. Jej popularność już u schyłku wczesnego średniowiecza przekroczyła granice stepu. Od koczowników przejęli ją wojownicy wielu osiadłych społeczeństw od Indii po Europę Wschodnią. W wielu krajach, tak azjatyckich, jak i europejskich szabla stała się bronią darzoną szczególną sympatią i o wyjątkowym znaczeniu symbolicznym.

Dzieje szabli były niekiedy powikłane. Koczowniczy przodek Węgrów po opanowaniu Kotliny Karpackiej i przejściu na osiadły tryb życia zastąpili na przełomie X i XI w. swe tradycyjne szable mieczami, typowym orężem siecznym ówczesnej Europy⁴¹. Po kilku wiekach, u schyłku średniowiecza ponownie przyjęli szable, która stała się w czasach nowożytnych ich narodowym orężem⁴².

U ludów żyjących na Wielkim Stepie szabla aż po wiek XX pozostała praktycznie jedyną długą bronią sieczną. Spopularyzowany sąd przyznający jej poczesne miejsce wśród militariów koczowników jest więc w pełni trafny.

3.1.3. Miecze

Miecze były podstawowym rodzajem długiej broni siecznej koczowników Wielkiego Stepu w starożytności. Ich rozprzestrzenienie nie było jednak równomierne. W trakcie badań archeologicznych sto-

³³ L. Kovács, *Waffenwechsel vom Säbel zum Schwert. Zur Datierung der ungarischen Gräber des 10.-11. Jahrhunderts mit zweischneidigem Schwert*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. VI, 1993, s. 45-60.

³⁴ A. N. Kirpichnikov, *Drevnerusskoe orużie, I. Meči i sabli IX-XIII vv.*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskwa-Leningrad 1966, s. 61-73.

³⁵ S. K. Kabanov, *Pogrebenie voina v doline r. Kaška-Dar'ja*, „Sovetskaja Archeologija”, 1963, nr 3, s. 236-240.

³⁶ S. A. Pletneva, *Drevnosti černih klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskwa 1973.

³⁷ Ju. S. Chudjakov, *Voorużenie enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.*, Novosibirsk 1980, ryc. VIII,3; tenże, *Voorużenie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, ryc. 72,4.

³⁸ T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, Warszawa 1985, ryc. 8,1,8; M. V. Gorelik, V. V. Dorofeev, *Pogrebenie zolotoordynskogo voina u s. Taborovka*, [w:] *Problemy voennoj istorii narodov bostoka*, Leningrad 1990, ryc. 3,1; V. V. Otrščenkó, Ju. Ja. Rassamakín, *Poloveč'kij kompleks ingul'skogo kurganu*, „Archeologija”, Kiev, t. 53, 1986, ryc. 7, 1.

³⁹ S. A. Pletneva, *Drevnosti černih klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskwa 1973; T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, Warszawa 1985, s. 112.

⁴⁰ V. A. Ivanov, V. A. Kriger, *Kurgany kypčakского времени na Južnom Urale (XII-XIV vv.)*, Moskwa 1988, ryc. 7,15.

⁴¹ L. Kovács, *Waffenwechsel vom Säbel zum Schwert. Zur Datierung der ungarischen Gräber des 10.-11. Jahrhunderts mit zweischneidigem Schwert*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. VI, 1993, s. 45-60.

⁴² J. Kalmár, *Régi magyar fegyverek*, Budapest 1971.

sunkowo licznie znajdowane są one na stepie wschodnioeuropejskim np. na stanowiskach łączonych ze Scytami czy Sarmatami⁴³, sporadycznie natomiast spotykane są na azjatyckich obszarach Wielkiego Stepu⁴⁴. Wśród archeologicznych militariów, które wiąże się z Hunami europejskimi miecze są jedynym rodzajem długiej broni siecznej⁴⁵.

W średniowieczu nastąpiła zmiana rodzaju broni siecznej stepowych nomadów. W przeciwieństwie do pałaszy i szabli, będących wówczas podstawowymi rodzajami koczowniczej długiej broni siecznej, miecze były zdecydowaną rzadkością. Podczas badań archeologicznych znajdowane są sporadycznie. Kilka egzemplarzy mieczy z krótkimi jelcami lub bez, znanych jest z wczesnoawarskich (koniec VI - początek VII w.) grobów z terenów dzisiejszych Węgier⁴⁶. Są one wąskie i nie przekraczają długości 1 m. Wykonano je stosunkowo prostą techniką. Z innych obszarów Wielkiego Stepu znamy tylko pojedyncze egzemplarze, często nie mające w pełni udokumentowanego miejsca pochodzenia. Pochodzą one z terenów Złotej Ordy (XIV-XV w.)⁴⁷, południowej Syberii (VIII-X w.)⁴⁸ i Kazachstanu (średniowiecze)⁴⁹. W przypadku tych okazów nie można wykluczyć, iż są to importy. Także importem, zapewne chińskim, mógł być miecz, którego ułamany fragment głowni o zaokrąglonym sztychu, znaleziono w stolicy państwa mongolskiego – Karakorum (Mongolia)⁵⁰.

Stosowania mieczy przez średniowiecznych koczowników nie potwierdzają źródła pisane i ikonograficzne.

⁴³ A. M. Chazanov, *Očerki voennogo dela Sarmatov*, Moskwa 1971, tabl. IX-XIII; K. F. Smirnov, *Voorużenie Savromatov*, „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, t. 101, Moskwa 1961.

⁴⁴ Ju. S. Chudjakov, *Voorużenie srednevekovych kočevnikov Južnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986, s. 100.

⁴⁵ J. Wernner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München 1956.

⁴⁶ L. Simon, *Adatok a szablyák kialakulásáról*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, Miskolc, 1963, t. XXX-XXXI, nr 2, tab. I, 4.

⁴⁷ G. A. Fedorov-Davydov, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskwa 1966, ryc. 3, 2.

⁴⁸ Ju. S. Chudjakov, *Voorużenie srednevekovych kočevnikov Južnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986, s. 173, 190.

⁴⁹ Ju. A. Plotnikov, *Srednevekovyj meč iz vostočnogo Kazachstana* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, ryc. I, 1.

⁵⁰ S. V. Kiselev, N. Ja. Merpert, *Železnye i čugunnye izdelija Karakoruma* [w:] *Drevnemongol'skie goroda*, Moskwa 1965, s. 192-206, s. 205; Ju. S. Chudjakov, *Voorużenie central'noazijskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, s. 129-130, ryc. 72, 1.

Powyższych uwag wskazują na małą popularności mieczy wśród średniowiecznych koczowników mimo, iż był to wówczas oręż powszechny na terenach sąsiadujących z Wielkim Stepem od Japonii po Europę Wschodnią i Środkową, nawet na leśnych obszarach od północy graniczących ze stepem np. na Nizinie Zachodniosyberyjskiej⁵¹. Niewątpliwym tego powodem było spopularyzowanie się, poczynając od pierwszych wieków średniowiecza, pałaszy i szabli. Były one zapewne bardziej funkcjonalne dla stepowych – konnych wojowników.

3.2. BRONÍ DRZEWCOWA — WŁÓCZNIE

Włócznia to jedna z najstarszych odmian broni, znano ją już w epoce kamienia. Była też ona bronią powszechnie znaną i używaną w większości kręgów kulturowych. Na obszarach euroazjatyckiego stepu używano ją już w paleolicie. Znane są znaleziska metalowych grotów włóczni związane ze Scytami i Sarmatami. Nie są one jednak znaleziskami licznymi i cecha ta utrzymała się na obszarach stepowych aż po średniowiecze. W trakcie badań archeologicznych stanowisk datowanych na wczesne średniowiecze grotów włóczni nie spotyka się wiele. Okazów późnośredniowiecznych znamy jeszcze mniej. Na przykład podczas wieloletnich badań Karakorum znaleziono jedynie trzy okazy⁵².

Nielicznych informacji o włóczniach dostarczają źródła pisane. W jednej z chińskich relacji o Kitanaach, poprzednikach Mongołów na centralnoazjatyckim stepie, wspomniano o tym, że każdy wojownik posiada m.in. długą i krótką włócznię⁵³. Brak jednak bliższych informacji o owym orężu.

Nie jest zapewne kwestią przypadku, iż w swych drobiazgowych opisach broni XIII-wiecznych Mongołów Jan di Piano Carpini nie wymienia włóczni podczas omawiania typowego zestawu uzbrojenia koczowniczych wojowników. O orężu tym wspomina jedynie, iż mają go tylko niektórzy, i że włócznie mongolskie na tulejkach mają hak do ściągania przeciwników z siodeł⁵⁴.

⁵¹ A. I. Solov'ev, *Voennoe delo korennoego naselenija Zapadnoj Sibiri. Epocha srednevekov'ja*, Novosibirsk 1987, s. 66.

⁵² S. V. Kiselev, N. Ja. Merpert, *Železnye i čugunnye izdelija Kara-Koruma* [w:] *Drevnemongol'skie goroda*, Moskwa 1965, s. 203, ryc. 109.

⁵³ A. Damsinsuren, *Mongolyn zevsgijn tovc tuuch*, Ulaanbaatar 1990, s. 89.

⁵⁴ Jan di Piano Carpini, *Historia Mongolów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 143.

W *Tajnej historii Mongołów* włącznie wymieniono czterokrotnie. Podano, iż groty ich były hartowane, a niektórzy wojownicy od dziecka przywykli do szabli i włóczni oraz że sam Czyngis-chan nakazał by straż nocna opiekowała się m.in. buńczukami, bębniami i właśnie włóczniami⁵⁵.

Przedstawienia włóczni znaleźć można w ikonografii. Stepowych wojowników z włóczniami widzimy zarówno na obcych dziełach sztuki, np. perskich i japońskich, jak i rodzimych, np. na niektórych środkowoazjatyckich rytach naskalnych⁵⁶. Zabytki ikonograficzne niewiele jednak wnoszą do naszej wiedzy o włóczniach średniowiecznych koczowników – poświadczają jedynie ich stosowanie.

Informacji o rodzajach grotów włóczni późnośredniowiecznych koczowników dostarczają znaleziska archeologiczne. Jak już wcześniej wspomniano nie są one liczne. Są natomiast bardzo różnorodne i to zarówno pod względem cech formalnych, jak i konstrukcyjnych. Odmienności konstrukcji części grotu, umożliwiającej umocowanie go do drzewca, pozwalają wyróżnić groty z pełnymi tulejkami, z częściowymi tulejkami utworzonymi z zawiniętych, dwustronnych „skrzydełek” szeroko rozklepanej części dolnej oraz groty z trzpieniem o jednostronnym ostrzu. Wśród wszystkich tych trzech grup spotkać można groty o różnych formach ostrzy.

Najliczniejsze są groty z tulejkami. Niektóre z nich mają liście szerokie i krótkie, natomiast tulejkę długą i szeroką. Taki jest np. grot znaleziony w XIII-wiecznej warstwie w Karakorum (tabl. XII: 4)⁵⁷. Podobne znane są ze średniowiecznych stanowisk z południowej Syberii i Kazachstanu (tabl. XII: 6)⁵⁸, terenów nad Amurem⁵⁹ i południowego Uralu⁶⁰.

⁵⁵ *Tajna historia Mongołów*, tł. S. Kałużński, Warszawa 1970, p. 70, 115, 136, 173.

⁵⁶ Z. S. S a m a e v, *Petroglyphs of the East Kazakhstan as a historical sources*, Almaty 1993, ryc. 180-181.

⁵⁷ S. V. K i s e l e v, N. J a. M e r p e r t, *Železnye i čugunnye izdelija Kara-Koruma* [w:] *Drevnemongol'skie goroda*, Moskva 1965, s. 203, ryc. 109, 1; A. Damdinsuren, *Mongolyn zevsgijn tovč tuuch*, Ulaanbaatar 1990, ryc. 19.

⁵⁸ Ju. S. C h u d j a k o v, *Voorużenie enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.*, Novosibirsk 1980, tabl. X; tenże, *Voorużenie srednevekowych kočevnikov Jużnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986, ryc. 88; G. D l u Ź n e v s k a j a, *Tipologija snarjaženija vsadnika i konja stepej Central'noj Azii (IX-XII vv. n.e.)*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. VI, 1993, ryc. 8.

⁵⁹ E. I. D e r e v j a n k o, *Očerki voennogo dela plemen Priamur'ja*, Novosibirsk 1987, tabl. XII, 2.

⁶⁰ V. A. I v a n o v, *Voorużenie srednevekowych kočevnikov Jużnogo Urala i Priural'ja (VII-XIV vv.)* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, ryc. 3,12; V. A. I v a n o v, V. A. K r i g e r, *Kurgany kypčakского времени na Jużnom Urale (XII-XIV vv.)*, Moskva 1988, ryc. 17.

Drugi grot włóczni ze stolicy imperium mongolskiego – Karakorum – ma odmienną formę. Posiada szeroką tulejkę oraz długi, bardzo wąski liść (tabl. XIV: 5)⁶¹. Ostrza tej odmiany grotów włóczni bardzo często są w przekroju kwadratowe, rzadziej okrągłe. Okazy takie znane są ze wschodniej i południowej Syberii⁶², południowego Uralu⁶³ oraz stepowych obszarów Europy Wschodniej⁶⁴. Szczególnie szerokie tulejki i masywne, kwadratowe w przekroju, wąskie liście mają groty włóczni znalezione w bogatych grobach koczowniczych wiązanych z Czarnymi Kłobukami i Połowcami z terenów dzisiejszej Ukrainy (tabl. XII, 1; XIII: 1-4)⁶⁵.

Sporadycznie występują na obszarach Wielkiego Stepu groty stożkowe, których tulejka wprost przechodzi w liść. Są one krótkie i masywne. Tulejki tych grotów zawsze są okrągłe. Liście mają przekrój okrągły lub trójgraniasty, jak np. trzeci grot znaleziony w Karakorum, datowany na XIII w. (tabl. XII: 5)⁶⁶. Groty z okrągłymi w przekroju liśćmi są liczniejsze i występują zarówno na stepie wschodnioeuropejskim⁶⁷, jak i azjatyckim (tabl. XIV: 6, 8)⁶⁸.

Bardzo mało znamy grotów z tulejkami mającymi przynitowane haki, tj. takie, o których, jak wyżej wzmiankowano, pisał w swej relacji Jan di Piano Carpini. Jego sąd, iż hakami tymi ściągano przeciwników z koni potwierdzają też pisane relacje chińskie⁶⁹. Kilka egzemplarzy takich grotów pochodzi z obszarów nad Amurem. Wiązane są one z

⁶¹ S. V. K i s e l e v, N. J a. M e r p e r t, *Železnye i čugunnye izdelija Kara-Koruma* [w:] *Drevnemongol'skie goroda*, Moskva 1965, ryc. 109, 2.

⁶² Ju. S. C h u d j a k o v, *Voorużenie enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.*, Novosibirsk 1980, tabl. X,7-8.

⁶³ V. A. I v a n o v, *Voorużenie srednevekowych kočevnikov Jużnogo Urala i Priural'ja (VII-XIV vv.)* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, ryc. 3,13.

⁶⁴ S. A. P l e t n e v a, *Drevnosti černih klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1973, tabl. 23,11; 27,17; 28,12; 31,13; 43,9.

⁶⁵ Tamże, tabl. 15,5; 23,11; 28,12; 31,13; 43,9.

⁶⁶ D. N a v a n, *Klad železnych predmetov iz Chara-chorina*, [w:] *Mongol'skij archeologičeskij sbornik*, Moskva 1962, s. 64, ryc. 16; Ju. S. C h u d j a k o v, *Voorużenie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, ryc. 74,3.

⁶⁷ G. A. F e d o r o v - D a v y d o v, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966, s. 24, ryc. 3.

⁶⁸ Ju. S. C h u d j a k o v, *Voorużenie enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.*, Novosibirsk 1980, tabl. X,4; tenże, *Voorużenie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, ryc. 74, 8.

⁶⁹ E. I. D e r e v j a n k o, *Očerki voennogo dela plemen Priamur'ja*, Novosibirsk 1987, s. 98.

Dźurdzeniami i datowane na XI-XII w. (tabl. XIII: 5-7)⁷⁰. Jak dotąd na innych obszarach Wielkiego Stepu grotów takich nie znaleziono.

Mało zróżnicowana formalnie i mniej liczna jest grupa grotów z częściowymi tulejkami, utworzonymi z zawiniętych, dwustronnych „skrzydełek” szeroko rozklepanej części dolnej. Mają one liście płaskie, najczęściej wąskie, wydłużone bądź trójkątne. Znajdowane są na obszarach południowej Syberii (tabl. XIV: 4, 7)⁷¹.

Pozostałością specyficznego rodzaju broni drzewcowej są znaleziska grotów z długimi, wąskimi, jednoostrzowymi liśćmi z płaskimi trzpieniami, jedynie w wyjątkowych przypadkach z tulejką. Znane są one z południowej Syberii i Mongolii i datowane na XIII-XIV w. (tabl. XIV: 1-3)⁷². Znajomość takich włóczni przetrwała wśród ludów azjatyckich po czasy współczesne. Etnografowie zajmujący się kulturą materialną XIX i XX -wiecznych społeczności Azji północno-wschodniej zanotowali używanie przez te ludy analogicznych form drzewcowej broni myśliwskiej, określanej terminem „palma”⁷³. Zauważyć także należy iż broń drzewcowa o grocie asymetrycznym z jednym ostrzem spotykana była w wielkich kręgach kulturowych Dalekiego Wschodu – Chinach i Japonii. Jednoostrzowy grot charakterystyczny jest dla słynnej japońskiej „naginaty”⁷⁴. Geneza tego rodzaju broni drzewcowej nie jest w chwili obecnej jasna.

Ogólna ilość grotów włóczni znalezionych w trakcie dotychczasowych badań archeologicznych prowadzonych na obszarach Wielkiego Stepu wskazuje, iż choć nie był to u średniowiecznych koczowników oręż rzadko spotykany to jednak popularność jego była mniejsza niż łuku czy szabli.

⁷⁰ E. I. D e r e v j a n k o, *Očerki voennogo dela plemen Priamur'ja*, Novosibirsk 1987, ryc. 16.

⁷¹ Ju. S. C h u d j a k o v, *Voorużenie enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.*, Novosibirsk 1980, tabl. XI,4; tenże, *Voorużenie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, ryc. 74,9; G. D l u Ź n e v s k a j a, *Tipologija snarżazhenija vsadnika i konja stepej Central'noj Azii (IX-XII vv. n.e.)*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. VI, 1993, ryc. 8.

⁷² Ju. S. C h u d j a k o v, *Voorużenie enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.*, Novosibirsk 1980, tabl. XI,8; tenże, *Voorużenie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, ryc.75; G. D l u Ź n e v s k a j a, *Tipologija snarżazhenija vsadnika i konja stepej Central'noj Azii (IX-XII vv. n.e.)*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. VI, 1993, ryc. 8.

⁷³ Ju. S. C h u d j a k o v, *Voorużenie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, s. 136.

⁷⁴ Z. Ź y g u l s k i (jun.), *Broń wschodnia*, Warszawa 1983, ryc. 178, 182.

3.3. BRONŃ OBUCHOWA

3.3.1. Topory i czekany

Topór cechuje uniwersalność zastosowań. Mógł on być wykorzystywany zarówno podczas codziennych czynności gospodarczych, prac rzemieślniczych, jak i w walce. Do dziś bronioznawcy zajmujący się dawnym uzbrojeniem nie uporali się z problemem wyodrębnienia odmian toporów wyłącznie bojowych. Nie pomogły w tej kwestii studia ikonograficzne. W średniowiecznej ikonografii identycznego kształtu topory zauważyć można zarówno w rękach cieśli budujących dom, jak i w dłoniach walczących wojowników. Również i w przypadku toporów znalezionych podczas badań archeologicznych na obszarach Wielkiego Stepu nie można jednoznacznie określić ich funkcji. Być może zresztą nie ma takiej potrzeby. Możliwym jest bowiem, że wykonując konkretny topór z góry przeznaczano go zarówno do użycia w boju, jak i w zajęciach gospodarczych.

W przeciwieństwie do badań archeologicznych prowadzonych na obszarach zajętych przez ludy osiadłe, gdzie topory są znaleziskami stosunkowo częstymi, podczas badań obiektów wiązanych z koczownikami topory znajdowane są bardzo rzadko⁷⁵. Niewątpliwie jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy jest to, że koczownicy przeważnie nie wkładali ich do grobów, a poza cmentarzyskami inne rodzaje stanowisk archeologicznych wiązanych z nomadami są nieliczne. Rzadkie są także przedstawienia ikonograficzne toporów, które można by wiązać z koczownikami oraz wzmianki ich dotyczące w relacjach pisanych. Dodatkowym utrudnieniem w studiach nad średniowiecznymi toporami nomadów jest też i to, że wśród ogółem nielicznych egzemplarzy większość to okazy wczesnośredniowieczne. Datowanych na późne średniowiecze znamy bardzo mało.

Pomimo bardzo skromnej ilości informacji na ich temat nie należy jednak sądzić, iż topory u koczowników były rzadkością. Jan di Piano Carpini stwierdza, iż wszyscy wojownicy winni mieć przynajmniej jeden topór⁷⁶. Autor ten podaje także, iż często właśnie toporami Mongołowie zabijali mieszkańców obleganych miast. Czy były to takie topory, jak te, które znamy z badań archeologicznych nie możemy

⁷⁵ G. A. F e d o r o v - D a v y d o v, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966, s. 85.

⁷⁶ J a n d i P i a n o C a r p i n i, *Historia Mongołów [w:] Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 142.

⁷⁷ Tamże, s. 146.

oczywiście stwierdzić. Obecnie znane okazy toporów późnośredniowiecznych cechują się dość prymitywnym wykonaniem. Brak wśród nich okazów tak efektywnych i bogato zdobionych jak wśród znalezionych w grobach scytyjskich czy sarmackich.

Najbardziej spopularyzowanym w dotychczasowej literaturze jest żelazny topór o półokrągłym ostrzu znaleziony w XIII-wiecznej warstwie Karakorum (tabl. XV: 4)⁷⁸. Jego największa szerokość wynosi 16,5 cm, długość zaś 15 cm. Topór ten, dość prymitywnie wykonany, nie posiada otworu do osadzenia drzewca, ale trzpień. Również toporem z trzpieniem zamiast otworu na drewniane stylisko jest kolejny egzemplarz ze stepu azjatyckiego. Znaleziono go we wschodnim Zabajkalu (tabl. XV: 5)⁷⁹. Topory z trzpieniami są bardzo rzadkimi w całej średniowiecznej Europie i Azji. Dwa wspomniane wyżej egzemplarze nie mogą być oczywiście dowodem ich popularności wśród późnośredniowiecznych ludów stepowych.

Inne, znane obecnie okazy, to egzemplarze z otworami na stylisko. Cechują się posiadaniem obucha wysuniętego poza oprawę styliska, są więc czekanami. W kulturze materialnej ludów stepowych czekany popularniejsze były od okazów bez wysuniętego obucha już od epoki brązu. Powszechne były także i we wczesnym średniowieczu, np. u Chazarów⁸⁰, Bułgarów⁸¹, ludów zamieszkujących na południowym Uralu⁸². Okazy datowane na późne średniowiecze są bardzo rzadkie. Pochodzą one najczęściej z XII i XIII w. Cechuje je prostota kształtów. Brak wśród nich smukłych, starannie wykonanych egzemplarzy, spotykanych we wczesnym średniowieczu. Najczęściej mają one kształt siekier z wysuniętym, tępo zakończonym obuchem. Okazy takie znane są ze stepów południowosyberyjskich (tabl. XV: 1)⁸³ i wschodnioeuropejskich (tabl. XV: 2)⁸⁴.

⁷⁸ S. V. Kiselev, N. Ja. Merpert, *Železnye i čugunnye izdelija Kara-Koruma* [w:] *Drevnemongol'skie goroda*, Moskwa 1965, s. 206, ryc. 110.

⁷⁹ Ju. S. Chudjakov, *Voorużenie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, s. 139, ryc. 76,1.

⁸⁰ S. A. Pletneva, *Chazary*, Moskwa 1986, ryc. 7.

⁸¹ *Kul'tura Biljara. Bułgarskie orudija truda i orużie X-XIII vv.*, Moskwa 1985, tabl. LXI, s. 180-182.

⁸² V. A. Ivanov, *Voorużenie srednevekovykh kočevnikov Jużnogo Urala i Priural'ja (VII-XIV vv.)* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 172, ryc. 4.

⁸³ Ju. S. Chudjakov, *Voorużenie enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.*, Novosibirsk 1980, tabl. XII; tenże, *Voorużenie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, ryc. 76,2.

⁸⁴ S. A. Pletneva, *Drevnosti černych klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskwa 1973, tabl. 32, 9.

3.3.2. Buławy i buzdygany

Bardzo niewiele powiedzieć możemy o stosowaniu przez późnośredniowiecznych koczowników buław, choć w powszechnych sądach oręż ten wiązany jest często ze wschodem i ludami stepu. Zdaniem językoznawców terminy „buława” (broń o główicy kulistej lub gruszkowatej) oraz „buzdygan” (mający główicę składającą się z kilku tzw. piór) przeszły do niektórych języków europejskich (głównie słowiańskich oraz węgierskiego) z języka tureckiego. W przypadku terminu „buława” wywodzi się go nawet konkretnie z tureckiego języka Połowców. Nie przesądzono jednak kwestii kiedy te pożyczki językowe nastąpiły.

Znacznym utrudnieniem w studiach nad buławami średniowiecznych koczowników jest wyjątkowo skromna baza źródłowa. Główice buław są bardzo rzadkimi znaleziskami archeologicznymi z terenu Wielkiego Stepu. Jak dotąd brak także dobrej ich publikacji. W niektórych opracowaniach poświęconych kulturze materialnej późnośredniowiecznych koczowników są jedynie wzmiankowane, bez podania bliższych informacji o warunkach znalezienia i datowaniu⁸⁵.

W starszej literaturze jako główicę buławy interpretowano kamienną kulę z otworem, znaną w kurhanie w Tahančy (Ukraina)⁸⁶. Obecnie kulę tą uważa się raczej za zwieńczenie długiej laski – oznaki władzy, na co wskazują przedstawienia takich lasek w średniowiecznej ikonografii chińskiej⁸⁷.

Na Carevskom Grodzisku (Rosja), będącym pozostałością jednego z dawnych nadwołżańskich miast Złotej Ordy znaleziono kilka główic buzdyganów. Są one odlane z brązu i datowane na XIII-XIV w. Z dwóch wykonanych stosunkowo prymitywnie jedna ma ok. 60 mm długości i osiem piór (tabl. XVI: 1)⁸⁸, druga zaś, zbliżona kształtem ma sześć piór i ok. 50 mm długości (tabl. XVI: 2)⁸⁹. Staranniej wykonana jest natomiast trzecia główica z tego obiektu, mająca wyodrębnioną tulejkę, osiem piór i facetowane zwieńczenie (tabl. XVI: 3)⁹⁰. Analogie do wspomnianych

⁸⁵ G. A. Fedorov-Davydov, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskwa 1966, s. 32.

⁸⁶ W. Sarnowska, *Wczesnohistoryczny kurhan z Korolewina pod Tahańczą w pow. kaniowskim*, „Światowit”, t. XX, 1948-49, s. 233-296.

⁸⁷ M. V. Gorelik, *Rannij mongol'skij dospech* [w:] *Archeologija, etnografija i antropologija Monglii*, Novosibirsk 1987, s. 192.

⁸⁸ L. L. Gal'kin, *Bulava iz Novogo Saraja*, „Sovetskaja Archeologija”, 1963, nr 4, s. 239.

⁸⁹ G. A. Fedorov-Davydov, *Zolotoordynskie goroda Povolž'ja*, Moskwa 1994, s. 189, ryc. 45.

⁹⁰ B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda i jej upadek*, Warszawa 1953, ryc. 22.

wyżej okazów znane są z terenów Rusi⁹¹ i Bułgarii Nadwożańskiej⁹². Nie można więc wykluczyć, iż na terenach Złotej Ordy były one importami.

Żelazną głowicę buławy w kształcie kuli o średnicy 11 cm znaleziono podczas badań ruin stolicy mongolskiej w Karakorum (Mongolia)⁹³. Jej rysunku jednak, jak dotąd, nie opublikowano.

O używaniu buław przez wojowników mongolskich pisali średniowieczni pisarze europejscy. Bardzo ogólnikowo wspomnieli o nich Iwo z Narbony⁹⁴. Natomiast Marko Polo w swym *Opisanii świata* napisał o buławach kilkakrotnie. W jednym miejscu wymienił buławę obok miecza (chodzi tu raczej o pałasz lub szablę, nie znane w stronach rodzinnych Marko Polo) i łuku jako oręż każdego wojownika⁹⁵. W siedmiu zaś miejscach powtórzył schematyczne sformułowanie: „... kiedy wszystkie strzały wystrzelili i pocisków zabrakło, jęli się do mieczów i buław i rzucali się na siebie, wielkie ciosy sobie rozdając”⁹⁶. Ów schematyzm niepokoi. Być może Marko Polo w stwierdzeniach tych nie przekazał informacji o rzeczywistej broni Mongołów, ale raczej posłużył się nimi by plastycznie opisać przejście do walki wręcz.

3.4. BRONŃ STRZELCZA — ŁUKI I STRZAŁY

3.4.1. Łuki

Według powszechnego mniemania łuk był najpopularniejszym rodzajem broni ludów koczujących po Wielkim Stepie. Sąd ten potwierdzają wszystkie rodzaje źródeł. Groty strzał są masowo znajdowane na stanowiskach archeologicznych wiązanych z nomadami. Występują one nawet w najskromniej wyposażonych grobach. Nierzadkie są również znaleziska

szczętków łuków, najczęściej w postaci kościanych płytek-nakładek mocowanych na obu końcach i w centralnej części łuku (tabl. XVII: 2-7). Znaleziska takie pochodzą z czasów od epoki brązu po współczesność.

Wyobrażenia tej broni dostrzec można na zabytkach ikonografii. Ryty i malowidła naskalne przedstawiające postacie z łukami są bardzo często spotykane na stepowych obszarach Azji Centralnej⁹⁷. Motyw jeźdźca strzelającego z łuku był popularnym przedstawieniem wojowników stepowych w sztuce Dalekiego Wschodu już przed naszą erą. Znamiennym jest fakt, iż na jedynej staromongolskiej monecie z rysunkiem człowieka – bitej w srebrze w 1244 r. za panowania Töregene-katun, wdowy po chanie Ügedeju – widoczny jest m.in. właśnie konny łucznik, strzelający do tyłu⁹⁸. O szczególnych umiejętnościach koczowników w strzelaniu z łuków wspomina większość średniowiecznych relacji pisanych. W źródłach ormiańskich Mongołów nazywa się nawet „narodem łuczników”. Nie jest też zapewne przypadkiem, że najstarszy zachowany zabytek piśmiennictwa mongolskiego, pochodzący z 1225 r. napis na tzw. *Kamieniu Czyngis-chana* poświęcony jest nie sukcesom tego wybitnego wodza, ale wyczynowi łuczniczemu bratanka Czyngis-chana Jisüنگke⁹⁹. Również w *Tajnej historii Mongołów* o łuku, strzałach i strzelaniu wspomina się wielokrotnie¹⁰⁰.

Ikoniczne, archeologiczne i pisane źródła dotyczące dawnych łuków nomadów pozwalają stwierdzić, iż przynajmniej od I tys. p. n. e., aż po czasy nowożytne najbardziej popularnym u koczowniczych ludów całego Wielkiego Stepu był tzw. refleksyjny łuk złożony (tabl. XVII: 1)¹⁰¹. Termin „refleksyjny” oznacza, iż jest to typ łuku, u którego

⁹¹ A. N. Kirpičnikov, A. F. Medvedev, *Voorużenie [w:] Drevnjaja Rus'. Gorod, zamok, selo. Archeologija SSSR*, Moskva 1985, tab. 129.

⁹² *Kul'tura Biljara. Bułgarskie orudija truda i orużie X-XIII vv.*, Moskva 1985, tabl. LXII.

⁹³ S. V. Kiselev, *Gorod na reke Chirchira [w:] Drevnemongol'skie goroda*, Moskva 1965, s. 205; Ju. S. Chudjakov, *Voorużenie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, s. 139.

⁹⁴ *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 202.

⁹⁵ Marko Polo, *Opisanie świata*. Z oryginału starofrancuskiego z uwzględnieniem redakcji starowłoskich i łacińskich przełożyła Anna Ludwika Czerny, wstępem i komentarzem opatrzył Marian Lewicki, Warszawa 1993, s. 166.

⁹⁶ Tamże, s. 273, 420, 423, 434, 452, 458.

⁹⁷ Z. S. Samašev, *Naskal'nye izobraenija Verchnego Priirija'ja*, Alma-Ata 1992; tenże, *Petroglyphs of the East Kazakhstan as a historical sources*, Almaty 1993.

⁹⁸ A. Damsuren, *Dundam ertnij mongolyn mongon temdegt (XIII-XIV zuun)*, „Tuuchijn Sudlal. Studia Historica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici”, t. IX, fasc. 23, Ulaanbaatar 1979, s. 126.

⁹⁹ S. V. Kiselev, *Gorod na reke Chirchira [w:] Drevnemongol'skie goroda*, Moskva 1965, s. 53-54, ryc. 26; S. Kaulužynskij, *Dawni Mongołowie*, Warszawa 1983, s. 79, ryc. 31.

¹⁰⁰ *Tajna historia Mongołów*, tł. S. Kałużyński, Warszawa, 1970, p. 80, 116, 124, 147, 169, 178.

¹⁰¹ W dotychczasowej literaturze archeologicznej i bronioznawczej pozycji poświęconych średniowiecznym łukom koczowników jest stosunkowo wiele. Do najważniejszych zaliczyć należy: P. Burchard, *Z problematyki łuku*, „Etnografia Polska”, 1965, IX, s. 388; Ju. S. Chudjakov, *Kyrgyzy na Tabate*, Novosibirsk 1982; tenże, *Voorużenie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991; tenże, *Voorużenie drevnich tjurok Gornogo Altaja* cd. przypisu na s. 40.

łęczysko w stanie spoczynku wygięte jest w stronę przeciwną niż po założeniu cięciwy. Pozwala to na zgromadzenie większej energii potencjalnej już w momencie zakładania cięciwy, niż w przypadku tzw. łuku prostego (popularnego np. w średniowiecznej Europie). Natomiast określenie „złożony” odzwierciedla fakt skomponowania łuku z wielu części wykonanych z różnych surowców.

W ciągu wielowiekowego używania tego typu łuków na stepowych obszarach Azji i Europy powstały liczne jego odmiany, różniące się długościami łęczysk i kształtami niektórych elementów łuków, głównie kościanych nakładek.

Łuk dawnych koczowników Wielkiego Stepu, wykonany z wielu części i różnych surowców, był konstrukcją skomplikowaną i wymagającą stosowania doskonalonej przez wieki technologii. Odtworze-

[w:] *Archeologičeskie issledovanija v Gornom Altae v 1980-1982 godach*, Gorno-Altajsk 1983, s. 3-27; tenże, *Vooruženie enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.*, Novosibirsk 1980; tenże, *Vooruženie kočevnikov prialtajskich stepov v IX-X vv* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 115-132; tenże, *Vooruženie srednevekovych kočevnikov Južnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986; G. J. F á b i a n, P. R i c z, *Újabb adatok az avarok úgyszézet reflex ijáról (Íjtanulmány a bácskai avar kori leletek alapján)*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, Miskolc, 1963, t. XXX-XXXI/2, s. 127-140; U. G o n g o r z á b, *Mongolyn ertnij charbuul temceen*, Ulaanbatar 1982, ss. 79; V. N. K a m i n s k i j, *O konstrukcii luka i strel severokavkazskich alanov*, „Kratkie Soobščeniija”, 1982, nr 187, s. 42-51; E. V. K o v y č e v, *Istorija Zabajkal'ja (I-ser. II tys. n.e.)*, Irkutsk 1984; L. K ö l t ö, *Honfoglalás kori tegezés sir Vörsön*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, Miskolc, 1963, t. XXX-XXXI, nr 2, s. 433-446; B. A. L i t v i n s k i j, *Složnosostavnoj luk v drevnej srednij Azii*, „Sovetskaja Archeologija”, 1966, nr 4; E. M i l o v a n o v, A. I e r u s a l i m s k a j a, *Luk iz Moščevoj Balki*, „Soobščeniija Gosudarstvennogo Ermitaža”, XLI, 1976, s. 40-43; P. P i c z, *The Weapons of Steppe Nomads*, „Balcanoslavica”, 1983, t. 10, s. 1-15; E. V. K o v y č e v, *Luk i strely vostočnozabajkalskich plemen I tysjačelietija n. e.* [w:] *Voennoe Delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 97-110; A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatel'noe oružie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV vv.*, Moskva 1966; A. M. S a v i n, A. I. S e m e n o v, *Rekonstrukcija Sestovickogo luka* [w:] *Architekturni ta archeologični starožitnosti Černigivščini*, Černigov 1992, s. 62-67; A. M. S a v i n, A. I. S e m e n o v, *Srednevekovyj luk iz nachodki na r. Gogops (po materialam archiva M. P. Grjaznova)* [w:] *Severnaja Evrazija ot drevnosti do srednevekov'ja. Tezisy konferencii k 90-letiju so dnja roždenija Michaila Petroviča Grjaznova*, Sankt-Peterburg 1992, s. 201-205; D. G. S a v i n o v, *Novye materialy po istorii složnogo luka i nekotorye voprosy ego evolucii v Južnoj Sibiri* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, 146-162; A. I. S e m e n o v, *K vyjaveniju central'noaziatskich elementov v kul'ture rennesrednevekovych kočevnikov Vostočnoj Evropy*, „Archeologičeskij sbornik Gos. Ermitaža”, 1988, t. 29, s. 97-111; V. E. Š a v k u n o v, *K voprosu o luke čyžrčenej* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 199-205.

nie tej technologii nie jest możliwe przy wykorzystaniu jedynie źródeł archeologicznych. Znajdowane podczas badań wykopaliskowych pozostałości łuków dostarczają bowiem zbyt skromnych informacji. Jak wyżej wspomniano są to najczęściej elementy kościane. Pozostałe składniki wykonane z drewna, rogu i przetworzonych ścięgien zwierzęcych przeważnie nie zachowały się. W studiach nad formą i konstrukcją łuków koczowników bardzo przydatne są relacje etnograficzne opisujące tradycyjne metody produkcji, przekazywane z pokolenia na pokolenie. Niestety umiejętność ta zanika i z roku na rok ubywa rzemieślników potrafiących jeszcze łuki takie wykonywać. Przedstawiony poniżej opis wykonania tradycyjnego łuku mongolskiego powstał zasadniczo dzięki bezpośredniemu kontaktowi autora w 1994 r. w Ulaan-Bator z G. Menesem, być może jednym z ostatnich zajmujących się tym rzemiosłem.

Właściwe wykonanie łuku powinno trwać około roku. Potrzebne są do tego: drewno brzozone, róg kozła górskiego, bawołu lub krowi, kości krowie, ścięgna zwierzęce, rybnie pęcherze pławne i kora brzozowa. Służący do spajania poszczególnych elementów przyszłego łuku w jedną całość klej przygotowuje się z rybich pęcherzy pławnych, które moczy się w gorącej wodzie dla odfuszczenia, a następnie długo gotuje.

Rdzeniem przyszłego łuku jest płaska, cienka i długa deseczka brzozowa, dokładnie wysuszona (tabl. XVII: 1a). Również końce łuku wykonuje się z długo suszonego drewna brzozowego, musi ono jednak mieć naturalne wygięcie. W końce te wkleja się odpowiednio uformowane kościane płytki z nacięciami na cięciwę. Do wewnętrznej (od strony przyszłego strzelca) strony brzozowej deseczki przykleja się dwie długie, płaskie płytki wycięte z rogu kozła górskiego lub bawołu chińskiego, a w przypadku braku takich może być róg krowi (tabl. XVII: 1c). Do zewnętrznej natomiast strony brzozowej deseczki przykleja się dwie długie płytki ze ścięgien zwierzęcych odpowiedni preparowanych (tabl. XVII: 1d). W tym celu ścięgna suszy się do stwardnienia, następnie międli aż uzyskają puszystość i miękkość waty, po czym moczy w kleju rybim i suszy uzyskując twarde, elastyczne, cienkie płytki. Partie łuku wyłożone płytkami rogowymi i ze ścięgien okleja się następnie naokoło, lekko skośnie, paskami kory brzozowej, chroniącej przed wilgocią (tabl. XVII: 1b). W centralnej, wewnętrznej części łuku przykleja się małą płytkę drewnianą, kościaną lub rogową, natomiast na zewnętrznej stronie części centralnej płytkę kościaną.

Cięciwę wykonuje się z surowej, twardej skóry padłego (najlepiej z głodu, zawiera bowiem wtedy niewiele tłuszczu) wielbłąda, konia lub byka. Splata

się ją z 4 rzemieni skręconych w pierw pojedynczo, potem razem. Cięciwa taka charakteryzuje się bardzo małą rozciągliwością (do 1 mm), wymaga jednak stałej ochrony przed wilgocią. Cięciwę nakładano bezpośrednio przed użyciem łuku. Podczas przejazdów łuk musiał „odpoczywać” gdyż stale napięty łatwo pękał. W przypadku współcześnie wykonywanych tradycyjnych łuków mongolskich cięciwę zakładają dwie osoby. Wielkość nowożytnych łuków mongolskich jest taka by łuk oparty jednym końcem na ziemi sięgał wojownikowi do ramienia. Ci, którzy łuki naciągali twierdzą, że człowiek odczuwa zmęczenie po 3 naciągnięciach. Wysiłek wymagany do jednego naciągu porównuje się z siłą potrzebną do podniesienia ciężaru 28-34 kg. Zasięg strzału z takiego łuku wynosi przeciętnie ok. 350 m. W dawnej Mongolii chanowie rezydujący w stołecznym Karakorum zarządzali każdej wiosny zawody łucznicze. Odległość strzału liczono w jednostkach zwanych „aług”. Była to odległość pomiędzy końcami palców rąk, przy rękach wyciągniętych na boki (1,6-1,8 m). Podczas igrzysk zorganizowanych po pokonaniu Chozemu jeden ze strzelców miał oddać strzał na odległość 335 aługów¹⁰². Można było też odległość strzału liczyć „łukami”. Podczas zawodów przeprowadzonych w Mongolii w 1893 r. najlepszy łucznicz strzelił na odległość 135 łuków, a najgorszy 80¹⁰³. Wg XIII-wiecznej relacji C. de Bridii, jednego z towarzyszy Jana di Piano Carpiniego podczas jego poselstwa do mongolskiego chana, u ówczesnych Mongołów: „mężczyźni zajmują się tylko strzałami i ćwiczą się w strzelaniu z łuku. Nawet trzy- lub czteroletnich chłopców zmuszają do tego ćwiczenia”¹⁰⁴. U średniowiecznych Mongołów wyjątkowo dobrej jakości łuki bywały dawane obcym przywódcom jako dary o szczególnym znaczeniu.

Łuki noszono w łubiach wykonywanych najczęściej ze skóry. Łubia do przenoszenia łuku bez naciągniętej cięciwy wykonane były w formie wąskiego pokrowca. Natomiast łubia przeznaczone do noszenia łuku naciągniętego były odpowiednio szerokie i miały niekiedy okładki krawędzi wykonane z kości, a także ozdoby metalowe lub kościane. Posiadały też okucia metalowe np. haczykowane zawieszki umożliwiające podwieszenie do pasa lub kółko do przeło-

żenia szabli trzymanej na łubiu. Łubia podwieszano do pasa na lewym boku wojownika.

3.4.2. Strzały

Groty strzał są najliczniej reprezentowaną grupą zabytków znajdujących podczas archeologicznych badań stanowisk wiązanych z ludami stepowymi. Nie jest więc przypadkiem, że wśród dotychczasowych publikacji poświęconych średniowiecznym militariom koczowników Wielkiego Stepu przeważają artykuły omawiające znaleziska grotów strzał z poszczególnych stanowisk lub rejonów euroazjatyckiego stepu. W zdecydowanej większości są to publikacje zabytków wczesnośredniowiecznych¹⁰⁵. Znalezisk grotów, które można datować na interesujący nas okres, tj. wieki XII-XIV, jest niestety o wiele mniej. Mniej jest też publikacji im poświęconych. Mimo to jednak groty strzał są najlepiej poznaną grupą zabytków uzbrojenia późnośredniowiecznych koczowników.

Ogólnie stwierdzić należy brak wyraźnej odmienności grotów XII-XIV wiecznych od form z wczesnego średniowiecza. Różnice dotyczą drugorzędnych cech formalnych. Być może powodem tego w pewnym stopniu jest brak możliwości precyzyjnego datowania niektórych zespołów. Znaczna jednak część

¹⁰⁵ F. Ch. A r s l a n o v a, *Nekotorye obrazcy nakonečnikov strel kimakov Verchnego Priirtyš'ja* [w:] *Problemy srednevekovoj archeologii Južnoj Sibiri i sopredel'nych territorii*, Novosibirsk 1991, s. 67-77; V. A. C h o r e v, V. E. Š a v k u n o v, *Nakonečniki strel Anan'evskogo gorodišča* [w:] *Materialy po archeologii Dal'nego Vostoka SSSR, Vladivostok* 1981, s. 111-117; Ju. S. C h u d j a k o v, *Kollekcija železnych nakonečnikov strel iz tunkinskoj doliny v fondach irkutskogo muzeja* [w:] *Po sledam drevnich kul'tur Zabajkal'ja*, Novosibirsk 1983, s. 138-149; tenże, *Opyt tipologičeskoj klassifikacii nakonečnikov strel enisejskich kyrgyzov v IX-XII vv.* [w:] *Sootnošenie drevnich kul'tur Sibiri s kul'turami sopredel'nych territorij*, Novosibirsk 1975, s. 310-326; tenże, *Železnye nakonečniki strel iz Mongolii* [w:] *Drevnie kul'tury Mongolii*, Novosibirsk 1985, s. 96-114; G. A. F e d o r o v - D a v y d o v, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966; B. A. K o n i k o v, Ju. S. C h u d j a k o v, *Nakonečniki strel iz Iskera* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 184-188; E. V. K o v y č e v, *Luk i strely vostočnozabajkal'skich plemen I tysjačelietija n. e.* [w:] *Voennoe Delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 97-110; A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatel'noe oružie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV vv.*, Moskva 1966; tenże, *Tataro-mongol'skie nakonečniki strel v Vostočnoj Evrope*, „Sovetskaja Archeologija”, 1966, nr 2, s. 50-60; V. F. N e m e r o v, *Nakonečniki strel undugunskoj kul'tury* [w:] *Archeologija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1982, s. 168-177; tenże, *Voinskoe snaržaženie i oružie mongol'skogo voina XIII-XIV vv.*, „Sovetskaja Archeologija”, 1987, nr 2, s. 212-227; V. E. Š a v k u n o v, *K voprosu o luke čžyrčženej* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 199-205.

¹⁰² A. D a m d i n s u r e n, *Mongolyn zevsgijn tovč tuuch*, Ulaanbaatar 1990, s. 99.

¹⁰³ U. G o n g o r ž a b, *Mongolyn ertnij charbuul temceen*, Ulaanbaatar 1982, s. 41.

¹⁰⁴ C. de B r i d i a, *Historia Tatarów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 251.

typów grotów popularnych na stepie w wiekach przed ekspansją mongolską występowała również i w późnym średniowieczu.

Zauważalne jest bardzo szerokie rozprzestrzenienie poszczególnych typów i odmian na całym obszarze Wielkiego Stepu. Niektóre odmiany grotów strzał średniowiecznych koczowników stepowych znajdowane są także i na terytoriach ludów osiadłych będąc niewątpliwym dowodem kontaktów istniejących pomiędzy tymi społecznościami, kontaktów najczęściej wojennych¹⁰⁶.

Późnośredniowieczne groty strzał wykonywano głównie z żelaza, rzadziej z kości, a sporadycznie używano drewnianych. Groty kościane cechuje małe zróżnicowanie kształtów i prostota wykonania (tabl. XVIII: 1-7). Są one przeważnie podłużne z szerokim trzpieniem. Przekroje mają najczęściej graniaste – romboidalne lub trójkątne, niekiedy soczewkowate. Długość ich waha się przeważnie od 3 do 8 cm, zaś szerokość od 1 do 3 cm¹⁰⁷. Na stanowiskach archeologicznych spotykane są rzadko, co zdaniem niektórych badaczy wskazuje, iż były stosowane głównie w przypadkach niedoboru żelaza. Ich zaletą była łatwość wykonania, mógł je samodzielnie przygotować każdy wojownik.

Bardzo duże jest natomiast zróżnicowanie formalne żelaznych grotów strzał. Jediną cechą powtarzającą się we wszystkich odmianach jest obecność trzpienia. Groty strzał z tulejkami do osadzenia drzewca były u dawnych ludów stepowych wyjątkowo rzadkie. Biorąc pod uwagę kształt grotów wyodrębnić można kilka zasadniczych typów. Są więc okazy płaskie, mające przekroje soczewkowate lub graniaste: trójkątne, kwadratowe, romboidalne, prostokątne (tabl. XVIII: 8-23; tabl. XIX: 3-15; tabl. XX: 1-3, 6-11), płaskie – rozwidłone (tabl. XIX: 1-2) oraz mające tzw. skrzydełka (tabl. XX: 4-5). W ramach poszczególnych typów wyodrębnić jeszcze można po kilka,

a niekiedy nawet kilkanaście odmian kształtów. Niektóre formy dowodzą znacznej fantazji ich wytwórców. Z analizy liczebności poszczególnych typów i odmian dochodzi się jednak do wniosku, iż w praktyce ówczesni wojownicy nie posiadali w swych kołczanach aż takiej różnorodności grotów. Egzemplarze o kształtach szczególnie fantazyjnych są bardzo rzadkie i wiele z nich to tylko pojedyncze zabytki. Niewątpliwie najpopularniejszymi, sądząc po ilości znalezionych dotąd okazów, były groty płaskie, mające kształt wydłużonego deltoиду (tabl. XIX: 3-6) oraz płaskie, bardzo szerokie o łukowatych ostrzach (tabl. XIX: 9-10; tabl. XX: 6-10). Podkreślić należy, że odmiany te w późnym średniowieczu popularne były na całym obszarze Wielkiego Stepu. Niektórzy badacze sądzą, że ich spopularyzowanie wiązać należy z ekspansją Mongołów¹⁰⁸.

Znaczne jest też zróżnicowanie wielkości późnośredniowiecznych grotów. Długość waha się od 3 do 20 cm. Niektóre okazy są bardzo wąskie (kilka milimetrów), inne zaś bardzo szerokie, nawet do 9 cm. Szczególnie popularne były groty duże.

O grotach strzał nomadów wspominają liczne źródła pisane. Jan di Piano Carpini podkreślił w swej relacji, iż „tatarskie groty strzał były bardzo ostre, z obu stron wyostrzone jak obosieczny miecz”, a każdy wojownik nosił przy kołczanie specjalny pilnik do ostrzenia grotów. Ten niezwykle spostrzegawczy poseł zauważył także, co potwierdzają obecnie znaleziska archeologiczne, iż mongolskie groty strzał miały trzpienie długości kciuka, wbijane w drzewce. Jan di Piano Carpini dostrzegł także wielość odmian strzał. Oprócz bojowych wspomina on o przeznaczonych do strzelania do ptaków (szerokich na trzy palce), innych zwierząt oraz bezbronnych (bez pancerza?) ludzi¹⁰⁹. O skuteczności strzał koczowników świadczy Tomasz ze Splitu twierdzący: „nie było bowiem żadnego pancerza ani tarczy czy zbroi, których by nie przebiła strzała wypuszczona z tatarskiego łuku”¹¹⁰. Wzmianki o strzałach znaleźć także można w rodzimej, średniowiecznej literaturze mongolskiej

¹⁰⁶ G. A. Fedorov - Davydov, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966; A. F. Medvedev, *Ručnoe metal'noe oružie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV vv.*, Moskva 1966; tenże, *Tataro-mongol'skie nakonečniki strel v Vostočnoj Evrope*, „Sovetskaja Archeologija”, 1966, nr 2, s. 50-60; V. Spinei, *Antichitățile nomazilor turanici din Moldova in primul sfert al mileniului al II-lea*, „Studii si cercetari de istorie ceche si arheologie”, t. 25, nr 3, 1974, s. 389-415; tenże, *Moldova in secolele XI-XIV*, București, 1982; W. Świątowska, *Medieval Tartar Military Accessories Finds from the Territory of Poland*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. VII, 1994, s. 55-59.

¹⁰⁷ Ju. S. Chudjakov, *Železnye nakonečniki strel iz Mongolii [w:] Drevnie kul'tury Mongolii*, Novosibirsk 1985, s. 96-114; tenże, *Vooruženie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, s. 124, ryc. 65-67.

¹⁰⁸ A. F. Medvedev, *Tataro-mongol'skie nakonečniki strel v Vostočnoj Evrope*, „Sovetskaja Archeologija”, 1966, nr 2, s. 50-60.

¹⁰⁹ J. di Piano Carpini, *Historia Mongołów [w:] Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpini do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 143.

¹¹⁰ T. Ma A r h i d a k o n, *Kronika*, Split 1960, s. 82; *Der Mongolensturm. Berichte und Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*. Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Hansgerd Göckenjan und James R. Sweeney, Graz - Wien - Köln 1985, s. 248.

w *Tajnej historii Mongołów*. Dowodzą one, iż późnośredniowieczni koczownicy rozróżniali co najmniej kilka ich odmian. Na kartach tej kroniki spotkać można cztery nazwy strzał. O strzałach „angku’a” i „kejbur” nic bliższego nie możemy powiedzieć, strzałą „ko’oczak” strzelano na dużą odległość, zaś „odoła” na bliską¹¹¹. Nie możemy niestety w chwili obecnej zidentyfikować, które ze znajdujących podczas badań archeologicznych grotów strzał są właśnie tymi wymienionymi w *Tajnej historii Mongołów*. O tym, że różnice formalne strzał wiązały się z odmiennymi ich funkcjami świadczy także wzmianka zawarta w dziele Marko Polo opisującego, iż każdy wojownik musiał mieć m. in.: „łuk i sześćdziesiąt strzał, trzydzieści mniejszych, zakończonych krótkim żelaznym ostrzem do przebijania na wskroś z dużej odległości i trzydzieści większych, z szerokim ostrzem, które miotają z bliska i wbijają w twarz, w ramiona, przecinają nimi sznury łuków i wielkie szkody wyrządzają”¹¹².

Późnośredniowieczni koczownicy Wielkiego Stepu oprócz wyżej wymienionych używali także strzał o nieco bardziej skomplikowanej konstrukcji. Na trzpieniu niektórych żelaznych grotów, tuż pod liściem, umocowane były wykonane z kości bulwiaste nakładki z otworami (tabl. XX: 1-5). Te kościane elementy to świstawki. Zdaniem niektórych badaczy powodowały one podczas lotu strzały gwizd płoszący konie przeciwnika. Nie można także wykluczyć, iż świst gwizdzącej strzały mógł być także sygnałem bojowym. Groty strzał ze świstawkami znajdowane są niekiedy podczas badań pochówków koczowniczych wojowników¹¹³. Zapewne taką właśnie gwizdzącą strzałę podarował młodemu Temudżinowi jego przyjaciel Dżamuka. Wykonał ją, jak to opisano w *Tajnej historii Mongołów*, ze sklejonych rogów dwuletniego byczka, w których wywiercono otwór¹¹⁴.

Tatarzy osiedlający się u schyłku średniowiecza na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego używali także gwizdzących strzał z żelaznymi grotami, mającymi jednolite ostrze i świstawkę. Kilka egzemplarzy takich grotów znaleziono podczas badań archeo-

logicznych grodziska w Plemiętach, woj. toruńskie, będącego pozostałością gródka zdobytego i spalonego przez oddział tatarski w 1414 r.¹¹⁵

Późnośredniowieczni koczownicy znali także strzały zapalające. Często je stosowali, jak o tym świadczą opisy oblężeń zdobywanych przez nomadów twierdz i miast. Brak przedstawień ikonograficznych, dokładnych opisów czy zachowanych zabytków nie pozwala jednak stwierdzić jak strzały takie wyglądały. Domyślać się jedynie należy, iż były to zwykłe strzały, na które nawijano materiał nasączone łatwopalną cieczą. Sąd ten potwierdzają także współczesne dane etnograficzne.

Mongołowie używać także mieli strzał z zatrutymi grotami. Informacje o tym są jednak wyjątkowo skromne.

Zarówno rodzime, mongolskie, jak i obce relacje pisane powstałe w późnym średniowieczu zawierają także informacje o surowcach wykorzystywanych do wykonywania strzał. Men-da bej-łu wzmiankuje, że promień strzały wykonywano z wierzby (dosłownie: rzecznej iwy)¹¹⁶. W *Tajnej historii Mongołów* wspomina się także o strzałach wykonanych z jałowca i brzoskwini¹¹⁷. Na kilku stronach tego dzieła wymienia się także niezbędny element wyposażenia wojownika: specjalny nóż do strugania strzał¹¹⁸. Jako surowiec do wykonywania strzał wykorzystywano także drewno brzozy¹¹⁹. Mongolskie groty strzał były hartowane. Jak to stwierdza Carpini: „...żelazne groty strzał ... kiedy jeszcze są gorące, muszą być ostudzone w wodzie zmieszanej z solą – jak Tatarzy to czynią – ażeby były mocne w przebijaniu ich zbroi”¹²⁰. Nowożytne, tradycyjne strzały mongolskie mają 90-110 cm długości. Struga się je z drewna wierzby lub brzozy. Posiadają 3 lub 4 lotki, długości ok. 10 cm, wykonywane wyłącznie z piór sępich (*Aegypius monachus*) i przyklejane klejem rybim. Promień strzały, w miejscu wbicia trzpienia grotu, owijany jest dla

¹¹⁵ A. K o l a, G. W i l k e, *Militaria z grodziska w Plemiętach. Bronź strzelcza* [w:] *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Warszawa - Poznań - Toruń 1985, s. 112-114, tabl. XII.

¹¹⁶ M e n - d a b e j - l u, *Polnoe opisanie mongolo-tatar*, opr. N. C. Munkueva [w:] *Pamjatniki pis'mennosti vostoka*, t. 26, Moskwa 1975, s. 78.

¹¹⁷ *Tajna historia Mongołów*, t. S. Kałużyński, Warszawa 1970, p. 106, 116.

¹¹⁸ Tamże, p. 80, 178.

¹¹⁹ U. G o n g o r ż a b, *Mongolyn ertnij charbuul temceen*, Ulaanbaatar 1982, s. 23.

¹²⁰ J a n d i P i a n o C a r p i n i, *Historia Mongołów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 153.

¹¹¹ *Tajna historia Mongołów*, t. S. Kałużyński, Warszawa 1970, p. 195, 124.

¹¹² M a r k o P o l o, *Opisanie świata*. Z oryginału starofrancuskiego z uwzględnieniem redakcji starołotwskich i łacińskich przełożyła Anna Ludwika Czerny, wstępem i komentarzem opatrzył Marian Lewicki, Warszawa 1954, s. 420.

¹¹³ Ju. S. C h u d j a k o v, *Voorużenie central'noazijskich kočevnikov epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, ryc. 53-54.

¹¹⁴ *Tajna historia Mongołów*, t. S. Kałużyński, Warszawa 1970, p. 116.

wzmocnienia łykiem lub nicią. W przeszłości pomiędzy piórami lotek umieszczano niekiedy pismem staromongolskim imię właściciela. Na niektórych promieniach strzał miejsce, do którego sięgała cięciwa przy maksymalnym jej napięciu oklejano także korą. Dla rozróżnienia typów strzał służyły niekiedy zgrubienia na środku, końcu lub początku promienia.

Strzały noszono w kołczanach podwieszonych u pasa na lewym boku. Wykonywano je ze skóry lub kory brzozonej. Mieściły po ok. 30 strzał¹²¹. Kołczany miały niekiedy pokrywy. W *Tajnej historii Mongołów* wymieniony jest np. „kołczan z kłapiącą pokrywą”¹²². Nowożytny kołczany stepowych koczowników znane z badań etnograficznych mają w otworach wystające, grube pętle tekstylne o długości ok. 10 cm, zapobiegające wypadaniu strzał. W centralnej części jednego boku umieszczoną mają kieszeń na pilnik do ostrzenia strzał i nóż, natomiast na drugim boku kieszeń na specjalne strzały, bądź kilka zwykłych, przygotowanych do szybkiego wyjmowania. Kołczany nowożytny są przeważnie skórzane, płaskie. Egzemplarze ze skóry, pochodzące ze średniowiecza nie zachowały się. Znamy jednak kilkanaście średniowiecznych kołczanów z kory brzozonej z kościanymi nakładkami odkrytych podczas badań archeologicznych (tabl. XXI: 1-2). Znaczna liczba pozostałości takich okazów datowanych na XIII-XIV w. pochodzi z obszarów stepu wschodnioeuropejskiego¹²³ i południowego Uralu¹²⁴. Wszystkie one mają kształt cylindryczny, zwężający się ku górze. Ich długość waha się od 35 do 90 cm, średnica ok. 10-20 cm. Znalezione kościane nakładki na kołczany są częstokroć bogato zdobione nacięciami i ażurem. Ornamenty są najczęściej geometryczne, roślinne lub zwierzęce (tabl. XXI: 7-20). Ornamentowane kołczany nie były zapewne rzadkością u stepowych wojowników. Świadczą o tym ich liczne przedstawienia na kamien-

nych posągach połowieckich¹²⁵. Znaleziska z obszaru dzisiejszej Mongolii, Tuwy i Zabajkała, choć mniej liczne niż wschodnioeuropejskie, poświadczają, iż także na azjatyckim stepie popularne były w ostatnich wiekach średniowiecza cylindryczne kołczany z kory brzozonej, posiadające niekiedy ornamentowane, kościane nakładki¹²⁶. W ich zdobnictwie dominowały ornamenty geometryczne. Kałczny miały żelazne kółka i haczyki służące do podwieszania ich u pasa (tabl. XXI: 3-6).

Szczególne znaczenie łuku w życiu społeczeństw koczowniczych miało także swoje odbicie w ceremonialnej i symbolicznej roli jaką kołczan pełnił u późnośredniowiecznych Mongołów. Na kartach *Tajnej historii Mongołów* kilkakrotnie znajdujemy tego potwierdzenie. Wspomina się w tym źródle np. o przywieszaniu przez Temudżina kołczanu wojownikowi, co było symbolem przyjęcia go do służby w gwardii przybocznej przy osobie chana. Temudżin oświadczał wówczas: „daję przywilej noszenia kołczanu”. Wyróżnieni w ten sposób nosili tytuł „korczy” czyli „noszący kołczan”¹²⁷. Natomiast zwrot „odebrać komuś kołczan” oznaczał zwycięstwo¹²⁸. O tym czym dla ówczesnych wojowników stepowych był łuk i strzały najdobitniej świadczy zdanie także zapisane w *Tajnej historii Mongołów*: „czy dla męża jest coś piękniejszego niż leżeć po śmierci ze swoim łukiem i kołczanem?”¹²⁹.

¹²¹ A. D a m d i n s u r e n, *Mongolyn zevsgijn товч тууч*, Ulaanbaatar 1990, s. 100.

¹²² *Tajna historia Mongołów*, tł. S. Kałużyński, Warszawa 1970, p. 105.

¹²³ G. A. F e d o r o v - D a v y d o v, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966, ryc. 4; A. V. M a l i n o v s k a j a, *Kolčany XIII-XIV vv. s kostjany-mi ornamentirovannymi obkladkami na territorii evrazijskich stepov* [w:] *Goroda Povolž'ja v srednie veka*, Moskva 1974, s. 132-175; G. A. F e d o r o v - D a v y d o v, *Mongol'skoe zavoevanie i Zolotaja Orda* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja*. *Archeologija SSSR*, Moskva 1981, ryc. 99.

¹²⁴ V. A. I v a n o v, V. A. K r i g e r, *Kurgany kypčackского времени na Južnom Urale (XII - XIV vv.)*, Moskva 1988, s. 13, ryc. 10, 14.

¹²⁵ S. A. P l e t n e v a, N. A. M a ž i t o v, *Kočevniki vostočnoevropejskich stepov v X-XIII vv.* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja*. *Archeologija SSSR*, Moskva 1981, ryc. 88.

¹²⁶ E. V. K o v y č e v, *Istorija Zabajkal'ja (I-ser. II tys. n.e.)*, Irkutsk 1984, s. 43, ryc. 15; Ju. S. C h u d j a k o v, *Vooruženie enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.*, Novosibirsk 1980, s. 112-117, tabl. XXXVI-XXXVIII; tenże, *Vooruženie central'noazijskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991, s. 126-127, ryc. 69-70; Ju. I. T r j o f o n o v, *O berestjanych kolčanach Sajano-Altaja VI-X vv. v svjazi s ich novymi nachodkami v Tuve* [w:] *Voennoe delo drevnego nasele-nija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 189-199; Ju. S. C h u d j a k o v, V. V. M j a k i n n i k o v, *Kolčany drevnich tjurok Srednego Eniseja* [w:] *Problemy srednevekovoj archeologii Južnoj Sibiri i sopredel'nych territorii*, Novosibirsk 1991, s. 60-66.

¹²⁷ *Tajna historia Mongołów*, tł. S. Kałużyński, Warszawa 1970, p. 124, 219.

¹²⁸ Tamże, p. 190.

¹²⁹ Tamże, p. 190.

4. MACHINY BOJOWE

Późnośredniowieczni koczownicy Wielkiego Stepu znali i stosowali w działaniach wojennych maszyny bojowe. Stwierdzenie to dotyczy jednak tylko tych ugrupowań nomadów, które osiągnęły wyższy stopień organizacji politycznej, prowadziły wojny z ludami osiadłymi mającymi fortyfikacje i potrafiły zorganizować we własnych armiach oddziały obsługujące maszyny wojenne. Nie byli oni wynalazcami tych konstrukcji. Trudno jednak w chwili obecnej przesądzić, z którego kręgu cywilizacyjnego je przejęli. Koczownicy atakujący swych osiadłych sąsiadów stykali się z maszynami bojowymi na wszystkich, głównych kierunkach działań, a więc zarówno na Dalekim Wschodzie (głównie Chiny i Korea), w Azji Centralnej, Iranie, w Europie Wschodniej (Ruś). Na terenach tych konstruowanie maszyn bojowych miało w ostatnich wiekach średniowiecza długotrwałe już tradycje i znaczne osiągnięcia. Koczownicy stepowi przejmowali więc sprawdzony w warunkach bojowych sprzęt i używali go we własnych działaniach.

Jedne z najwcześniejszych relacji pisanych potwierdzających używanie maszyn bojowych przez koczowników dotyczą mongolskojęzycznych Kitanów. Stworzyli oni tzw. imperium Liao istniejące w okresie od 907 do 1125 r. na obszarach dzisiejszej Mongolii i północnych Chin. Źródła chińskie opisują stosowanie przez to ugrupowanie nomadów maszyn do miotania kamieni już w końcu X w. W *Liao-szy (Historii dynastii Liao)* jest zapiska z 986 r. dowodząca użycia takich maszyn przez Kitanów prowadzących działania bojowe przeciwko Chińczykom w prowincji Szansi. W tejże kronice zapisano, iż dowódcy kitańscy wydali swym podwładnym rozkazy przejmowania maszyn bojowych i trenowania się w ich obsłudze, a pod datami 1044, 1046 i 1096 znaleźć można powtarzające się stwierdzenia, iż „liczba maszyn [u Kitanów] jest bardzo duża”¹. W 1044 r. polityk chiński Fan’ Czun-jań z trwogą informował cesarza, iż Kitanowie nauczyli się bardzo skutecznie atakować twierdze przy pomocy dużych, stacjonarnych kuszy oraz licznych maszyn do miotania kamieni².

¹ A. D a m d i n s u r e n, *Mongolyn zevsgijn товч тууч*, Ulaanbaatar 1990, s. 90-91.

² S. A. Š k o l j a r, *Kitajskaja doognestrel'naja artillerija*, Moskwa 1980, s. 52.

Maszynami miotającymi kamienie posługiwali się także mandżurscy Dżurdżeni. Ten koczowniczy lud mandżurski po błyskotliwych zwycięstwach nad Kitanami i Chińczykami utworzył na terenach dzisiejszej Mongolii i północnych Chin państwo Kin, rozbite dopiero przez Mongołów na początku XIII w. W walkach przeciwko Chińczykom na początku XII w. używali oni wielu maszyn. Źródła chińskich relacji mówią, iż w niektórych kampaniach Dżurdżeni mieli ich nawet ok. 100. Choć liczba ta może być oczywiście przesadna, dowodzi jednak, iż maszyny u tego ugrupowania koczowników nie były rzadkością. Miały one ponoć miotać kamienie o wadze dochodzącej do 120 kg, niekiedy z siłą równą sile „dziewięciu wołów”³.

W chińskich źródłach pisanych występują liczne wzmianki mówiące o używaniu maszyn przez Mongołów. Trudno obecnie ustalić czy znajomość ich przyjęli oni od swych pobratymców Kitanów lub Dżurdżeni czy też od Chińczyków. Jedna z najstarszych zapisek mówiących o używaniu przez Mongołów maszyn do miotania kamieni pochodzi z 1211 r. Zastosowali je wówczas przeciwko Dżurdżenom⁴.

W armii mongolskiej do umiejętności obsługi maszyn miotających przywiązywano dużą wagę. Świadczą o tym fakt wyodrębniania oddziałów wyspecjalizowanych w takich działaniach. Według *Juan-szy* jednym z pierwszych, którzy formowali oddziały obsługujące maszyny bojowe był Mongoł Jan'muchaj. Zasłynął on jako znawca sztuki wojennej. Zapytany przez Czyngis-chana o sposoby zdobywania umocnień miał ponoć stwierdzić, że: „przy obleganiu twierdzy przede wszystkim używać należy maszyn miotających kamienie, bo siła ich uderzeń jest wielka i działają one na dużą odległość”. Zdołał przekonać Czyngis-chana, który powierzył Jan'muchajowi zorganizowanie i dowodzenie oddziałem obsługującym maszyny⁵. Jan'muchaj wybrał w tym celu 500 wojowników i nauczył ich posługiwania się maszynami do miotania kamieni. Jego wiedzę i umiejętności doceniali także następcy Czyngis-chana. W 1235 został Jan'muchaj z rozkazu

³ E. I. D e r e v j a n k o, *Očerki voennogo dela plemen Priamur'ja*, Novosibirsk 1987, s. 121-123.

⁴ S. A. Š k o l j a r, *Kitajskaja doognestrel'naja artillerija*, Moskwa 1980, s. 55.

⁵ Tamże, s. 283.

chana Ugedeja nauczycielem sztuki wojennej. Umiejętności obsługiwanie machin bojowych przekazywano w jednej rodzinie z pokolenia na pokolenie. Po śmierci Jan'muchaja dowódcą oddziału miotaczy kamieni został jego syn Temutar. Dowódca ten w 1273 r. postawił naprzeciw twierdzy Czen'jan w Chinach ponad 200 machin. W rezultacie zmasowanego ostrzału twierdza padła⁶. Temutar funkcję swą przekazał następnie synowi. Nie byli oni jedynymi dowódcami takich oddziałów. Pod datą 1236 w *Juan-szy* wymieniony jest inny mongolski oficer – Anczur — dowodzący oddziałem obsługującym maszyny miotające kamienie podczas działań wojennych prowadzonych przez Mongołów na terenie chińskiej prowincji Syczuan⁷. W 1277 r. mongolski dowódca imieniem Sodu za pomocą machin pokonał twierdzę Fuczou, gdzie wg kronikarzy Mongołowie mieli wymordować ponad 30 tys. mieszkańców⁸.

Mongolski historyk A. Damdinsuren podaje za źródłami japońskimi i koreańskimi, że w latach 1219-1220 Mongołowie mieli ogółem 300 machin do miotania kamieni, 3 000 do miotania włóczni, 700 do miotania ognia, 400 drabin do zdobywania twierdz oraz żelazny taran⁹.

Stosowanie przez mongolskich zdobywców miast i grodów machin oblężniczych poświadczają też średniowieczni autorzy europejscy. W części *Historii Mongołów* Jana di Piano Carpiniego, poświęconej zdobywaniu twierdz, znajduje się wzmianka, iż Mongołowie „walczą bardzo wytrwale przy pomocy machin oblężniczych ...”¹⁰. O używaniu machin bojowych przez mongolskich najeźdźców podczas ich działań wojennych w XIII w. na Rusi wspominają także latopisy. Przy użyciu nieokreślonych bliżej machin oblężniczych zdobyty został np. w 1240 r. Czerwień, będący centralnym ośrodkiem Grodów Czerwieńskich (obecnie Czeremo w południowo-wschodniej Polsce)¹¹. W zdobyciu przez Mongołów centralnego grodu Rusi

Kijowa niepoślednią rolę odegrały maszyny miotające: „postawił więc Batu maszyny oblężnicze przy grodzie koło Bramy Ladzkiej, tu bowiem były zarośla. Maszynami, które były bez przerwy dzień i noc, rozbili mury”¹². W czasie swej XIII-wiecznej kampanii w Europie Środkowej mongolscy najeźdźcy używali machin miotających nie tylko do rozbijania murów obronnych twierdz zaatakowanych krajów. Podczas oblężenia węgierskiego Ostrzyhomia przy ich pomocy miotali worki pełne ziemi i zasypywali nimi fosę¹³. Natomiast przed bitwą pod Mohi wg Tomasza ze Splitu siedem machin tatarskich, miotając głazy rozprężyło oddział węgierski¹⁴.

Źródła chińskie poświadczają obecność w armii mongolskiej machin do miotania różnorodnych pocisków (kamieni, garnków z mieszankami zapalającymi, dużych strzał)¹⁵. Różnorodne musiały być też ich konstrukcje. Wg S. A. Školjara, autora gruntownego opracowania chińskiej średniowiecznej artylerii przedogniowej, Mongołowie używali zarówno stacjonarnych kuszy, jak i machin miotających o różnej sile miotania. Zachowane ryciny chińskie pozwalają stwierdzić, iż maszyny takie składały się z drewnianej podstawy, skonstruowanej na kształt piramidy oraz drąga, na którego jednym końcu umieszczono uchwyt procowy, a na drugim liny naciągowe (tabl. XXII: 1)¹⁶. Drąg ten był najważniejszym elementem całego urządzenia. Od jakości wykorzystanego surowca i umiejętności rzemieślników zależała skuteczność maszyny. Drąg wykonywano z dębu lub czarnej brzozy, odpowiednio namaczając przez co najmniej pół roku. W źródłach chińskich wymienione są długości takich drągów. Wahały się one od 5,58 m do 7,75 m¹⁷. Znane są także standardowe ciężary pocisków oraz przeciętne odległości, na które mogły one je miotać. Maszyny o mniejszej sile rażenia miotały kamienie o wadze ok. 2 kg na odległość

⁶ Tamże, s. 275.

⁷ A. D a m d i n s u r e n, *Mongolyn zevsgijn tovč tuuch*, Ulaanbaatar 1990, s. 106-107.

⁸ S. A. Š k o l j a r, *Kitajskaja doognestrel'naja artillerija*, Moskwa 1980, s. 275. Tu także wiele innych przykładów zdobywania twierdz przez wojska mongolskie przy użyciu machin.

⁹ A. D a m d i n s u r e n, *Mongolyn zevsgijn tovč tuuch*, Ulaanbaatar 1990, s. 108.

¹⁰ J a n d i P i a n o C a r p i n i, *Historia Mongołów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 145.

¹¹ K. J a z d z e w s k i, *Ogólne wiadomości o Czeremnie - Czerwieniu*, „Archeologia Polski”, t. IV, 1959, z. 1, s. 80, T. W a s o w i c z, *Czerwień* [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. I, cz. 2, Wrocław - Warszawa - Kraków 1962, s. 40.

¹² I p a t e v s k i (H i p a c k i) l a t o p i s [w:] *Pol'noe sobranie russkich letopisej*, t. II, 1908, s. 522.

¹³ R o g e r v o n T o r r e M a g g i o r e, *Carmen miserabile* [w:] *Der Mongolensturm. Berichte und Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*. Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Hansgerd Göckenjan und James R. Sweeney, Graz - Wien - Köln 1985, s. 584.

¹⁴ T o m a A r c h i d a k o n, *Kronika*, Split 1960, s. 77; *Der Mongolensturm. Berichte und Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*. Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Hansgerd Göckenjan und James R. Sweeney, Graz - Wien - Köln 1985, s. 241.

¹⁵ U. G o n g o r z a b, *Mongolčudyn galt eevseg cheregled deg bajsan tuuchijn asuudal*, „Archeologijn sudlal. Studia Archaeologica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici”, VII, fasc. 10-18, Ulaanbaatar 1979, s. 114.

¹⁶ S. A. Š k o l j a r, *Kitajskaja doognestrel'naja artillerija*, Moskwa 1980, s. 81, ryc. 14.

¹⁷ Tamże, s. 89.

ok. 80 m. Średnie osiągały dystans do 125 m, a ich pociski ważyły ok. 8-14 kg. Silne natomiast mogły miotać kamienie o wadze dochodzącej do 60 kg na odległość ok. 80 m¹⁸.

Niestety nie znamy przedstawień machin, o których mowa z rodzimej ikonografii koczowników Wielkiego Stepu. Brak także chińskich, dżurdżeńskich czy mongolskich źródeł pisanych zawierających wzmianki o machinach miotających kamienie. Z dużym jednak prawdopodobieństwem przyjąć możemy iż średniowieczni Kitanowie, Dżurdżeni i Mongołowie używali głównie maszyny o chińskiej konstrukcji. Nie były one jednak jedynymi. Przedstawienia innego rodzaju machin miotających kamienie, wiązane w dotychczasowej literaturze z Mongołami, znane są z XIV-wiecznych miniatur perskich, m. in. umieszczonych w *Kronice Świata* Raszid ad-Dina (tabl. XXII: 2). Wyobrażenia te z dużą jednak ostrożnością oceniać należy jako rzeczywiste przedstawienia machin mongolskich. Miniatury wykonane ręką artysty z kręgu perskiego oddają raczej wygląd znanych autorowi machin używanych w muzułmańskiej części Azji. Obsługujący maszynę na miniaturze z dzieła Raszid ad-Dina ma na sobie strój muzułmański, a nie mongolski. Z drugiej jednak strony wiadomo, iż Mongołowie wykorzystywali przy budowie i obsłudze machin obcych rzemieślników.

Wiązane z Mongołami maszyny przedstawione na miniaturach perskich należą do typu konstrukcyjnego odmiennego od opisanych wyżej machin chińskich. Są to tzw. maszyny barobalistyczne z ruchomą przeciwwagą. Działały one na zasadzie dźwigni. Na jej jednym końcu umieszczano liny z uchwytem procowym na pociski, na drugim natomiast zawieszano przeciwwagę. Widoczny na miniaturach w dolnej części maszyny kołowrót, pozwalał na uniesienie w górę przeciwwagi, którą następnie w tym położeniu blokowano. Zwolnienie ciężaru powodowało gwałtowny ruch drewnianego ramienia, a znajdujące się na jego końcu liny przedłużały w chwili wyrzutu ramię dźwigni zwiększając tym samym donośność maszyny. Pociskami dla tych machin były zarówno kamienie celowo obrabiane w kształcie kul, co widoczne jest na miniaturach, jak też i np. kłody drewniane, kamienie młyńskie (użyte przez Czyngis-chana podczas oblężenia Mewru), a także garnki z mieszkankami zapalającymi.

Być może takiej właśnie maszyny miotającej z przeciwwagą dotyczą informacje mówiące o sprowadzeniu z Iranu wybitnych rzemieślników, którzy wykonali szczególnie wielkie urządzenie miotające dla Kubiłaja. Ten wnuk Czyngis-chana, zdobywca Chin i założyciel panującej w Chinach przez prawie wiek

mongolskiej dynastii Juan, rozkazał w 1271 r. sprowadzić mistrza potrafiącego wykonać maszynę o wyjątkowej mocy. Przybyło wówczas z miasta Mufali w Iranie dwóch rzemieślników o imionach Ismail i Al ad-din, którzy wykonali dla Kubiłaj-chana wyjątkowo wielkie działo. Strzelało ono z wielkim hukiem z platformy ziemnej uformowanej skośnie. Jak podaje *Juan-szy*: „potężny huk przy wystrzale wstrząsał niebem i ziemią, a wszystko czego osiągnięto było zniszczone”¹⁹. Jego pocisk ważył 150 cin (89,4 kg) i po wystrzeleniu mógł wbić się w ziemię na głębokość 7 ci (2,17 m). W trakcie prac nad tym działem mistrzom muzułmańskim towarzyszyli rzemieślnicy mongolscy. Chińczyków nie dopuszczono, starając się utrzymać przed nimi w tajemnicy szczegóły technologiczne. W 1272 r. Kubiłaj odesłał obu mistrzów ilchanowi Iranu Abadze²⁰. Relacja ta była w dotychczasowej literaturze różnie interpretowana. Dostrzegano w niej opis wyjątkowej maszyny miotającej lub też broni palnej. Zauważono także, iż zapis ten najprawdopodobniej wiązać należy z relacjami o szczególnie efektywnych machinach użytych przez Mongołów dla zdobycia Sjang-jang-fu, wspomnianych przez Marko Polo i Raszid ad-Dina. Najszerzej problem ten omówił ostatnio S. A. Školjar, którego zdaniem nie można dopatrywać się w omawianej wzmiance opisu dział, lecz raczej maszyny do miotania kamieni z przeciwwagą, typu nie znanego w ówczesnych Chinach²¹. Hipoteza ta zdaniem S. A. Školjara godzi relacje Raszid ad-Dina i Marko Polo ze stanem wiedzy o machinach miotających i broni palnej w XIII-wiecznej Azji. Należy się z nią zgodzić.

Informacja o zaproszeniu przez mongolskiego cesarza imperium chińskiego specjalistów – wykonawców machin miotających z wyjątkową mocą, aż z dalekiego Iranu jest ważną relacją dla dziejów uzbrojenia w średniowiecznej Azji. Dowodzi bowiem, iż irański ośrodek produkcji uzbrojenia, który w wielu okresach dziejów był jednym z najświetniejszych w świecie, także i w tym zakresie przeżywał niewątpliwy rozwój.

Przedstawione wyżej uwagi potwierdzają używanie machin miotających przez niektóre ugrupowania średniowiecznych koczowników Wielkiego Stepu: Kitanów, Dżurdżenów i Mongołów. Zapewne, choć może w mniejszym zakresie, maszynami posługiwać się mogli i inni koczownicy, szczególnie ci, którzy prowadzili działania wojenne na terenach środkowej i wschodniej Azji. Brak jednak informacji na ten temat.

¹⁹ Tamże, s. 211.

²⁰ Wg *Juan szi (Historia dynastii Juan)* za: A. D a m d i n s u r e n, *Mongolyn zevsgijn tovč tuuch*, Ulaanbaatar 1990, s. 127.

²¹ S. A. Š k o l j a r, *Kitajskaja doognestrel'naja artillerija*, Moskwa 1980, s. 210-222.

¹⁸ Tamże, s. 369.

5. BRÓŃ PROCHOWA

O używaniu przez późnośredniowiecznych koczowników broni wykorzystującej proch niewiele znaleźć można informacji w dotychczasowej literaturze. Dwa są niewątpliwie powody takiego stanu rzeczy. Po pierwsze skromna i trudno dostępna dla badaczy z zachodu baza źródłowa (głównie relacje chińskie), po drugie zaś ugruntowany stereotyp, iż koczownicy, u których dominującą formacją była jazda, bronią taką nie dysponowali. Zwolennikom takiego poglądu nie przeszkadzał fakt iż centralnoazjatyckie ludy stepowe sąsiadowały z dalekowschodnim kręgiem cywilizacyjnym, gdzie proch znano wcześniej niż w Europie.

W Chinach najstarsze wzmianki o wybuchowym charakterze mieszaniny węgla drzewnego, saletry potasowej i siarki pochodzą z IX w. Pierwszy zapis podający skład prochu znany jest z połowy XI w. Lufowa broń palna, jak niektórzy sądzą, pojawiła się w państwie Sungów na początku XII w., natomiast opisy niszczących wybuchów rozpoczynają się od 1230 r.¹ Niestety, początkowy okres znajomości prochu i stosowania broni palnej w średniowiecznych Chinach czeka dopiero na gruntowne opracowanie. Stąd też w problematyce tej wiele jest jeszcze kwestii niewyjaśnionych. Nie ułatwia to prześledzenia początków używania broni palnej u północnych sąsiadów imperium chińskiego – koczowników stepowych. O tym, że wcześniej poznali oni proch i weszli w posiadanie broni wykorzystujących jego walory świadczą wzmianki pisane, pochodzące głównie z relacji ich wrogów – Chińczyków.

Najwcześniejsze zapiski, mogące dowodzić używania prochu przez koczowników dotyczą Kitanów. W 1076 r. chiński poseł donosił swemu cesarzowi, iż ludzie zamieszkujący w pobliżu stolicy kitańskiej „słyszeli odgłos wybuchu”². Jest też znana informa-

cja o wydawanych przez chanów kitańskich nakazach dla ludności zamieszkującej wzdłuż południowej granicy państwa (tj. granicy kitańsko-chińskiej), aby na terenie Chin kupowali siarkę oraz saletrę i dostarczali te surowce w głąb kraju. W odpowiedzi cesarze dynastii Sung wydawali zakazy ich sprzedaży. Oczywiście informacje powyższe nie są dowodem używania broni palnej. Pozwalają jedynie dopuszczać znajomość prochu przez Kitanów. O tym, że zaznajomienie się ludów mongolskich z prochem nastąpiło w czasach Kitanów, a ściślej w X-XI w., przekonani są współcześni historycy mongolscy. Ich zdaniem ówczesne źródła chińskie i mandżurskie mówią o wykonywaniu przez Kitanów tzw. „prochowych strzał”³. Były to strzały lub włócznie z umocowanymi na nich pojemnikami z prochem. Wynalazek ten pochodził niewątpliwie z Chin, gdzie znano we wczesnym średniowieczu tzw. „ogniste włócznie” – „huo c’iang” – tuleje z prochem, mocowane na włóczniach, nie służące jednak do miotania w przeciwnika, ale będące raczej rodzajem miotaczy płomieni i dymu⁴. Używanie „prochowych strzał” wiązało się zapewne z psychologicznym aspektem działań bojowych. Służyło szerzeniu wśród wrogów strachu i paniki. Współczesny historyk mongolski A. Damdinsuren, opierając się na stwierdzeniu, iż Arabowie nazywali broń palną „bronią kitańską” wysunął nawet hipotezę, że to właśnie Kitanowie byli autorami tego wynalazku⁵. Sąd ten jednak uznać należy za mało prawdopodobny. Brak jest bowiem dowodów pierwszeństwa Kitanów w dziele wynalezienia prochu, a choć początki tego wynalazku są ciągle jeszcze nie do końca poznane, rola Chińczyków trudna jest do podważenia. Arabskie określenie broni palnej terminem „broń kitańska” wiązać najprawdopodobniej należy z możliwością zapoznania się Arabów z tym orężem właśnie za pośrednictwem Kitanów. Było to prawdopo-

¹ J. N e e d h a m, *Science and Civilisation in China*, t. V, London 1986, cz. 7, s. 18-22; tenże, *Wielkie miareczkowanie. Nauka i społeczeństwo w Chinach i na Zachodzie*, Warszawa 1984, s. 79-80. Ostatnio w literaturze polskiej zebrał informacje o wczesnym używaniu prochu przez Chińczyków S. S z u l c, *Czy Mongołowie użyli prochu w bitwie pod Legnicą* [w:] *Bitwa legnicka. Historia i tradycja*, red. W. Korta, Wrocław - Warszawa 1994, s. 176-199.

² A. D a m d i n s u r e n, *Mongolyn zevsgijn tovč tuuch*, Ulaanbaatar 1990, s. 92-93.

³ U. G o n g o r ż a b, *Mongolčuудын галт еебсег черегледэг баясан туучийн асуудал* „Archeologijn sudlal. Studia Archaeologica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici”, t. VII, fasc. 10-18, Ulaanbaatar 1979, s. 114.

⁴ J. N e e d h a m, *Wielkie miareczkowanie. Nauka i społeczeństwo w Chinach i na Zachodzie*, Warszawa 1984, s. 80.

⁵ A. D a m d i n s u r e n, *Mongolyn zevsgijn tovč tuuch*, Ulaanbaatar 1990, s. 93.

dobne. Po rozgromieniu kitańskiego państwa Liao przez Dżurdzeńów w 1125 r., część Kitanów uszła na zachód do Azji Środkowej, gdzie stworzyli ok. połowy XII w. tzw. państwo Karakitanów. Tu m.in. uzależnili leżące na zachód od Syr-darii terytorium szachów Chorezmu i zwycięsko walczyli z muzułmańskimi władcami państw Azji Środkowej. Tu też Arabowie mogli po raz pierwszy poznać proch i broń go wykorzystującą, choć nie sposób obecnie przesądzić czy była to broń lufowa. Kitanowie byli by więc pośrednikami, którzy przyczynili się do szerzenia na zachód wiedzy o właściwościach mieszaniny saletry, siarki i węgla drzewnego.

Po upadku kitańskiego imperium Liao nie nastąpiła przerwa w posługiwaniu się prochem przez koczowników ze wschodnioazjatyckiego stepu. Pogromcy Kitanów Dżurdźeni znali i często wykorzystywali proch. Pierwsza wzmianka o posiadaniu przez Dżurdzeńów broni wykorzystującej właściwości prochu pochodzi z roku 1127. Posiadać mieli oni wówczas bardzo duże zapasy „żelaznych garnków wypełnionych prochem”. Po zapaleniu i wrzuceniu na teren przeciwnika następował wybuch „podobny do gromu” i „zapalenie wszystkiego w kręgu większym niż połowa mu” (ok. 307 m²)⁶. Efekty użycia takiej broni wskazują, iż w owych naczyniach nie mógł być jedynie proch, nie miał on bowiem właściwości zapalających. Źródła chińskie i perskie potwierdzające wykorzystanie prochu przez Mongołów, kolejne ugrupowanie koczowników, które po Dżurdżenach przejęło władzę nad azjatyckim stepem, zaliczają do „groźnych broni” garnki zawierające proch i naftę, służące do podpalania miast⁷. Naczynia z mieszanką zapalającą miotano samodzielnie, bądź przymocowane do „strzał większych od normalnych” z katapult. Niektórzy archeolodzy rosyjscy twierdzą, iż można zidentyfikować wśród średniowiecznej, mongolskiej ceramiki naczyniowej garnki służące właśnie jako wspomniane bomby prochowe. Znaleźiska takie, datowane na wiek XIII, pochodzą z ruin Karakorum, stolicy imperium mongolskiego (tabl. XXIII: 2-3)⁸.

⁶ E. I. D e r e v j a n k o, *Očerki voennogo dela plemen Priamur'ja*, Novosibirsk 1987, s. 123; A. D a m d i n s u r e n, *Mongolyn zevsgijn tovč tuuch*, Ulaanbaatar 1990, s. 112.

⁷ U. G o n g o r Ź a b, *Mongolčuудын галт еебсег черегле-дег баясан туучийн асуудал*, „Archeologijn sudlal. Studia Archaeologica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici”, t. VII, fasc. 10-18, Ulaanbaatar 1979, s. 114.

⁸ S. V. K i s e l e v, N. J a. M e r p e r t, *Železnye i čugunnye izdelija iz Kara-Koruma* [w:] *Drevnemongol'skie goroda*, Moskva 1965, s. 191-192 i 262; ci sami, *Remeslenno-torgovye kvartaly Kara-Koruma*, tamże, ryc. 105,2; L. A. E v t j u c h o v a, *Keramika Kara-Koruma*, tamże, ryc. 132,1.

Natomiast gliniane naczynia interpretowane jako XV-wieczne pociski zapalające znaleziono podczas badań Bułgaru, jednego z głównych miast Bułgarii Nadwożańskiej (tabl. XXIII: 4)⁹.

Opisana wyżej broń zapalająca z pewnością przejęta została przez stepowych koczowników (Kitanów, Dżurdzeńów, Mongołów) od Chińczyków. Wiele jest bowiem średniowiecznych pisanych źródeł chińskich mówiących o broni „ogniowej” w postaci żelaznych lub ceramicznych naczyń-pocisków zawierających mieszanki zapalające „te cho pao” (tabl. XXIII: 5-6). Wynika z nich, iż w X-XIII w. na terenach Chin broń „ogniowa” była w szerokim użyciu¹⁰. W źródłach pochodzących z XI w. nie tylko znajdują się opisy samych pocisków i skutków jakie powodowały, ale i szczegółowe recepty podające skład mieszanek. Przepisów takich znanych jest wiele. Wszystkie wymieniają liczne składniki, choć niestety nie wszystkie nazwy komponentów możemy obecnie konkretnie zidentyfikować. Do podstawowych składników owych mieszanek zaliczyć należy: kilka rodzajów siarki, saletrę, związki ołowiu, воск, sosnową żywicę, kilka rodzajów olejów roślinnych, włókna bambusa, włókna sezamu (*Sesamum indicum*). Surowce, które można było sproszkować dokładnie rozcierano, następnie mieszano z pozostałymi, aż do uzyskania jednolitej masy. Masę tę pakowano w pięć warstw papieru, oplatano włóknami sezamu i obmazywano smołą. Waga ładunku wynosiła 4-4,5 kg. Po zapaleniu dołączonego do pocisku lontu wyrzucano go z machiny miotającej¹¹.

S. A. Školjar w swojej monografii poświęconej średniowiecznej, przedogniowej artylerii chińskiej podaje liczne przykłady posługiwania się przez Mongołów „garnkami z zapalającymi mieszankami”. Warto przytoczyć kilka z nich. W 1232 r. podczas oblężenia przez Mongołów stolicy państwa Dżurdzeńów Kajfeng atakujący obrzucili mury twierdzy takimi właśnie środkami zapalającymi i zniszczyli przy ich pomocy urządzenia obronne. W roku następnym dzięki użyciu tej broni spalili baszty ostatniej twierdzy Dżurdzeńów, a w 1237 r. pociskami zapalającymi zniszczyli umocnienia twierdzy Anfeng w południowo-wschodnich Chinach. Największy rozmach osiągnęło stosowanie środków zapalających podczas

⁹ *Po sledam drevnich kultur ot Volgi do Tichogo Okeana*, Moskva 1954, s. 45.

¹⁰ S. A. Š k o l j a r, *Kitajskaja doognestrel'naja artillerija*, Moskva 1980, s. 170.

¹¹ Tamże, *Kitajskaja doognestrel'naja artillerija*, Moskva 1980, s. 171. Tu także znaleźć można szczegółowe informacje o chińskich pociskach zapalających oraz podane są liczne szczegółowe recepty.

inwazji Kubilaj-chana na państwo Sungów. W połowie XIII w. wodzowie mongolscy przyzwyczajeni już byli do stosowania tej broni i uznawali ją za bardzo użyteczną. W 1267 r. podczas wyprawy Mongołów w celu stłumienia powstania w Korei dowódcy mongolscy wysłali do chana posłańców z prośbą o przysłanie potrzebnych im środków prochowych w tym i mieszanek zapalających¹².

Choć większość wzmianek o używaniu broni opartych na znajomości prochu dotyczy działań bojowych prowadzonych we wschodniej Azji, mieszanek zapalających używali Mongołowie także i podczas kampanii w zachodniej Azji. W 1258 r. podczas oblężenia Bagdadu wojska Hulagu-chana użyły do ostrzału ścian twierdzy „żelaznych garnków ze środkami zapalającymi”¹³.

Stosowanie przez Mongołów prochu w postaci petard potwierdzają średniowieczne źródła japońskie. W *Zapiskach o Hachimanie dla maluczkich*, pochodzących prawdopodobnie z lat 1293-1300, opisano pierwszą inwazję mongolską na wyspy japońskie w 1274 r. Czytamy tam m.in.: „W momencie cofania się [Mongołowie] rzucali petardy. Robiło się ciemno. Huk wybuchu był tak głośny, że wprawiał w osłupienie i przerażał do szpiku kości. Nic się nie widziało na oczy, dzwoniło w uszach, zupełnie ogłupiały [człowiek] nie wiedział, gdzie wschód, a gdzie zachód”¹⁴. Być może wybuch takiej właśnie petardy podczas inwazji mongolskiej na wyspy japońskie przedstawiony został w 1281 r. przez japońskiego rysownika Takezaka Sueniga (tabl. XXIV)¹⁵.

Dotychczas przytoczone informacje o wykorzystaniu prochu przez średniowiecznych koczowników Wielkiego Stepu nie dowodziły używania przez nich lufowej broni palnej. Jedyny okaz działa, które wiązać można z późnośredniowiecznymi Mongołami to zabytek z napisem i datą roczną 1332, przypisywany ostatniemu mongolskiemu cesarzowi Chin z dynastii Juan Togon Temurowi (tabl. XXIII: 1)¹⁶.

Zdaniem mongolskiego historyka A. Damdinsurena w XIII-wiecznej armii mongolskiej używano dział. Podaje on, iż według źródeł chińskich w latach 1215-1234 u Mongołów był *Grom* sprowadzony z

zachodniej Azji. Miał on ważyć 7 ton i strzelać żelaznymi kulami. O tym, że mogło być to działa świadczą ma informacja, iż od huku wystrzału ludzie głuchli i łzawiły oczy¹⁷.

W ostatnich wiekach średniowiecza rozwój technologii produkcji broni palnej i bojowego wykorzystywania prochu uległ w Chinach silnemu zahamowaniu. Praktycznie wykorzystanie broni prochowej i jej produkcja upadły. Przyczyny tego zjawiska dopatrywać się należy w wypadkach politycznych, których naród i cywilizacja chińska doświadczyła – głównie w podboju mongolskim. Mongołscy władcy Chin z dynastii Juan celowo hamowali u swych chińskich poddanych postęp techniczny w zakresie produkcji militariów, a osiągnięcia muzułmańskich rzemieślników w zakresie produkcji uzbrojenia m.in. machin oblężniczych, o czym była wcześniej mowa, utrzymywali przed Chińczykami w tajemnicy. Dlatego też zapoznanie się cywilizacji Dalekiego Wschodu z efektywną bronią palną nastąpiło dopiero w pierwszych wiekach nowożytności w wyniku ekspansji Europejczyków.

Także u koczowników Wielkiego Stepu wykorzystanie prochu i broni proch wykorzystujących u schyłku średniowiecza osiągnęło punkt krytyczny. W XIV w. rozpoczął się na stepie okres wewnętrznych walk feudałów mongolskich. Doprowadził on do kilkunastoletowego kryzysu politycznego, a w następstwie tego do utraty niezależności politycznej. Kryzys ten był przyczyną zatrzymania rozwoju miast na terenie dzisiejszej Mongolii, powstających tam stosunkowo licznie w XIII w., a więc w czasach świetności imperium Mongołów. Wraz z upadkiem ośrodków miejskich nastąpił także regres mongolskiego rzemiosła produkującego na potrzeby armii oraz przetwórstwa surowców niezbędnych do rozwijania cywilizacji technicznej np. żelaza i stali¹⁸. W tych warunkach praktyczne zaprzestanie posługiwania się przez koczowników prochem wydaje się zrozumiałe. Walczącym głównie między sobą Mongołom wystarczała w praktyce ich tradycyjna broń, typowa dla formacji kawaleryjskich. Nie była to broń prochowa.

¹² S. A. Š k o l j a r, *Kitajskaja doognestrel'naja artillerija*, Moskwa 1980, s. 178.

¹³ Tamże, s. 329.

¹⁴ *Nihon shiso taikēi*, t. 20, Tokyo 1975, ed. Hagiwara Tatsuo, za: S. S z u l c, *Armia mongolska w świetle trzynastowiecznych źródeł japońskich*, „Roczniki Historyczne”, 1988, (wyd. 1989), t. LIV, s. 89.

¹⁵ H e i z o N a m b o, *Who invented the explosives*, „Journal of the Industrial Explosives Society”, t. 28, Tokio 1967, s. 45.

¹⁶ A. D a m d i n s u r e n, *Mongolyn zevsgijn товч тууч*, Ulaanbaatar 1990, ryc. 22 na s. 124.

¹⁷ Tamże, s. 108.

¹⁸ Ch. P e r l e e, *Mongol ard ulsyn ert, dundad ueijn chot suuriny tobčoon*, Ulaanbaatar 1961, s. 156.; Ch. Perlee, *Nekotorye voprosy istorii kočevoj civilizacii drevnich mongolov*, Ulaanbaatar 1978, s. 41.

6. GAZY BOJOWE

Tradycja mongolska, potwierdzona współczesnymi badaniami etnograficznymi, mówi o stosowaniu przez dawnych Mongołów dymów zarówno w gospodarstwie domowym (przeciwko komarom), jak też i podczas polowań, szczególnie na zwierzęta żyjące w norach¹.

Kilka źródeł pisanych potwierdza też używanie przez średniowiecznych koczowników mongolskich gazów bojowych.

Źródła chińskie wspominają np. o zastosowaniu przez Mongołów podczas bitwy w 1274 r. strzał ogniowych i dymu „który okrył całe niebo”².

Bardzo interesującą dla omawianej kwestii jest relacja Jana Długosza, zawarta w opisie bitwy stoczonej w 1241 r. pod Legnicą pomiędzy Polakami a Mongołami. W zapisie tym, powstałym co prawda dwa wieki po opisywanych wydarzeniach, ale wykorzystującym wcześniejsze źródła, mowa jest o użyciu przez najeźdźców mongolskich gazów bojowych w kulminacyjnym momencie bitwy. W chwili, w której szala zwycięstwa przeważać zaczynała się na stronę rycerstwa polskiego Mongołowie cofnęli się kilkaset kroków. Jeden z jeźdźców mongolskich trzymający duży proporzec ze znakiem X i „wstrętną, czarną głową z podbródkiem brodatym” na szczycie drzewca, zaczął nim potrząsać. Wtedy z głowy tej „buchnęła natychmiast i rozeszła się nad całym wojskiem polskim para, dym i mgła o tak cuchnącym odorze, że z powodu okropnego i nieznośnego smrodu walczący Polacy niemal omdleni i ledwie żywi osłabli i stali się niezdolni do walki”³.

Relacja ta, zapisana przez średniowiecznego kronikarza nie znającego gazów bojowych, jest na tyle jednoznaczna, iż zadaniem autora, nie budzi wątpliwości⁴. Nieznany jest natomiast skład mieszanki. Nie-

którzy badacze skłonni byli przypuszczać, iż użyto w tym momencie prochu dymnego⁵. O jego znajomości i stosowaniu przez średniowiecznych Mongołów pisano wyżej. Nie można jednak wykluczyć, że zastosowana mieszanka miała bardziej złożony skład i była substancją specjalnie przygotowaną dla ataku gazowego. Mongołowie mogli bowiem przyjąć od Chińczyków znaną im już wówczas umiejętność sporządzania mieszanek wydzielających po zapaleniu gazy, od których szczury zdychały, a ludziom krew płynęła z nosa. Średniowieczne zapisy chińskie informują, że sporządzano je z przetworzonych surowców roślinnych: tojadu, krocienia i korzenia nieokreślonej dotąd rośliny, stosowanej w Chinach jako tradycyjny środek szczurobójczy oraz soli arsenu⁶.

Należy zwrócić także uwagę, iż opis użycia gazów bojowych przez Mongołów podczas bitwy legnickiej dowodzi znacznych ich pod tym względem umiejętności, zapewne nie raz przećwiczonych. Świadczy o tym celowe niewątpliwie cofnięcie się oddziałów mongolskich, dzięki czemu sami usunęli się z zagrożonego terenu. Znacznych rozmiarów sztandar ze znakiem x, na drzewcu którego znajdował się pojemnik z mieszanką gazotwórczą, mógł być znakiem ostrzegawczym dla własnych wojowników. Znakiem takim mógł być także kształt samego pojemnika – opisanego przez Długosza jako czarna, brodata głowa ludzka – zapewne baniaste naczynie z przymocowaną kępą włosów, jak u buńczuka. Wszystko to zdaje się świadczyć, iż użycie gazów bojowych nie było w trakcie działań wojsk mongolskich jednorazowym przypadkiem. Brak natomiast informacji czy broń tę znały i stosowały także inne ugrupowania późnośredniowiecznych koczowników.

¹ A. D a m d i n s u r e n, *Mongolyn zevsgijn tovč tuuch*, Ulaanbaatar 1990, s. 109-111.

² Tamże, s. 110.

³ *Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. VII-VIII, opr. D. Turkowska, M. Kowalczyk pod red. K. Pieradzkiej, przekł. J. Mrukówna, Warszawa 1974, s. 24.

⁴ Nie wszyscy zajmujący się problemem użycia gazów przez najeźdźców mongolskich podczas bitwy legnickiej uznają możliwość takiego ataku. Sceptycznie do kwestii tej podchodzą np. M. C e t w i Ń s k i, *Co wiemy o bitwie pod Legnicą?*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Historia, t. L, 1985, nr 800, s. 38.

oraz J. M a r o Ń, *Atak gazowy pod Legnicą. Fantazja czy rzeczywistość*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Historia, t. CIV, 1993, s. 25-30. Za możliwością użycia tej broni ostatnio wypowiedział się S. S z u l c, *Czy Mongołowie użyli prochu w bitwie pod Legnicą* [w:] *Bitwa legnicka. Historia i tradycja*, red. W. Korta, Wrocław - Warszawa 1994, s. 176-199.

⁵ S. S z u l c, *Armia mongolska w świetle trzynastowiecznych źródeł japońskich*, „Roczniki Historyczne”, 1988, (wyd. 1989), t. LIV, s. 108.

⁶ Tenże, *Czy Mongołowie użyli prochu w bitwie pod Legnicą* [w:] *Bitwa legnicka. Historia i tradycja*, red. W. Korta, Wrocław - Warszawa 1994, s. 184.

7. RZĄD KOŃSKI

Dla koczowników żyjących na obszarze Wielkiego Stepu i znaczną część swego życia spędzających na koniach funkcjonalny rząd koński miał szczególne znaczenie. Nie jest więc przypadkiem, iż wiele elementów tworzących obecnie używane rzędy końskie ma swe pierwowzory wśród zabytków kultury materialnej prehistorycznych i średniowiecznych ludów koczowniczych. Jeśli nawet nie byli oni wynalazcami tak zasadniczych części rzędu jak siodło czy strzemiona, to z pewnością przyczynili się do ich spopularyzowania w Azji i Europie.

Szczególna dbałość o wygląd i jakość używanych rzędów końskich, charakterystyczna dla współczesnych koczowników Wielkiego Stepu, była też cechą typową dla średniowiecznych nomadów. Odzwierciedleniem tego jest powszechne występowanie elementów rzędu końskiego w grobach dawnych mieszkańców stepu. Takie elementy jak wędzidła, strzemiona czy sprzączki pasów spotykane są nawet w bardzo skromnie wyposażonych mogiłach. Ułatwia to studia nad średniowiecznym rzędem końskim ludów Wielkiego Stepu, choć także i w tej kwestii zauważalna jest dysproporcja w stopniach poznania wczesno- i późnośredniowiecznych zabytków. Te drugie nie wzbudziły większego zainteresowania. Jak dotąd także, mimo znacznej liczby znalezisk pozyskanych podczas badań archeologicznych prowadzonych na obszarach Wielkiego Stepu, nie opracowano ani monografii poświęconych kompletnemu rzędowi końskiemu średniowiecznych nomadów, ani nie napisano opracowań poszczególnych jego elementów. W dotychczasowych publikacjach militariów dawnych koczowników części rzędu końskiego były pomijane, mimo, iż w działaniach bojowych na stepie miał on szczególne znaczenie.

Podstawowymi elementami rzędu końskiego używanego przez średniowiecznych koczowników była uzda składająca się z ogłowia, wędzidła i wodzy oraz siodło ze strzemionami na puśliskach, umieszczane na czapraku nakładanym na końskim grzbiecie. Siodło utrzymywały pasy popręgu, podpierśnika i podogonia łączone metalowymi sprzączkami oraz tzw. rozdzielaczami. Często poszczególne części rzędu dodatkowo uzupełniano metalowymi lub kościanymi ozdobami.

Istotnym elementem rzędu końskiego jest siodło. Początki siodła związane są z dawnymi, koczowniczymi mieszkańcami centralnoazjatyckiego stepu. W słynnych kurhanach odkrytych w Pazyryku w Ałtaju (południowa Syberia), datowanych na V-IV w. p.n.e. odkryto m.in. efektownie zdobione rzędy końskie, a wśród nich także i wczesne formy siodła wykonanych z surowców organicznych. Sprzyjające warunki środowiskowe (wieczna zmarzlina) umożliwiły zachowanie się skórzanych siedzisk nakładanych na końskie grzbiety. Miały one w przedniej i tylnej części dwa wałki-poduszki wypchane jelenią sierścią¹. Ten typ siodła używany był w drugiej połowie I tys. p.n.e. przez koczowników Wielkiego Stepu i niektóre osiadłe ludy Dalekiego Wschodu. Obecność takich siodła u Scytów potwierdza ikonografia. Ich wizerunki dostrzec można np. na naczyniu z Čertomlyku (Ukraina)², na złotych plakietkach syberyjskich z kolekcji Piotra I³. Stosowanie przez Chińczyków miękkich siodła z wałkami-poduszkami w przedniej i tylnej części potwierdzają znajdowane w grobach z okresu dynastii Han gliniane figurki koni. Miniaturowe statuetki znaleziono np. w miejscowości Yanzyawan (prowincja Shenxi, Chiny)⁴, natomiast figurki naturalnej wielkości z drobiazgowo zaznaczonymi elementami rzędu końskiego wraz z siodłami znane są ze słynnego zespołu terakotowych postaci gwardzistów cesarza Qin Shi Huang, odkrytych w pobliżu Xian (prowincja Shenxi, Chiny)⁵.

W pierwszych wiekach I tys. n.e., jak możemy sądzić na obecnym etapie studiów nad tym zagadnieniem,

¹ S. I. Rudenko, *Vtoroj pazyrykskij kurgan*, Leningrad, 1948, s. 14.

² A. I. Meljukova, M. G. Moškova, *Kimmerijcy, skify i ich sosedi v stepi i lesostepi Vostočnoj Evropy* [w:] *Archeologija SSSR. Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja*, Moskva 1989, tabl. 34, 2.

³ M. P. Grjaznov, *Altaj i prialtajskaja step'* [w:] *Stepnaja polosa Aziatskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja. Archeologija SSSR*, Moskva 1992, tabl. 68.

⁴ S. T. Kożanov, *Snarżażenie i odeżda voinov epochi Han (po materialam glinjaných skulptur Jančičavan)* [w:] *Drevnie kul'tury Kitaja. Paleolit, neolit i epocha metalla*, Novosibirsk 1985, ryc. 5.

⁵ A. Cotterell, *The First Emperor of China*, London 1981, il. po s. 168.

zapewne w Azji Centralnej lub na Dalekim Wschodzie, udoskonalono omawiany typ siodła, dodając elementy drewniane: dwie deski leżące na końskim grzbiecie wzdłuż kręgosłupa i dwa łączące je tzw. łęki – przedni i tylny – oba ustawione pionowo. Do tej konstrukcji dodać można było poduszkę wypełnioną sierścią, obić skórą, niekiedy ozdobić metalowymi lub kościanymi płytkami. Tak powstało tzw. wysokie siodło, którego ewolucja doprowadziła do form używanych do dnia dzisiejszego.

Najstarszymi, obecnie znanymi, zabytkami dokumentującymi ten etap rozwoju siodła są znaleziska z terenów dzisiejszych Chin i Korei. Wczesne formy siodel z łękami przedstawione są m. in. na glinianych figurkach koni z jeźdźcami z grobowca w miejscowości Changsha (środkowe Chiny), datowanego na 302 r. n.e.⁶ Wysokie siodła widoczne są także na grobowych malowidłach ściennych z terenów północnokoreańskiego państwa Kogurio (IV w.) oraz na naczyniu glinianym w formie jeźdźca na koniu z obszaru południowokoreańskiego państwa Silla (V-VI w.). Znanie są także archeologiczne znaleziska pozostałości takich siodel. Całe siodło, wykonane z dwóch desek i niewysokich jeszcze dwóch łęków połączonych skórą, znaleziono w pobliżu Anjanu (prowincja Henan, Chiny). Pochodzi ono z datowanego na IV w. grobu wojownika koczowniczego ludu Sienpi, panującego wówczas w północnych Chinach⁷. Kilka efektownie ornamentowanych metalowych okuć przednich łęków siodel odkryto w grobach królewskiej nekropolii południowokoreańskiego państwa Silla. Najstarsze okazy pochodzą z drugiej połowy IV w. i V w.⁸ Okucia te dowodzą, iż ówczesne siodła miały już wysokie i szerokie łęki. Kształty ich są analogiczne do form szczątków siodel znalezionych w grobach awarskich z VII w. z terenu dzisiejszych Węgier, co poświadcza rolę Awarów w przeniesieniu znajomości omawianego typu siodła z Dalekiego Wschodu do Europy⁹. Zapewne właśnie od Awarów siodło o drewnianej konstrukcji z wysokimi łękami przejęły we wczesnym średniowieczu osiadłe ludy Europy na co wskazują znaleziska szczątków siodel z terenów

zamieszkałych wówczas przez Germanów i Słowian¹⁰.

Wszystkim wspomnianym wyżej dalekowschodnim znaleziskom siodel z wysokimi łękami towarzyszyły wczesne formy strzemion, niekiedy drewnianych z żelaznymi okuciami. Tak było w przypadku zabytków południowokoreańskich. Dowodzi to niewątpliwego związku obu tych elementów rzędu końskiego i możliwości ich jednoczasowego wynalezienia.

We wczesnym średniowieczu siodła mające drewniany szkielet zmontowany z dwóch deseczek leżących na końskim grzbiecie i łączących je dwóch łęków szeroko rozpowszechniły się wśród koczowniczych ludów Wielkiego Stepu. Świadczą o tym chińskie gliniane figurki przedstawiające osiodłane wierzchowce tureckich najeźdźców, datowane na czasy dynastii Tang oraz szczątki siodel nomadów znalezione w trakcie badań archeologicznych. Stosunkowo pokaźna liczba, udokumentowanych dotąd, drewnianych resztek siodel wczesnośredniowiecznych, wykonanych przecież z łatwo ulegających zniszczeniu surowców organicznych, dowodzi powszechnego już wówczas używania tego elementu rzędu końskiego. Wiele znalezisk wczesnośredniowiecznych siodel awarskich i węgierskich pochodzi z terenu dzisiejszych Węgier, co niewątpliwie jest wynikiem stopnia intensywności prowadzonych w tym kraju badań archeologicznych¹¹. Skromniejsza jest liczba znanych obecnie pozostałości siodel należących do nomadów koczujących we wczesnym średniowieczu na stepie wschodnioeuropejskim i azjatyckim¹².

¹⁰ W. J a n s s e n, *Die Sattelbeschläge aus Grab 446 des fränkischen Gräberfeldes von Wesel-Bislich, Kreis Wesel*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, 1981, t. 11, nr 2, 149-169; V. S c h m i d t, *Lieps. Ein slawische Siedlungskammer am Süden- de des Tollensesees*, Berlin, 1984; *Les habitats du lac de Paladru (Isere) dans leur environnement. La formation d'un terroir au XIe siècle sous la direction de Michel Colardelle et Eric Verdel*, Paris 1993, ryc. 183-184.

¹¹ G. L á s z l ó, *Der Grabfund von Koronco und der althungarische Sattel*, „Archaeologia Hungarica”, t. XXVII, 1943. L. Révész, *Honfoglalás kori nyeregmaradványok Karosról*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, Miskolc 1963, t. XXX-XXXI, s. 105-124; E. H. T ó t h, *The Equestrian grave of Izsák-Balázspuszta from the Magyar Conquest*, „Cumania”, t. 4, 1976, s. 141-173; A. K i s s, *Archäologische Angaben zur Geschichte der Sättel des Frühmittelalters*, „Alba Regia”, 1984, XXI, s. 189-207.

¹² A. A. G a v r i l o v a, *Mogil'nik Kudyrge kak istočnik po istorii altajskich plemen*, Moskva 1965; S. I. V a j n š t e j n, *Pamjatniki vtoroj poloviny I tysjačletija v Zapadnoj Tuve*, „Trudy Tuvinskoj kompleksnoj ekspedicii AN SSSR”, Moskva - Leningrad 1966, t. 2, s. 292-347; A. P. R u n i č, *O konskoj sbroe iz rajona Pjatigorja*, „Sovetskaja Archeologija”, 1973, nr 1, s. 165; A. K. A m b r o z, *Stremena i sedla rannego srednevekovja kak chronologičeskij pokazatel (IV-VIII v.)*, „Sovetskaja Archeologija”, cd. przypisu na s. 54

⁶ J. N e e d h a m, *Wielkie miareczkowanie. Nauka i społeczeństwo w Chinach i na Zachodzie*, Warszawa 1984, ryc. 6.

⁷ S. I. V a j n š t e j n, *Mir kočevnikov centra Azii*, Moskva 1991, s. 220-221, ryc. 98, 2.

⁸ A. I t o, *Zur Chronologie der frühsillazeitlichen Gräber in Südkorea*, München 1971, ryc. 57.

⁹ W. Ś w i ę t o s ł a w s k i, *Die Elemente der fernöstlichen Bewaffnung im frühmittelalterlichen West- und Mitteleuropa [w:] Actes du XIIe Congres International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1-7 Septembre 1991*, Bratislava 1993, t. 4, s. 282-284.

Wy tłumaczyć to można małym stopniem przebadania tych znacznych terytorialnie obszarów. Znaleziska wczesnośredniowiecznych siodła, zarówno z terenów Węgier, jak i stepu euroazjatyckiego, choć różnią się drugorzędnymi cechami formalnymi, należą jednak do tego samego typu i wykonane zostały według wspólnej idei. Charakteryzują się posiadaniem szerokich łęków, niekiedy zdobionych metalowymi okuciami lub inkrustowanych kością. Łęk przedni jest zawsze wyższy i ustawiony pionowo, tylny zaś nachylony do tyłu. Cechy te pozostały charakterystycznymi także i dla koczowniczych siodła późnego średniowiecza. Znamy, niestety, niewiele egzemplarzy datowanych na wieki XII-XIV. Niewątpliwie na taki stan wiedzy rzutuje obok skromnego stanu badań późnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych z terenu stepu, a szczególnie jego części azjatyckiej, także brak publikacji znalezisk. Np. E. V. Kovyčev opisując obrządek pogrzebowy i typowe inwentarze grobów XIII-XIV-wiecznych koczowników mongolskich z terenu Zabajkala (południowa Syberia) wymieniając drewniane siodła, jako często spotykany na tych terenach element wyposażenia grobowego, zamieszcza niedokładny rysunek tylko jednego¹³.

Liczniesze są opublikowane pozostałości późnośredniowiecznych siodła koczowników ze stepu wschodnioeuropejskiego. Duże fragmenty kościanych okładzin siodła z XII-XIII w. znaleziono m.in. w kurhanach w miejscowościach Zelenki i Kamenka (Ukraina)¹⁴. O pierwotnym kształcie przedniego łęku siodła z Zelenki świadczy duża płytko kościana z fantazyjnym wycięciem i rytmami zdobieniami (tabl. XXV: 2).

Szczególnie ważnymi dla poznania zarówno formy, jak i techniki wykonania są dwa siodła z XII-XIII w., zachowane w dobrym stanie w grobach koczowników w Smeloe i Prišib (Ukraina)¹⁵. Oba okazy mają łęki tylne ustawione pod bardzo małym kątem, natomiast przednie lekko wygięte ku przodowi.

1973, nr 4, s. 81-98; D. G. S a v i n o v, *Iz istorii ubranstva verchovogo konja u narodov Južnoj Sibiri (II tysjačeletie n. e.)*, „Sovetskaja Etnografija”, 1977, nr 1, s. 31-48; Ju. S. C h u d j a k o v, *Kyrgyzy na Tabate*, Novosibirsk 1982, s. 124-129, ryc. 81, 84, 102-103; I. L. K y z l a s o v, *Askizskaja kultura Južnoj Sibiri X-XIV vv.* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1983, s. 37, ryc. 18.

¹³ E. V. K o v y č e v, *Istorija Zabajkal'ja (I-ser. II tys. n. e.)*, Irkutsk 1984, s. 50, ryc. 16.

¹⁴ S. A. P l e t n e v a, *Drevnosti černych klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1973, tabl. 7 i 35.

¹⁵ M. L. Š v e c o v, *Pozdnekočevničeskoe pogrebenie u s. Smeloe na Severskom Donce*, „Sovetskaja Archeologija”, 1984, nr 1, s. 264-271.

Lepiej zachowane siodło ze Smeloe (tabl. XXV:1) pozwoliło ustalić, iż drewniane elementy wykonano z deseczek grubości 3-5 cm. Przedni łęk miał 12 cm wysokości i 21 szerokości, tylni liczył ok. 9 cm wysokości i 29 cm szerokości. Krawędź przedniego łęku obłożono kościanymi okładzinami mocowanymi kościanymi gwoździkami. Na drewnianych elementach zauważono ślady skórzanego obicia, mocowanego także gwoździkami z kości oraz otwory do przewleczenia rzemieni, którymi poszczególne części związane. Siodło to nie miało elementów metalowych.

Gorzej zachowany egzemplarz z Prišiba był efektownie ozdobiony kościanymi okładzinami, a kształt i ornamentyka przedniego łęku i zdobiącej go płytki kościanej są analogiczne do znaleziska z Zelenek (tabl. XXV: 3).

Wśród znalezisk średniowiecznych siodła z terenu Wielkiego Stepu liczne są egzemplarze noszące ślady zdobienia poprzez okładanie drewnianych elementów, szczególnie przednich łęków, kościanymi lub żelaznymi płytkami. Świadczy to o przywiązywaniu przez ówczesnych koczowników szczególnej wagi do wyglądu używanych przez nich rzędów końskich. Zamiłowanie to przetrwało po czasy współczesne i stwierdzone jest także przez etnografów dokumentujących XIX i XX-wieczną kulturę materialną ludów Wielkiego Stepu¹⁶.

U siodła wisały zawieszane na skórzanych pułskach strzemiona. Nie tylko ułatwiały one wsiadanie na konia, pozwalały na długotrwałą jazdę, ale i wraz z siodłem o odpowiednio ukształtowanych łękach umożliwiały niektóre działania bojowe np. strzelanie z łuku do tyłu czy efektywniejsze zadanie ciosu szablą.

Szczególnie ważna była rola średniowiecznych stepowych nomadów w rozprzestrzenieniu na znacznych obszarach Europy i Azji znajomości strzemion. O ile bowiem nie ma w chwili obecnej dowodów na to, iż koczownicy byli autorami tego wynalazku to z pewnością dzięki nim znajomość strzemion przeniesiona została z Dalekiego Wschodu na zachód, aż do Europy. Nie wdając się w tym miejscu w rozważania o genezie tego elementu rzędu końskiego i nie podejmując kwestii różnych namiastek strzemion, stosowanych np. w Indiach¹⁷

¹⁶ L. R. P a v l i n s k a j a, *Chudožestvennyj metall v snarjaženii vsadnika i konja u narodov Sibiri XIX - načala XX vv. Stanovlenie i razvitie remeslennoj tradicii* [w:] *Pamjatniki material'noj kul'tury narodov Sibiri*, Sankt Peterburg 1994, s. 52-75, ryc. 5-7.

¹⁷ L. S. L e s h n i k, *Some Early Indian Horse-Bits and Other Bridle Equipment*, „American Journal of Archaeology”, 1971, t. 75, nr 2, s. 147, ryc. 2, 21; M. A. L i t t a u e r, *Early stirrups*, „Antiquity”, 1981, t. LV, nr 214, VII, s. 99-105, fot. XXI.

czy Chinach¹⁸ już w starożytności, zauważyć należy, iż znaleziska najwcześniej datowanych strzemion, wykonanych z drewna i żelaza, koncentrują się na obszarze dzisiejszej Korei oraz przylegającego do niej północno-wschodniego pogranicza Chin¹⁹. Najstarsze egzemplarze pochodzące z królewskich nekropolii południowokoreańskiego państwa Silla datowane są na drugą połowę IV w.²⁰

Prawdopodobnie na przełomie V i VI w. strzemiona przejęli z Dalekiego Wschodu i zaczęli stosować koczownicy ze stepów środkowoazjatyckich. Najstarszymi, obecnie znanymi, egzemplarzami z obszaru Wielkiego Stepu jest para strzemion odkryta podczas badań archeologicznych dużej grupy kurhanów Uług Chorum w południowej Tuwie (Rosja), datowana na koniec V - pierwszą połowę VI w.²¹ Strzemiona te, mimo pewnych cech oryginalnych, wyraźnie nawiązują do wspomnianych wcześniej okazów dalekowschodnich z IV-V w. Są zapewne formą przejściową pomiędzy dalekowschodnim typem wczesnych strzemion, a strzemionami koczowników środkowoazjatyckich z VI-VII w. Na okres ten datowana jest liczna grupa strzemion pochodzących ze szczególnie ważnego dla poznania kultury materialnej tureckich koczowników południowej Syberii cmentarzyska w Kudyrge w Ałtaju²². Występują wśród nich zarówno zabytki nawiązujące formą do strzemion dalekowschodnich lub ulug-chorumskich, jak też i nowe odmiany. Poczynając od drugiej połowy VI w. wykonywane już były także chińskie figurki przedstawiające jeźdźców tureckich ze strzemionami²³. Właśnie owi turkojęzyczni koczownicy, którzy w drugiej połowie I tys. n.e. przejęli panowanie na stepach środkowoazjatyckich i kolejnymi falami przesuwali się przez kontynent azjatycki, zarówno w stronę Iranu, jak i przez Wielki Step do Europy Wschodniej i Środkowej, odegrali szczególną rolę w przeniesieniu tego wynalazku dalej na zachód.

¹⁸ S. I. V a j n ŝ t e j n, *Nekotorye voprosy istorii drevnetjurskoj kultury*, „Sovetskaja Etnografja”, 1966, nr 3, s. 64; A. K. A m b r o z, *Stremena i sedla rannego srednevekovja kak chronologičeskij pokazatel (IV-VIII v.)*, „Sovetskaja Archeologija”, 1973, nr 4, s. 83.

¹⁹ M. A. L i t t a u e r, *Early stirrups*, „Antiquity”, 1981, t. LV, nr 214, VII, s. 102, fig. 4.

²⁰ A. I t o, *Zur Chronologie der frühsillazeitlichen Gräber in Südkorea*, München 1971, s. 143.

²¹ V. A. G r a č, *Srednevekovye vpusknye pogrebenija iz kurgana-chrama Ulug-Chorum v Južnoj Tuve* [w:] *Archeologija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1982, 156-168, ryc. 2.

²² A. A. G a v r i l o v a, *Mogil'nik Kudyrge kak istočnik po istorii altajskich plemen*, Moskva 1965.

²³ L. G u m i l o w, *Dzieje dawnych Turków*, Warszawa 1972, fot. 11: 4, 6.

W literaturze europejskiej przyjmuje się, że ludem, który pierwszy przyniósł do Europy strzemiona byli Awarowie. Na cmentarzyskach awarskich w Kotlinie Karpackiej np. w Környe (Węgry)²⁴, odkryto bardzo liczne strzemiona, w tym egzemplarze o owalnych kabłąkach z lekko wygiętymi lub spłaszczonymi stopkami i średniej długości zawieszkami, datowane na pierwszą połowę VII w.²⁵ Mają one analogie wśród pochodzących z tego samego okresu strzemion chińskich, których przykładem jest przedstawienie strzemienia na reliefie z płyty grobowca cesarza Tayzunga (627-649), wyobrażającym osiodłanego, cesarskiego wierzchowca i wojownika w tureckim stroju zimowym²⁶.

Powszechnie przyjmuje się, że za pośrednictwem Awarów ze strzemionami zapoznali się na przełomie VI i VII w. Bizantyńczycy. Za dowód uznawana jest pierwsza w literaturze europejskiej wzmianka o tej części rzędu końskiego, znajdująca się w przypisywanym Pseudo Maurycemu dziele *Strategikon*, powstałym w końcu VI, lub co bardziej prawdopodobne, na początku VII w. Przyjąć można, że późne odmiany strzemion awarskich, używane w drugiej połowie VII oraz w ciągu VIII w. stały się pierwowzorami nowych typów strzemion europejskich.

Średniowieczne strzemiona są często spotykanym elementem wyposażenia grobowego stepowych koczowników, co niewątpliwie związane jest z popularnym wówczas wśród nich zwyczajem wkładania do grobów elementów rzędu końskiego. Dzięki temu znana jest obecnie pokaźna ilość strzemion koczowniczych datowanych na tą epokę, w tym także na wieki od XII do XIV.

Późnośredniowieczni koczownicy wykonywali strzemiona głównie z żelaza, choć niekiedy używali także drewnianych. Nie znamy co prawda okazów wykonanych z drewna datowanych na późne średniowiecze, jednakże etnograficzne obserwacje potwierdzają używanie takich strzemion przez koczowników w czasach nowożytnych, natomiast podczas badań archeologicznych znaleziono egzemplarze drewniane datowane na X-XI w.²⁷

Strzemiona datowane na wieki XII-XIV są mniej zróżnicowane formalnie niż okazy wczesnośrednio-

²⁴ A. S a l a m o n, I. E r d é l y i, *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*, Budapest 1971.

²⁵ A. K. A m b r o z, *Stremena i sedla rannego srednevekovja kak chronologičeskij pokazatel (IV-VIII v.)*, „Sovetskaja Archeologija”, 1973, nr 4, s. 91.

²⁶ M. S u l l i v a n, *The Arts of China*, Berkeley - Los Angeles - London 1977, fot. 139.

²⁷ I. L. K y z l a s o v, *Askizskaja kultura Južnoj Sibiri X-XIV vv.* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1983, tabl. XV, 4.

wieczne. Dominującą ich cechą jest brak wyodrębnionej zawieszki. Rzemień puśliska, na którym podwieszano stronę do siodła, przeciągano przez otwór znajdujący się w górnej części kabłąka²⁸. Szerokość puślisk wynosiła najczęściej 2-3 cm. Stopki strzemion były często szerokie, lekko wygięte, rzadziej proste. Pod względem kształtu dominują strzemiona o kabłąkach łukowatych, rzadziej kolistych (tabl. XXVI)²⁹. Nierzadko spotykane są egzemplarze mające ornamentowane kabłąki³⁰.

Jednym z najstarszych elementów rzędu końskiego są wędzidła. Archeozoolodzy badający znaleziska zębów końskich z VI tys. p.n.e., pochodzące ze stepu nadczarnomorskiego na podstawie śladów starć sugerują używanie już wówczas wędzideł, wykonanych oczywiście z surowców organicznych. Tym samym na okres ten ustalają datę początków udomowienia konia³¹. Wędzidła są także jednym z niezbędnych dla efektywnej jazdy konnej elementów rzędu końskiego. Choć więc w *Tajnej historii Mongołów* znajduje się zdanie mówiące o zaleceniu Czyngis-chana aby podczas pościgu jechać swobodnie i nie zakładać koniom wędzideł³², to jednak były one powszechnie używane na Wielkim Stepie. Świadczą o tym znaleziska archeologiczne. Wędzidła są obecnie jedną z najliczniejszych grup zabytków kultury materialnej dawnych koczowników. Często znajdowane są w grobach średniowiecznych nomadów³³.

W XII-XIV w. koczownicy używali dwóch głównych typów wędzideł: o jednoczęściowym i dwuczęściowym międzyzębiu.

Bardzo proste w formie wędzidła o jednoczęściowym międzyzębiu typowe były dla wczesnego średniowiecza. W późnym średniowieczu były już rzadkie i najprawdopodobniej w XII-XIII w. wyszły z

użycia (tabl. XXVII: 2)³⁴. Natomiast wędzidła o dwuczęściowym międzyzębiu cechowało znaczne zróżnicowanie formalnie. Odmienności kształtów przejawiały się szczególnie wyraźnie w uformowaniu pobocznicy, a więc tych części, które umieszczone po obu stronach końskiego pyska nie pozwalały na wysunięcie się wędzidła. Oprócz najbardziej typowych wędzideł mających na obu końcach dwuczęściowego międzyzębia jedynie kółka³⁵ (tabl. XXVII: 1), liczne były okazy o różnorodnie ukształtowanych pobocznicach. Spotykane są okazy wędzideł posiadające zamiast kółek okrągłe blaszki z otworem w środku. Blaszki te niekiedy efektownie ornamentowano (tabl. XXVII: 3). Najliczniej występują one na stepie azjatyckim, szczególnie w południowo-wschodniej Syberii³⁶. Często spotykane na obszarze całego późnośredniowiecznego stepu były pobocznice w formie prętów lub podłużnych blaszek. Niekiedy mocowano je do kółek znajdujących się na obu końcach międzyzębia. Na obszarze stepu wschodnioeuropejskiego spotykane są pobocznice z rozklepanych pasków metalu, lekko rozszerzających się ku końcom. Wykuwano je wraz z kółkiem z jednego kawałka żelaza (tabl. XXVII: 4)³⁷. Na terenach stepu azjatyckiego typowymi w tym czasie były pobocznice wykonane z metalowych prętów wykonanych oddzielnie i połączonych z kółkiem wędzidła lub bezpośrednio z końcami międzyzębia. Wśród bardzo licznych okazów odkrytych podczas badań archeologicznych wiele zadziwia swym wymyślnym kształtem i efektywną ornamentyką (tabl. XXVIII: 1)³⁸.

³⁴ S. A. Pletneva, *Drevnosti černih klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1973, s. 15, tabl. 3,3; 15, 2,9,15.

³⁵ G. A. Fedorov-Davydov, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966, s. 51-53; S. A. Pletneva, *Drevnosti černih klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1973, s. 15, tabl. 6-10, 23-26; V. A. Ivanov, V. A. Kriger, *Kurgany kypčakskogo vremena na Južnom Urale (XII-XIV vv.)*, Moskva 1988, ryc.1.

³⁶ I. L. Kyzlasov, *Askizskaja kultura Južnoj Sibiri X-XIV vv.* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1983, ryc. 31, tab. II, 26, 30, 35.

³⁷ S. A. Pletneva, *Drevnosti černih klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1973, tabl. 40, 1.

³⁸ I. L. Kyzlasov, *Askizskie kurgany na gore Samochval (Chakasija)* [w:] *Srednevekovyje drevnosti evrazijskich stepej*, Moskva 1980, ryc. 14; I. L. Kyzlasov, V. A. Mogilnikov, *Sibirskie i sredneaziatskie kočevničeskie drevnosti XI-XIV vv.* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, ryc. 73a; G. Dlužnevskaja, *Tipologija snaržaženija vsadnika i konja stepej Central'noj Azii (IX-XII vv. n.e.)*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. VI, 1993, ryc. 3-4.

²⁸ G. A. Fedorov-Davydov, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966, s. 15-16, ryc. 1.

²⁹ S. A. Pletneva, *Drevnosti černih klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1973, RYC. 5; V. A. Ivanov, V. A. Kriger, *Kurgany kypčakskogo vremena na Južnom Urale (XII - XIV vv.)*, Moskva 1988, ryc. 1.

³⁰ I. L. Kyzlasov, *Askizskaja kultura Južnoj Sibiri X-XIV vv.* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1983, tabl. XVI, 4-8.

³¹ D. W. Anthony, D. R. Brown, *The origins of horseback riding*, „Antiquity”, 65, 1991, s. 22-38.

³² *Tajna historia Mongołów*, t. S. Kałużński, Warszawa 1970, p. 198.

³³ A. B. Kryganov, *Vostočnoevropejskie kočevničeskie udila VII-X vv.*, „Vestnik char'kovskogo universiteta”, 1989, nr 343, s. 95-101.

Innymi elementami rzędów końskich koczowników, znajdowanymi podczas badań archeologicznych, są sprzączki pasów, rozdzielnice rzemieni oraz ozdobne blaszki mocowane na rzemieniach lub siodłach.

Sprzączki do spinania pasów tworzących rząd koński były żelazne, niezdobione o bardzo prostej konstrukcji. Najczęściej prostokątne lub okrągłe³⁹.

Żelazne lub rzadziej brązowe były rozdzielacze rzemieni. Typowymi dla późnośredniowiecznego stepu wschodnioeuropejskiego były formy proste i nieornamentowane w postaci kółek z trzema lub czterema małymi, prostokątnymi blaszkami⁴⁰. Natomiast rozdzielacze znajdowane na terenach stepu azjatyckiego, a szczególnie południowo-wschodniej Syberii charakteryzują się nie tylko różnorodnością form, ale często także bogatym ornamentem. W późnym średniowieczu rzadkie już są wśród nich rozdzielacze okrągłe z trzema lub czterema otworami (tabl. XXVIII: 2), typowe dla wczesnego średniowiecza. Liczne są natomiast egzemplarze składające się z trzech połączonych pasków blachy, często ornamentowanych (tabl. XXVIII: 3-5). Są one wykonane z żelaza, niekiedy inkrustowane srebrem⁴¹.

Ozdobne okucia pasów rzędu, siodeł, a zapewne także i tekstylnych okryć końskich to najczęściej kilkucentymetrowej średnicy okrągłe lub rozetkowane blaszki żelazne i brązowe, zdobione ażurem lub nacięciami, niekiedy inkrustowane srebrem (tabl. XXVIII: 6-9)⁴². Znaleziska archeologiczne nie oddają zapewne w pełni bogactwa rzędów końskich późnośredniowiecznych koczowników. U Carpiniego znaleźć można np. zdanie, iż „wielu było takich, którzy w napierśnikach, siodłach i częściach uprzęży mieli, według naszego rozeznania, około dwudziestu grzywien złota”⁴³. Warto zauważyć, iż bardzo podobne kształtem do ozdób rzędów końskich znajdujących w pochówkach późnośredniowiecznych koczowników z południowej Syberii są srebrne

blaszki zdobione turecki przedpiersień koński z XVII w., przechowywane w Muzeum Narodowym w Krakowie. Wykonano go z tkaniny prostokątnej z wycięciem w górnej części, dopasowanym do kształtu końskiej szyi⁴⁴. Zabytek ten obrazuje jedną z możliwości umieszczania ozdób. Dokumentuje także trwałość rodzimej tradycję u dawnych Turków.

³⁹ G. A. Fedorov - Davydov, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966, ryc. 1; V. A. Ivanov, V. A. Kriger, *Kurgany kypčakaskogo vremena na Južnom Urale (XII-XIV vv.)*, Moskva 1988, ryc. 3.

⁴⁰ S. A. Pletneva, *Drevnosti černych klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1973, tabl. 10,1-4.

⁴¹ I. L. Kyzlasov, *Askizskaja kultura Južnoj Sibiri X-XIV vv.* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1983, tabl. VIII i XXVIII.

⁴² Tamże, tabl. XXXVII, 29.

⁴³ Jan di Piano Carpini, *Historia Mongołów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpini do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 167.

⁴⁴ Z. Żygulski (jun.), *Sztuka turecka*, Warszawa 1988, il. 213.

8. PANCERZ KOŃSKI

Średniowieczni wojownicy Wielkiego Stepu chronili niekiedy swe wierzchowce bojowe pancerzami.

Utrudnieniem w studiach nad średniowiecznym pancerzem końskim u koczowników jest brak zabytków interpretowanych jako jego elementy. Jak dotąd spośród licznych metalowych płytek pancerzy znalezionych na obszarze stepu nie udało się wyodrębnić takich, które można uznać za pochodzące z końskich ochron. Brak ku temu odpowiednich przesłanek. Nie wiemy także czy odmiennych zbrojników używano montując pancerze dla ludzi i koni. Informacji o ochronach wierzchowców ówczesnych stepowych nomadów dostarcza natomiast ikonografia i źródła pisane.

Ochrony zakładane na konie stepowych wojowników znane już były i stosowane przynajmniej przez wczesnośredniowiecznych Turków. Dowodzą tego starotureckie naskalne przedstawienia jeźdźców na koniach mających sięgające po kolana osłony¹. Ryty te, zdaniem Ju. S. Chudjakova, wyobrażają VI-VII-wiecznych ciężkozbrojnych wojowników tureckich². Nie pozwalają one jednak na ustalenie rodzajów owych ochron. Nie wiemy więc czy były to pancerze miękkie (tekstylne), z utwardzonej skóry czy też wykonane z żelaznych zbrojników, umocowanych na tekstylnym lub skórzanym podkładzie.

Pancerze końskie stosowali także Kitanowie, poprzednicy Mongołów na centralnoazjatyckim stepie. Wspominający o tym kronikarze chińscy zaznaczali, iż pancerze na konie mieli ci wojownicy, którzy uczestniczyli w działaniach wojennych toczących się daleko od stron rodzinnych. Łącznie Kitanowie mieli mieć ok. 10 tys. koni w pancerzach³. Choć liczbę tą uznać należy za zawyżoną, niewątpliwie mamy tu do czynienia z popularnym nie tylko u pisarzy chińskich zwyczajem wyolbrzymiania liczeb-

ności oddziałów przeciwnika, to jednak wzmianka ta dowodzi, iż pancerz koński nie był u Kitanów czymś wyjątkowym.

Więcej wiemy o osłanianiu pancerzami wierzchowców bojowych przez Mongołów. Informacje te pochodzą z relacji Jana di Piano Carpini. W rozdziale swej *Historii Mongołów*, poświęconym bronni nomadów, opisuje on także i pancerz koński. Wspomina, iż pancerze miały wierzchowce zamożnych wojowników. Wykonane były ze skóry. Część 5-tego rozdziału wypełnia opis takiego pancerza: „Okrycie konia wykonują z pięciu części. Z jednej strony konia umieszczają jedną część, a z drugiej – drugą; sięgają one od ogona aż do głowy. Łączą się przy siodle, na grzbiecie za siodłem, a także na karku. Na łędźwiach, gdzie łączą się wiązania dwóch części, kładą [Tatarzy] następną część. W niej robią otwór, przez który przekładają ogon. Na piersi kładą jeszcze jedną część. Wszystkie te części sięgają aż do kolan lub pęcin ...”⁴. Pancerze bywały także wykonane z żelaza, bowiem w innym miejscu swej relacji Carpini stwierdza: „...wiele koni i mułów pokrytych ozdobami i pancerzami. Niektóre ze skóry, inne z żelaza”⁵.

Carpini potwierdza iż ochraniały także łby końskie: „... na czoło kładą żelazną płytkę, która jest po obu stronach szyi przywiązana do wyżej wymienionych części”⁶. Jedynym, jak dotąd, archeologicznym znaleziskiem żelaznej końskiej maski, mogącej mieć związek ze stepowymi nomadami jest zabytek pochodzący znad rzeki Roś (Ukraina), opublikowany przez A. N. Kirpičnikova. Archeolog ten uznaje ją za element uzbrojenia ruskiego⁷. Nie ma jednak żadnych przesłanek, mogących tezę tę popierać. Przeciwnie, maska ta jest wyraźnie obcym elementem dla późnośredniowiecznej kultury materialnej Rusi, a

¹ N. A. Novgorodova, *Mir petroglifov Mongolii*, Moskva 1984, ryc. 60; Z. S. Samašev, *Naskal'nye izobraženija Verchnego Priirtyšja*, Alma-Ata 1992, ryc. 180.

² Ju. S. Chudjakov, *Vooruženie srednevekovykh kočevnikov Južnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986, s. 159, ryc. 72, 1-2.

³ A. Damsinsuren, *Mongolyn zevsgijn tovc tuuch*, Ulaanbaatar 1990, s. 89.

⁴ Jan di Piano Carpini, *Historia Mongołów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpini do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 142.

⁵ Tamże, s. 169.

⁶ Tamże, s. 142.

⁷ A. N. Kirpičnikov, *Snaržaženie vsadnika i verchovogo konja na Rusi IX-XIII vv.*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Leningrad, 1973, s. 30.

brak dokładnych danych o warunkach znalezienia nie pozwala niestety na wyjaśnienie kwestii jej datowania i pochodzenia. M. V. Gorelik uznaje ją za mamełucką i datuje na XV w.⁸ Jednakże jej podobieństwo do przedstawień ochron łbów mongolskich koni wyobrażonych na XIV-wiecznych malowidłach perskich i chińskich wskazuje, iż maska ta mogła być własnością koczownika.

Jak do tej pory nie znamy przedstawień mongolskich pancerzy końskich powstałych w rodzimym kręgu sztuki nomadów. Musimy więc, dążąc do zrekonstruowania przypuszczalnego wyglądu takich ochron, posłużyć się przedstawieniami opancerzonych koni koczowniczych najeźdźców w ikonografii perskiej i chińskiej. W obu kręgach kulturowych w XIV w. powstały malowidła, na których uwidoczniono opancerzone wierzchowce. Perskie wyobrażenia znajdują się m.in. na miniaturach ilustrujących różne wydania *Szah-name* Firdausiego. Ostatnio przerysy opancerzonych koni występujących na tych miniaturach zebrał M. V. Gorelik, bezkrytycznie uznający je za mongolskie⁹. Kilkanaście koczowniczych wierzchowców w pancerzach widocznych jest na pochodzącym z końca XIV w. malowidle chińskim ilustrującym *Historię damy Wen Ch'i* (tabl. III)¹⁰. Aczkolwiek trudno ustalić na ile perscy i chińscy rysownicy oddali rzeczywisty wygląd mongolskich pancerzy końskich, to warto jednak zwrócić uwagę, iż ich wygląd odpowiada opisowi Carpiniego.

Interesującym odniesieniem w studiach nad pancerzem średniowiecznych koczowników może być, pochodzący z XVI w. turecki pancerz koński z naczółkiem, przechowywany w Muzeum Historycznym w Dreźnie. Pancerz ten, aczkolwiek nowożytny, niewątpliwie powstał w oparciu o dawne tradycyjne techniki wykonywania końskich ochron. Sporządzono go z żelaznych, prostokątnych zbrojników, kilkucentymetrowej długości, łączonych drutem. Partie pancerza chroniące koński tułów wykonano ze zbrojników w układzie poziomym, natomiast część chroniącą szyję ze zbrojników łączonych pionowo. Naczółek wykonano z jednego kawałka metalu, połączonego (podobnie jak to opisywał Carpini) ze zbrojnikami osłaniającymi boki końskiego łba¹¹.

Nie możemy w chwili obecnej ustalić stopnia powszechności końskich pancerzy wśród wojowników różnych ugrupowań koczowniczych Wielkiego Stepu. Wyżej przedstawione informacje pozwalają sądzić, iż w społeczeństwach nomadów, które osiągnęły wyższy stopień organizacji politycznej i formowały silne państwa nie były one rzadkie. Brak wszelkich źródeł dotyczących tej kwestii może natomiast wskazywać, iż pancerzy końskich nie używali wojownicy mniej rozwiniętych formacji plemiennych Wielkiego Stepu.

⁸ M. V. G o r e l i k, *Rannij mongol'skij dospech* [w:] *Archeologija, etnografija i antropologija Monglii*, Novosibirsk 1987, s. 202.

⁹ Tamże, ryc. 13,1.

¹⁰ Ch. P e e r s, *Medieval Chinese Armies 1260-1520*, London 1992, il. na s. 15-16.

¹¹ Z. Ż y g u l s k i (jun.), *Sztuka turecka*, Warszawa 1988, il. 213.

9. OPORZĄDZENIE JEŹDZIECKIE

Cechą charakterystyczną stosowanego przez koczowników sposobu powodowania koniem w całej ich historii było to, iż nie używali oni ostróg. Jak dotąd poza pojedynczą ostrogą o źle udokumentowanym pochodzeniu¹, brak jest znalezisk tej części oporzządzenia jeździeckiego z terenów późnośredniowiecznego Wielkiego Stepu. Mimo wielowiekowych kontaktów koczowników z ludami stosującymi ostrogę np. w Europie Wschodniej czy Środkowej, nie zmienili oni swego tradycyjnego sposobu powodowania koniem i nie zaakceptowali ostróg. Do ponagłania swych wierzchowców stosowali koczownicy niewielkich rozmiarów pejcze z plecionych rzemieni². Niekiedy pejcze te miały kilkucentymetrowej długości główki z kości, brązu, żelaza lub laki. Główki takie znajdowane są w grobach stepowych nomadów. Nie są to jednak znaleziska liczne, co zapewne wskazuje, iż nie wszystkie pejcze je miały. Pejczami posługiwali się wszyscy jeźdźcy. Związane z nimi były zwyczajowe zakazy. Np. C. de Bridia w swej relacji podaje, iż u XIII-wiecznych Mongołów grzechem było: „opierać się na biczu na konie (ponieważ nie używają ostróg), albo biczem dotykać strzał albo zabierać pisklęta z gniazda. Podobnie [nie wolno było] bić konia wodzami”³.

Cechą charakterystyczną główek pejczy było to iż wykonywano je w średniowieczu w kształcie mniej lub bardziej stylizowanych główek ptasich z wyraźnie wyodrębnionym dzióbkiem. Niektóre mają zaznaczone części dziobów, oczy, a niekiedy i pióra. Geneza ich nie jest wyjaśniona. Najstarszymi znanymi w chwili obecnej okazami są znaleziska z chazarzskich warstw Sarkelu (VIII-X w.)⁴. W wiekach IX-XIII popularne były na obszarach Wielkiego Ste-

pu od wschodniej Syberii⁵ po Europę Wschodnią⁶, gdzie znajduje się je niekiedy także i na terenach zamieszkałych w średniowieczu przez ludy osiadłe, sąsiadujące ze światem koczowników, np. na Rusi⁷. Na zachód od ziem dawnej Rusi spotykane są jedynie sporadycznie. Dwie główki pejczy znaleziono np. w Polsce: na grodzisku z XIII - pocz. XIV w. w Raciążu, woj. bydgoskie i w późnośredniowiecznych nawarstwieniach Opola⁸.

Znaleziska główek pejczy z XII-XIV w. są nieliczne, co niewątpliwie tłumaczyć należy stanem badań. Brak wśród nich realistycznych przedstawień ptasich główek. Są bardziej schematyczne niż okazy wczesnośredniowieczne (tabl. XXVII: 5-6)⁹.

¹ G. A. Fedorov - Davydov, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966.

² A. P. Borodovskij, *Pleti i steki v ekipirovke rannesrednevekovogo vsadnika juga zapadnoj Sibiri* [w:] *Voennoe delo naselenija juga Sibiri i Dal'nego Vostoka*, Novosibirsk 1993, s. 179.

³ C. de Bridia, *Historia Tatarów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpini do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 248.

⁴ *Kul'tura Biljara. Bułgarskie orudija truda i oružie X-XIII vv.*, Moskva 1985, s. 205.

⁵ I. L. Kyzlasov, *Askizskaja kultura Južnoj Sibiri X-XIV vv.* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1983, tabl. XVIII, 1-5.

⁶ G. A. Fedorov - Davydov, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966, s. 22, ryc. 3; *Kul'tura Biljara. Bułgarskie orudija truda i oružie X-XIII vv.*, Moskva 1985, tabl. LXIX.

⁷ A. N. Kirpičnikov, *Snaržaženie vsadnika i verchovogo konja na Rusi IX-XIII vv.*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Leningrad, 1973, s. 71-75, ryc. 41.

⁸ M. Kowalczyk, *Raciąż - średniowieczny gród i kasztelania*, Łódź 1986, s. 80, tabl. LXVIIc; K. Wachowski, *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu* [w:] *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola. Militaria - wyroby bursztynowe*, „Prace Komisji Archeologicznej PAN - Oddział we Wrocławiu”, nr 2, s. 65-66, ryc. 6e; W. Świątowska, *Elementy wschodnie wśród militariów z XIII w. znalezionych na terenie Polski*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXXVIII, 1996.

⁹ S. A. Pletneva, *Drevnosti černych klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1973, tabl. 18,12; I. L. Kyzlasov, *Askizskaja kultura Južnoj Sibiri X-XIV vv.* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1983, tabl. XXXV, 9.

10. ZNAKI BOJOWE

Studia nad znakami bojowymi średniowiecznych koczowników Wielkiego Stepu nie należą do łatwych. Głównym tego powodem jest skromna baza źródłowa, którą tworzą trudne do precyzyjnego datowania i pozbawione szczegółów ryty i malowidła naskalne, obca, nie zawsze wiarygodna ikonografia oraz lakoniczne wzmianki w relacjach pisanych. Źródła te dowodzą jednak, iż u średniowiecznych koczowników Wielkiego Stepu były dwa rodzaje znaków: proporce i buńczuki.

Geneza i początki używania proporców przez ludy stepowe nie są wyjaśnione. Już jednak przynajmniej wczesnośredniowieczni koczownicy znali i stosowali proporce umieszczane na drzewcach włóczni. O używaniu ich przez dawne, centralnoazjatyckie ludy tureckie wspomina XI-wieczny encyklopedysta muzułmański Mahmud z Kaszgaru¹. Natomiast mały proporzec jako niezbędny element wyposażenia każdego wojownika wcielanego do armii w państwie Kitanów wymieniają pisarze chińscy z okresu dynastii Sung².

Informacji o ich używaniu i kształtach dostarczają także ryty naskalne ze stepowej części południowej Syberii i Kazachstanu, datowane na okres od VI do X w. i łączone z ludami tureckimi³. Proporce na nich przedstawione mają różne kształty i rozmiary. Są najczęściej kwadratowe, prostokątne i trójkątne. Wiele z nich ma „ogony”.

Także z Europy znamy wczesnośredniowieczne wizerunki stepowych nomadów z proporcami: przedstawienie koczowniczego wojownika na jednym z naczyń słynnego skarbu z Sinnicolaul Mare (Nagyszentmiklós), najprawdopodobniej z IX w.⁴ oraz ry-

sunek na bloku kamiennym z Presławia (Bułgaria) wyobrażający zapewne Protobułgara⁵.

Wspólną cechą charakterystyczną zarówno azjatyckich, jak i europejskich przedstawień proporców wczesnośredniowiecznych koczowników jest przy mocowanie płata materii proporca bezpośrednio do górnej części drzewca, a nie do poprzeczki, co było charakterystyczne np. dla znaków starożytnego Rzymu. Należy w tym miejscu zauważyć, iż to właśnie wizerunki z Sinnicolaul Mare i Presławia są najstarszymi w Europie przedstawieniami formy proporca, która poczynając od średniowiecza aż po czasy obecne stała się najpopularniejszą w europejskich armiach. Choć zagadnienie początków europejskich proporców czeka na gruntowne opracowanie można już teraz zasugerować, iż jego znak ten formował się w średniowieczu nie bez wpływów ze strony świata stepowych koczowników, na który to aspekt nie zwrócono jak dotąd uwagi.

Powracając jednak do kwestii znaków średniowiecznych ludów stepowych podkreślić należy, iż z bezpośrednio interesującego nas okresu znamy niestety jedno tylko wyobrażenie proporca, pochodzące z rodzimej ikonografii nomadów. Jest to ryt przedstawiający konnego wojownika trzymającego drzewce, na którym umieszczony jest trójkątny, wyjątkowo długi płat materii (tabl. IV: 2). Wizerunek ten znajduje się na tylnej stronie jednego z kamiennych posągów połowieckich⁶. Datowany jest on na XII-XIII w. Ryt ten dowodzi, iż proporców używać mogły także mniejsze ugrupowania koczowników.

Licniejsze przedstawienia wojowników stepowych z proporcami znaleźć można natomiast na zabytkach ikonograficznych powstałych w obcych nomadom kręgach kulturowych. Proporce umieszczone na włóczniach trzymanyh w rękach najeźdźców mongolskich widoczne są na XIV-wiecz-

¹ E. Tryjarski, *Kultura ludów tureckich w świetle przekazu Mahmuda z Kaszgaru (XI w.)*, Warszawa 1993, s. 244-245.

² A. Damsuren, *Mongolyn zevsgijn tovč tuuch*, Ulaanbaatar 1990, s. 89.

³ V. A. Mogil'nikov, L. R. Kyzlasov, *Sibirskie drevnosti VI-X vv. [w:] Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, ryc. 21,4-5; S. P. Nestorov, *Kon' v kul'tach tjurkojazyčných plemen Central'noj Azii v epochu srednevekov'ja*, Novosibirsk 1990, ryc. VII; Z. Samashev, *Petroglyphs of the East Kazakhstan as a historical sources*, Almaty 1993, fig. 180.

⁴ L. Gyula, *The Art of the Migration Period*, Budapest 1974, il. 147.

⁵ E. Tryjarski, *Protobułgarzy* [w:] K. Dąbrowski, T. Nagrodzka - Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975, ryc. 10.

⁶ S. A. Pletneva, N. A. Mažitov, *Kočevniki istočnoevropejskich stepov v X-XIII vv. [w:] Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, ryc. 88, 5; także, *Polovcy*, Moskva 1990, ryc. na s. 187.

nych miniaturach perskich. Na zabytkach tych spotykane są także wizerunki małych proporczyków załkniętych na hełmach niektórych wojowników oraz proporce umieszczone na drzewcu buńczuka (tabl. XXII: 2). Szczególnie interesujące jest to ostatnie wyobrażenie. Świadczyć ono może o istnieniu u artystów perskich jakiejś wiedzy z zakresu kultury materialnej stepowych najeźdźców. Ze względu jednak na fakt, iż w źródłach tych przedstawienia proporców koczowników nie różnią się od proporców wojowników perskich z dużą ostrożnością interpretować je należy jako rzeczywiste wizerunki znaków bojowych nomadów.

Podobnie ostrożnie oceniać należy wyobrażenia proporców w rękach najeźdźców mongolskich widoczne na XIV-wiecznych ilustracjach *Legendy o św. Jadwidze śląskiej*⁷, przedstawiających bitwę pod Legnicą (tabl. V). Na ilustracjach tych, typowych dla ówczesnej Europy łacińskiej, występują pojedyncze elementy wskazujące na istnienie u ich autorów pewnej wiedzy o kulturze materialnej koczowników (np. łuki w odróżnieniu od uzbrojonych w kusze rycerzy polskich). Sama forma widocznego na nich proporca tatarskiego jest typową dla późnośredniowiecznej Europy łacińskiej. Interesującym, nietypowym elementem jest natomiast przedstawiona na nim brodata głowa z koroną. Na powstałych w XV i XVI w. ilustracjach kolejnych wydań *Legendy o św. Jadwidze śląskiej* brak już zupełnie śladów znajomości realiów kultury materialnej nomadów, a na proporcach umieszczono rysunek głowy murzyna lub kapelusza żydowski, co miało podkreślać obcość wojsk, z którymi przyszło walczyć śląskim rycerzom. Powstaje wobec tego pytanie o genezę wyobrażenia brodatej głowy na najstarszych ilustracjach *Legendy o św. Jadwidze śląskiej*. Być może przedstawienie to wiąże się ze wzmianką zamieszczoną w opisie bitwy pod Legnicą na kartach *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae* Jana Długosza, mówiącą o tym, iż mieli Mongołowie na drzewcu „wstrętą, czarną głową z podbródkiem brodatym”, z której buchnął dym o cuchnącym zapachu⁸. We wzmiance tej

⁷ T. Wąsowicz, *Legenda śląska*, Wrocław - Warszawa - Kraków 1967.; Z. Wąrzonowska, L. Kajzer, *Chronologia dwóch kodeksów Legendy Śląskiej w świetle analizy militariów*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1969, R. XVII, nr 3, s. 509-517; Z. Wąrzonowska, *Uzbrojenie wojsk polskich i tatarskich w miniaturach żywota św. Jadwigi kodeksu lubińskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1974, R. XXII, nr 1, s. 39-50.

⁸ Jana Długosza *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego* ks. VII-VIII, opr. D. Turkowska, M. Kowalczyk pod red. K. Pieradzkiej, przekł. J. Mrukówna, Warszawa 1974, s. 24.

Długosz stwierdza jednak, iż owa „wstrętą głową” umieszczona była na drzewcu sztandaru ze znakiem X. Mogło to więc być nie wyobrażenie głowy, umieszczone na proporcu, ale część urządzenia do wydzielenia gazów bojowych, bądź też buńczuk, nie znany ówczesnym Polakom. Obecność brodatej głowy na proporcu przedstawionym na ilustracji *Legendy o św. Jadwidze śląskiej* można interpretować jako reminiscencję faktów, w której o szczegółach już zapomniano. Można także, czego jak dotąd nikt z wielu historyków zajmujących się przekazem Długosza o bitwie legnickiej nie zauważył, interpretować ową koronowaną głowę na proporcu mongolskim jako ślad powszechnego w ówczesnej Europie mniemania, iż najazd mongolski był efektem działań księdza Jana – władcy królestwa leżącego jakoby w głębi Azji. Mongołowie mieli być jego wysłannikami, występowali więc pod „jego” sztandarem.

Jak wyżej wspomniano w dziele Jana Długosza jest także wzmianka o proporcu ze znakiem X. Zapisę tę trudno uznać za wymysł kronikarza. Istnieje hipoteza, iż nie był to proporzec mongolski, ale jedynie oddziału nestorian, wchodzącego w skład wojsk, które pod wodzą mongolskich dowódców wtargnęły wówczas na ziemię polskie⁹. Należy w tym miejscu przypomnieć, iż Marko Polo opisując bitwę mongolskiego cesarza Chin – Kubłaj-chana ze zbuntowanym wodzem mongolskim Najanem podaje, iż Najan ów, który zarzucał Kubłajowi odchodzenie od tradycji mongolskiej i zbyt uleganie wpływom kultury chińskiej, sam potajemnie przyjął chrzest i umieścił znak krzyża na swoich proporcach. W wojskach Najana miało być wielu chrześcijan, którzy wszyscy zostali zabici¹⁰.

Inne relacje pisane, w których mowa jest o znakach bojowych u późnośredniowiecznych Mongołów nie są niestety jednoznaczne i trudno przesądzić, czy mowa w nich o proporcach, czy też raczej o buńczukach. Tak np. towarzyszący Carpinemu w poselstwie do chana Mongołów C. de Bridia w swej *Historii Mongołów* zamieszcza stwierdzenie, iż w przypadku gdy Mongołowie dostrzegają, że przeciwnik jest zbyt liczny by go pokonać, koncentrują główne swe oddziały wokół „triumfalnego sztanda-

⁹ J. R. Kubanek, „Perimmane vexillum Thartarorum”. *Chrześcijanie w wojskach mongolskich w bitwie pod Łęczycą 1241 r.* [w:] *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*, Poznań 1984, s. 167-174.

¹⁰ M a r k o P o l o, *Opisanie świata*. Z oryginału starofrancuskiego z uwzględnieniem redakcji starowłoskich i łacińskich przełożyła Anna Ludwika Czerny, wstępem i komentarzem opatrzył Marian Lewicki, Warszawa 1993, s. 190.

ru”¹¹. Znak ten interpretowano w dotychczasowej literaturze jako buńczuk, a nie proporzec¹², choć jedyną przesłanką na to wskazującą było rozpowszechnione mniemanie, iż znakami wodzów u Mongołów były właśnie buńczuki. Podobnie interpretowana bywa wzmianka chińskiego podróżnika Men-Da-bej-lu, mówiąca o tym, iż Czyngis-chan używał białego sztandaru o dziewięciu ogonach, na którego środku przedstawiony jest czarny księżyc. Men-Da-bej-lu dodaje jeszcze, że ów sztandar rozwijany jest gdy wyruszają w pochód, a oprócz niego tylko głównodowodzący mają po jednym sztandarze¹³. W przypadku dostrzegania w przekazie tym opisu buńczuka nasuwa się pytanie czym był i gdzie umieszczono ów „czarny księżyc” – czy był on zwieńczeniem drzewca? Nie przesądzając kwestii czy opisany przez Men-Da-bej-lu znak był proporcem czy buńczukiem przypomnieć należy, iż Marko Polo w swym *Opisaniu świata* podaje, że Kubłajchan przed bitwą ze wspomnianym już, zbuntowanym wodzem Najanem, „zajął miejsce na wzgórzu ... nad którym powiewała chorągiew cesarska z wyobrażeniem słońca i księżyca, tak wysoko, że można ją było widzieć zewsząd”¹⁴. Motywy księżyca i słońca, popularne wśród wielu ludów, miały także duże znaczenie u dawnych koczowników Wielkiego Stepu, tureckich i mongolskich¹⁵. Średniowieczni Mongołowie otaczali szczególnym kultem „Wysokie Niebo” oraz słońce i księżyc, czego liczne dowody znaleźć można w XIII-wiecznej *Tajnej historii Mongołów*. Potwierdził to także Jan di Piano Carpini pisząc o ówczesnych Mongołach, że „czczą słońce i księżyc”, „księżyc nazywają Wielkim Cesarzem”, „twierdzą też, iż słońce jest matką księżyca”¹⁶.

Obecność wizerunków księżyca i słońca na znakach bojowych średniowiecznych Mongołów jest więc możliwa.

Niektóre znaki bojowe Mongołów mogły być połączeniem proporca i buńczuka. Wyżej wspomniano, iż przedstawienia takich znaków koczowniczych najeźdźców występują na późnośredniowiecznych miniaturach perskich. Dowodem używania przez Mongołów proporców z buńczukami jest także fragment z *Kroniki* Tomasza ze Splitu, który szczegółowo opisując najazd tatarski na Węgry wiosną 1241 r. zapisał m.in., iż u Tatarów „sztandary małe, czarną i białą farbą ozdobione, mają na czubku jakąś wełnianą kulę”¹⁷. Owa „kula wełniana” to z pewnością kępa włosów, nieodzowny element buńczuka.

Szeroko rozpowszechniony jest pogląd, iż buńczuki (mong. „tug”) wykonane z włosów koni lub jaków były tradycyjnymi atrybutami chanów, wodzów, przywódców plemiennych dawnych ludów stepu. Używane były także przez Mongołów. W *Tajnej historii Mongołów* jest o nich kilka wzmianek, mówiących m.in. o używaniu czarnych i pstrych buńczuków oraz, iż w czasach Czyngis-chana obowiązek utrzymywania ich w porządku spoczywał na członkach nocnej straży¹⁸. W tradycji tego ludu biały buńczuk używany był podczas pokoju, czarny natomiast w trakcie wojny. Buńczuki w zależności od pozycji społecznej właściciela różniły się kolorem, wielkością i liczbą „ogonów”. Zgodnie z ogólną symboliką mongolską najwyżej w hierarchii był buńczuk biały z dziewięcioma „ogonami”¹⁹. U dawnych ludów mongolskich były także tradycyjne obrzędy związane z buńczukami. Np. składano „ofiary” buńczukowi krojąc go kumysem lub smarując tłuszczem²⁰. Czyngis-chan przed wyruszeniem na Najmanów wpier poświęcił buńczuk²¹.

Mimo braku źródeł pozwalających prześledzić dzieje tego znaku władzy u średniowiecznych koczowników, brak bowiem zupełnie przedstawień buńczuków w rodzimej ikonografii ludów stepu, sądzić należy, iż był on powszechnym nie tylko u Mongołów. Nie jest bowiem kwestią przypadku, iż szczególny rozwój buńczuka nastąpił w późnośredniowiecznym i nowożytnym imperium tureckim.

¹¹ C. de Bridia, *Historia Tatarów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpini do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 253.

¹² *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpini do Mongołów*, Poznań 1993, s. 266.

¹³ Men-da-bej-lu, *Polnoe opisanie mongolo-tatar*, opr. N. C. Munkueva [w:] *Pamjatniki pis'mennosti vostoka*, t. 26, Moskwa 1975, s. 231.

¹⁴ Marko Polo, *Opisanie świata*. Z oryginału starofrancuskiego z uwzględnieniem redakcji starowłoskich i łacińskich przełożyła Anna Ludwika Czerna, wstępem i komentarzem opatrzył Marian Lewicki, Warszawa 1993, s. 189.

¹⁵ S. Kałużyński, *Dawni Mongołowie*, Warszawa 1983, s. 95; Z. Żygulski (jun.), *Sztuka turecka*, Warszawa 1988, s. 45-46.

¹⁶ Jan di Piano Carpini, *Historia Mongołów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpini do Mongołów*, Poznań 1993, s. 123-124.

¹⁷ Tomasz Arhidakon, *Kronika*, Split 1960, s. 82.

¹⁸ *Tajna historia Mongołów*, tł. S. Kałużyński, Warszawa 1970, p. 170, 232.

¹⁹ S. Kałużyński, *Dawni Mongołowie*, Warszawa 1983, s. 210-211.

²⁰ Tamże, s. 276.

²¹ *Tajna historia Mongołów*, tł. S. Kałużyński, Warszawa, 1970, p. 193.

11. SYLWETKI PÓŻNOŚREDNIOWIECZNYCH WOJOWNIKÓW WIELKIEGO STEP

W przeszłość odeszło już stereotypowe mniemanie, iż oddziały późnośredniowiecznych wojowników Wielkiego Stepu składały się jedynie z jazdy wyposażonej w proste i mało urozmaicone uzbrojenie. Sąd taki uznać należy za nadmierne uproszczenie. Zróżnicowana była zarówno organizacja wojsk nomadów, jak i rodzaje ich broni. Wyraźniejsze było ono w przypadku koczowniczych społeczności azjatyckiego stepu tworzących pod wpływem cywilizacji dalekowschodnich i centralnoazjatyckich własne organizmy państwowe z rozbudowanymi formacjami wojskowymi, niż u nomadów koczujących na zachodnich krańcach Wielkiego Stepu w Europie Wschodniej. Było kilka przyczyn tego zróżnicowania.

Formowanie się organizacji państwowych koczowników komplikowało ich wewnętrzne zróżnicowanie społeczne. Dla studiów nad średniowieczną wojskowością ludów stepowych szczególnie istotne i warte podkreślenia jest to, iż obok wolnych i niewolników, żyjących w trójstopniowym systemie społecznym: plemię, ród, rodzina, przy przedstawicielach arystokracji rodowej powstawały grupy towarzyszy (mong. *nököt*) pełniących rozliczne funkcje związane z obsługą dworu, gospodarką oraz służbą wojskową¹. Towarzysze ci otrzymywali od swego pana m.in. uzbrojenie i rząd koński. Z ich szeregów wywodzili się przybocznicy gwardzistów zwierzchnika oraz wielu dowódców wojskowych różnego szczebla. Liczebność grup towarzyszy i ich wewnętrzne zróżnicowanie zależne było od stopnia rozwoju politycznego ugrupowania, w którym funkcjonowali. Od stopnia rozwoju politycznego zależały także ilości i rodzaje zgromadzonych „państwowych” zapasów uzbrojenia. Przykładowo wg *Tajnej historii Mongołów* w państwie Czyngis-chana były magazyny, w których zgromadzono pancerze, łuki, kołczany i strzały. Obowiązkiem pomocy przy konserwacji i wydawaniu tych właśnie militariów obciążeni byli członkowie straży nocnej. Oni też

mieli utrzymywać w porządku włócznie, buńczuki i bębny².

Z pozycją w hierarchii społecznej i miejscem w strukturze organizacyjnej społeczeństwa stepowych nomadów wiązał się stopień zamożność poszczególnych wojowników, co rzutowało na zestaw posiadanej broni. Wzrastał on w miarę sukcesów wojennych, licznych w czasach ekspansji Mongołów, choć uzależniony był oczywiście od zwierzchnika, decydującego o podziale łupów. Dzięki zwycięskim kampaniom, pojawiały się wśród koczowników nowe formy uzbrojenia i obcy rzemieślnicy wykorzystujący w produkcji broni stylizację i technologie nie znane dotąd nomadom. Nowinki te płynęły na step także drogą wymiany handlowej, ze znaczenia której doskonale zdawali sobie sprawę wielcy chano wie państw koczowniczych, dbający o bezpieczeństwo i organizację szlaków. Koczownicy przyjmując od swych osiadłych sąsiadów nowe formy uzbrojenia, czy to drogą podbojów, czy kontaktów pokojowych, przynosili ich znajomość pomiędzy odległymi od siebie ówczesnymi kręgami cywilizacyjnymi Azji i Europy. Te wpływy zewnętrzne, wywodzące się z różnych stref kulturowych były powodem odmienności w uzbrojeniu niektórych grup koczowników

W skład wojsk późnośredniowiecznych ludów Wielkiego Stepu wchodziły różne formacje. Oczywiście, jak to już wspomniano, stopień ich zróżnicowania był wprost proporcjonalny do stopnia rozwoju politycznego określonego ugrupowania nomadów. W wielu była jedynie jazda, u niektórych oprócz kawalerii także posiłkowe oddziały piechoty, oddziały obsługujące maszyny bojowe i broń prochową oraz używając współczesnej terminologii: wojska inżynieryjne, rozpoznania i łączności, wyspecjalizowane w obsłudze kwatermistrzowskiej i taborowej. O uzbrojeniu indywidualnym wojowników tych formacji niewiele możemy powiedzieć. Najprawdopodobniej nie różniło się ono od podstawowego

¹ S. Kałużyński, *Dawni Mongołowie*, Warszawa 1983, s. 175-177.

² *Tajna historia Mongołów*, tł. S. Kałużyński, Warszawa 1970, p. 232, 234, 279.

uzbrojenia wojowników formacji kawaleryjskich, będących niewątpliwie główną siłą uderzeniową wszystkich ugrupowań średniowiecznych koczowników Wielkiego Stepu.

Źródła pisane zawierające relacje o systemach organizacji wojsk koczowników podkreślają, iż podstawą podziałów była liczba wojowników. Nie posiadamy natomiast informacji o wyodrębnianiu przez nomadów w ramach formacji jazdy oddziałów o jednolitym uzbrojeniu, które odpowiadać by mogły używanym niekiedy w literaturze europejskiej podziałom na jazdę lekką i ciężką. Należy więc przypuszczać, iż w poszczególnych jednostkach bojowych byli wojownicy o zróżnicowanym uzbrojeniu ochronnym i zaczepnym.

Obcy posłowie i podróżnicy odwiedzający państwa koczowników pozostawili relacje przedstawiające standardy uzbrojenia i wyposażenia stepowych wojowników. Wg źródeł chińskich u Kitanów powoływano do armii mężczyzn w wieku od 15 do 50 lat. Każdy wojownik kitański powinien mieć trzy konie, żelazny pancerz, cztery łuki, czterysta strzał, długą i krótką włócznię, młotek (?), szydło, mały proporzec i krzesiwo, a jeśli jechał daleko także pancerz na konia³. XIII-wieczni wojownicy mongolscy wg Carpiniego winni mieć przynajmniej: „dwa lub trzy łuki albo co najmniej jeden dobry i trzy kołczany pełne strzał, jeden topór i powrozy do ciągnięcia machin bojowych. Zamożni natomiast mają miecze spiczaste na końcu, tnące tylko z jednej strony i nieco zakrzywione, konia opancerzonego; mają także osłonięte nogi, hełmy i pancerze”⁴. Tomasz ze Splitu twierdził, iż Tatarzy mieli: „hełmy z żelaza i skóry wołowej, zakrzywione miecze oraz kołczany i łuki przy pasach”⁵. Marco Polo pisał natomiast iż każdy wojownik mongolski miał: „miecz, maczugę, łuk i sześćdziesiąt strzał, trzydzieści mniejszych, zakończonych krótkim żelaznym ostrzem do przebijania na wskroś z dużej odległości i trzydzieści większych, z szerokim ostrzem, które ciskają z bli-

ska i wbijają w twarz, w ramiona, przecinają nimi sznury łuków i wielkie szkody wyrządzają”⁶.

Przedstawione wyżej opisy, choć w wielu momentach zbieżne, różnią się jednak szczegółami. Nie należy uznawać ich za dowód istnienia wśród koczowników wyraźnie sprecyzowanych nakazów decydujących o uzbrojeniu poszczególnych wojowników, ale po prostu za opisy najczęściej spotykanych zestawów militariów.

Jak to już wielokrotnie podkreślano z dużą ostrożnością odnieść się należy, także i w kwestii zespołów uzbrojenia, do ikonograficznych wyobrażeń wojowników stepowych, szczególnie w przypadku dzieł powstałych poza światem nomadów. Łatwo zauważyć iż np. na miniaturach kręgu perskiego „wojownicy mongolscy” przedstawieni są prawie wyłącznie w długich pancerzach płytkowych, hełmach, z tarczami, szablami, łukami i włóczniami. Także ich konie noszą na sobie pancerze płytkowe. Odmiennie natomiast wyobrażeni są mongolscy najeźdźcy w malarstwie chińskim i japońskim. Prawie bez wyjątku są oni namalowani jako wojownicy nie mający pancerzy, ani hełmów, w typowych, koczowniczych chałatach, najczęściej jedynie z łukami. Źródła te nie tyle odzwierciedlają rzeczywisty wygląd nomadów, co raczej stopień wyposażenia w uzbrojenie ochronne i zaczepne przeciętnego wojownika w obu tych kręgach kulturowych. O wiele bliższe prawdy informacje o zespołach militariów, które posiadał zwykły wojownik stepowy dostarcza analiza zabytków ikonografii nomadów, głównie rytów naskalnych i rzeźby figuralnej. Szczególnie przydatne dla wyjaśnienia tej kwestii są kamienne posągi turkojęzycznych ludów stepowych. Na wielu z nich, jak to już wcześniej przedstawiano, znajdują się wyobrażenia militariów, zarówno broni zaczepnej jak i ochronnej.

Najważniejszym rodzajem źródeł dla studiów nad zespołami militariów koczowników są znaleziska archeologiczne. Dzięki zwyczajowi pogrzebowemu nakazującemu wkładanie do grobów wojowników uzbrojenia dostarczają one istotnych informacji zarówno o standardowym uzbrojeniu zwykłych członków społeczności stepowej, jak i jego elity.

Liczną grupę w oddziałach ludów stepu tworzyli wojownicy wywodzący się z najniższych warstw społeczności stepowej oraz niewolni. Uzbrojeni byli bardzo skromnie (tabl. XXIX). Ich bronią zaczepną był często jedynie łuk ze strzałami, wyjątkowo

³ A. D a m d i n s u r e n, *Mongolyn zevsgijn tovč tuuch*, Ulaanbaatar 1990, s. 89.

⁴ J a n d i P i a n o C a r p i n i, *Historia Mongołów [w:] Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 142.

⁵ T o m a A r h i d a k o n, *Kronika*, Split 1960, s. 82; *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*, Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Hansgerd Göckenjan und James R. Sweeney (Ungarns Geschichtsschreiber, 3), Graz - Wien - Köln 1985, s. 251-252.

⁶ M a r k o P o l o, *Opisanie świata*. Z oryginału starofrancuskiego z uwzględnieniem redakcji staro włoskich i łacińskich przełożyła Anna Ludwika Czerny, wstępem i komentarzem opatrzył Marian Lewicki, Warszawa 1954, s. 420.

szabla. Łuk trzymali oni w łubiu podwieszonym na dwóch rzemieniach do pasa na lewym boku. Na prawym boku natomiast wisiał, także podwieszony na rzemieniach do pasa, wykonany z kory brzozonej lub skóry kołczan ze strzałami. Przeważnie nie posiadali żadnego uzbrojenia ochronnego. Niekiedy być może mieli jedynie tekstylne przesywanice. Powszechne natomiast u nich były rzędy końskie z siodłami i strzemionami. Taki obraz wojowników najniższych warstw stepowego społeczeństwa tworzyć można w oparciu o analizę wyposażenia pochówek datowanych na ostatnie wieki średniowiecza. Duża ich liczba to groby o bardzo skromnym inwentarzu w skład którego wchodziły groty strzał sprzączki rzędu końskiego, wędzidła, strzemiona, niekiedy drewniane i skórzane szczątki siodła. Skromnie uzbrojeni wojownicy licznie występowali także i w wojskach stepowych koczowników aż po czasy współczesne. W pochodzących z XVI i XVII w. spisach oddziałów tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego przeważają właśnie jeźdźcy posiadający jedynie łuki ze strzałami i niekiedy tekstylne ochrony tułowia.

Kolejną grupą społeczeństwa stepowego, z której wywodziło się wielu wojowników, była „warstwa średnia” – wolni pasterze. Z tą grupą nomadów wiązać można pochówki zawierające inwentarz pod względem zamożności pośredni pomiędzy ubogimi grobami grupy wyżej wspomnianej, a bogatymi mogiłami przywódców rodowych i plemiennych. W grobach tych znajduje się najczęściej groty strzał i włóczni, szable lub pałasze, szczątki łuków, łubii i kołczanów, płytki pancerzy, niekiedy falery napierśne i hełmy, a także elementy rzędów końskich, głównie strzemiona, wędzidła, sprzączki, niekiedy szczątki siodła.

W studiach nad odtworzeniem sylwetki wojownika należącego do omawianej grupy przydatna jest analiza licznych kamiennych posągów ze stepów Europy Wschodniej, południowo-zachodniej Syberii i Kazachstanu, na których wyraźnie zaznaczono elementy ubioru, uzbrojenia, przedmioty niezbędne w życiu codziennym.

Połączenie informacji płynących z analizy znalezisk archeologicznych oraz posągów kamiennych pozwala ustalić, iż wojownicy omawianej grupy posiadali uzbrojenie ochronne: hełmy oraz falery napierśne, rzadziej pancerze płytkowe. Ich bronią zaczępną był łuk ze strzałami, szabla lub pałasz, włócznia, rzadziej topór (tabl. XXX).

Hełmy najczęściej sferyczne, niekiedy stożkowate wykonane były z kilku żelaznych płytek łączonych nitami i obręczami. Najczęściej nie miały nakarczka, nie zaznaczanego na posągach kamiennych. Na pierśiach wojownika zawieszano dwie, kilkucentymetro-

wej średnicy żelazne falery napierśne. Niekiedy pojedynczą umieszczano na środku pleców. Falery te mocowano na rzemieniach szelkach. Nie możemy obecnie rozstrzygnąć kwestii czy zdaniem ówczesnych nomadów pełniły one funkcję ochronną czy były tylko elementem stroju. Niezaprzeczalnie uznać je natomiast należy za atrybut wojownika, występują one bowiem jedynie w grobach z uzbrojeniem, a ich ikonograficzne przedstawienia spotykane są tylko na figurach wojowników. Źródła archeologiczne i ikonograficzne zdają się wskazywać na krótkotrwały okres stosowania faler, ograniczający się jedynie do XII i XIII w. Być może jest to jedynie odbicie aktualnego stanu badań. Interesującym bowiem jest fakt iż pojedyncze, centralnie umieszczone na krzyżujących się na plecach rzemieniach żelazne falery oraz podwójne okrągłe, wielkości faler napierśnych elementy ornamentacyjne spotykane są w XVII-wiecznych pancerzach polskiej husarii, mających ślady orientalnych wpływów.

Niewiele powiedzieć możemy o ewentualnych innych ochronach tułowia tej grupy wojowników. Na posągach kamiennych nie spotykamy ani przedstawień pancerzy płytkowych, ani kołczug. W grobach łączonych z tą grupą wojowników brak jest szczątków kołczug, występują natomiast niekiedy płytki pancerzy. Wojownicy ci mogli mieć przesywanice, choć w przedstawieniach stroju na posągach kamiennych trudno się ich dopatrzeć, mogli też mieć chroniące jedynie fragmenty ciała pancerze płytkowe, zapewne niekiedy umieszczone pod tekstylną powłoką.

Na broń zaczępną tej grupy wojowników składały się najczęściej: łuk ze strzałami, noszone w łubiu i kołczanie podwieszonych u pasa, szabla zawieszona u pasa na lewym boku oraz włócznia. Rzadziej spotykanymi elementami uzbrojenia były pałasz zamiast szabli oraz topór.

Wojownicy ci dosiadali koni z rzędami mającymi drewniane siodła, niekiedy ozdabiane kościanymi płytkami oraz metalowe ozdoby podwieszane do rzemieni podogonia i podpiersienia.

Na zachodnich skrajach Wielkiego Stepu przedstawiciele elity rodowej i plemiennych XII i XIII-wiecznych ugrupowań koczujących na pograniczu z ludami osiadłymi zamieszkującymi Ruś i państwa Europy południowo-wschodniej, posiadali specyficzne zestawy uzbrojenia (tabl. XXXI). Informacji o nich dostarczają bogate groby koczowników, głównie Polowców i Czarnych Kłobuków, odkryte na terenie dzisiejszej Ukrainy, m.in. w takich miejscowościach jak: Tahanča, Kovale, Lipowiec czy w čingul'skim kurhanie.

Uzbrojenie zaczepne tej grupy wojowników było typowe dla koczowników. Składały się nań szable, włócznie z wąskimi, kwadratowymi w przekroju grotami oraz łuki i strzały z grotami powszechnie używanymi wówczas na rozległych obszarach Wielkiego Stepu. Odmienne natomiast było uzbrojenie ochronne. W większości grobów znaleziono kolczugi sięgające bioder z krótkimi rękawkami do połowy ramion. Jak to już przedstawiono w rozdziale poświęconym ochronom tułowia późnośredniowiecznych koczowników kolczugi nie były typowymi osłonami ich ciał. Jedyne w całości zachowane okazy pochodzą właśnie ze wspomnianych wyżej bogatych grobów z terenów dzisiejszej Ukrainy. Poza nimi z obszarów Wielkiego Stepu znanych jest jedynie kilka bardzo niewielkich fragmentów plecionek kolczych, na dodatek o niepewnej chronologii. Trudno jest w chwili obecnej precyzyjnie określić pochodzenie kolczug znalezionych w bogatych grobach koczowników. Kolczugi w tym czasie znano i powszechnie stosowano na terenach od północy, zachodu i południa sąsiadujących z obszarami zachodnich krańców Wielkiego Stepu, a więc zarówno na Rusi, w Europie Środkowej i południowo-wschodniej, Azji Zachodniej, Iranie, strefie Kaukazu oraz muzułmańskiej części Azji Centralnej. Aktualny stan wiedzy o późnośredniowiecznych kolczugach wykonywanych na tych obszarach nie pozwala niestety na ustalenie proveniencji kolczug z grobów koczowników.

Podobnie przedstawia się kwestia hełmów znalezionych w tych grobach. Wyróżnić można dwie zasadnicze ich grupy. Hełmy o walcowatym dzwonie i stożkowatym zwieńczeniu, niekiedy z maskami zakrywającymi twarz (np. hełm z Lipovca) oraz sferyczne z ostrym zwieńczeniem, nosalem i wycięciami nadocznymi (np. hełm z čingul'skiego kurhanu). Hełmy te nie mają bezpośrednich analogii formalnych na obszarach stepu na wschód od terenów dzisiejszej Ukrainy, choć niektóre szczegóły konstrukcyjne np. nosale czy wycięcia nadoczne występują nierzadko w innych hełmach późnośredniowiecznych znalezionych na terenach Wielkiego Stepu. Hełmy z pochówków ukraińskich różnią się od innych ówczesnych hełmów koczowniczych poza formą także i technologią. W większości wykonano je nie z kilku płytek lecz z jednego kawałka metalu. Ich kształty wskazują, iż genezy należy się doszukiwać wśród hełmów z perskiego kręgu produkcji uzbrojenia. Być może koczownicy byli tymi, którzy pośredniczyli w przekazaniu ich znajomości do Europy Wschodniej i południowo-wschodniej.

Kolejnym elementem występującym we wspomnianych pochówkach jest obecność w niektórych z

nich plecionki kolczej mocowanej do dolnej krawędzi hełmu, służącej do osłony karku. Czepce kolcze nie są, jak dotąd potwierdzone źródłowo dla terenów Wielkiego Stepu leżących na wschód od dzisiejszej Ukrainy. Są natomiast typowe w późnym średniowieczu w Azji Zachodniej, Iranie, Europie południowo-wschodniej oraz Rusi.

Podsumowując trzeba stwierdzić, iż kilka wyróżniających się bogatym wyposażeniem pochówków koczowników z XII-XIII w. ze stepów dzisiejszej Ukrainy zawierało oprócz typowej dla nomadów broni zaczepnej i przedmiotów codziennego użytku także uzbrojenie ochronne nietypowe dla innych obszarów Wielkiego Stepu, lecz charakterystyczne dla terenów Europy Wschodniej i południowo-wschodniej, Azji Zachodniej oraz Iranu. Jeśli uznać za trafny sąd, iż w grobach tych znajdowały się szczątki przedstawicieli elity XII-XIII-wiecznej społeczności koczowników Europy Wschodniej, co zdaje się nie ulegać kwestii, to faktu iż weszli oni w posiadanie kompletów uzbrojenia ochronnego typowego dla ich osiadłych sąsiadów, z którymi wielokrotnie zapewne dane było im walczyć, nie należy uznawać za wyjątkowy. Przeciwnie jest to przykład wielokrotnie powtarzającego się w dziejach postępowania.

Uzbrojenie późnośredniowiecznych przedstawicieli elit rodowo-plemiennych ugrupowań ludów koczujących po stepie azjatyckim i wschodnich krańcach stepu europejskiego było odmienne od wyżej przedstawionego. I w tym przypadku różnice nie dotyczyły uzbrojenia zaczepnego i takich elementów rzędów końskich jak siodła, strzemiona czy wędzidła. Bowiem także i dla tych wojowników typowymi rodzajami oręża zaczepnego były: łuk ze strzałami o grotach mających kształty powszechne na całym stepie, szable lub rzadziej pałasze, włócznie z wąskimi, kwadratowymi w przekroju grotami, a w sporadycznych przypadkach topory. Różnili się uzbrojeniem ochronnym (tabl. XXXII). Hełmy, przez nich używane, zmontowane były z kilku lub kilkunastu znitowanych blach żelaznych. Miały one często nosale oraz nakarczki wykonane z utwardzonej skóry lub płytek żelaznych łączonych rzemieniami. Także z powiązanych rzemieniami płytek żelaznych lub płatów utwardzonej skóry wykonane były pancerze ochraniające tułowia i ramiona wojowników. Trudno na obecnym etapie badań ustalić jaką najczęściej długość miały takie pancerze. Na późnośredniowiecznych miniaturach perskich wojownicy mongolscy przedstawieni są w pancerzach długich, aż po kostki. W większym zapewne stopniu zaufać należy spostrzeżeniu Carpiniego, opisu-

jącego XIII-wieczny pancerz mongolski jako sięgający bioder⁷. Tym bardziej, iż archeologiczne pozostałości największych jeśli chodzi o ilość płytek pancerzy to, jak do tej pory, znaleziska właśnie takich rozmiarów⁸. Niektórzy wojownicy mogli także mieć ochronny nóg i przedramion. Być może wykonane były one z płytek żelaznych łączonych rzemieniami lub z utwardzonej skóry, bądź też w przypadku przedramion, w formie przyjętych z Iranu karwaszy.

Wierzchowce wielu znacznych wojowników stepowych oprócz typowego rzędu miały także pancerze, wg Carpiniego składające się z pięciu części oraz żelaznej płytki nakładanej na końskie czoło. Poszczególne partie końskiego pancerza wykonywano podobnie jak ochrony ciał wojowników z płytek żelaznych łączonych rzemieniami lub płatów odpowiednio utwardzonej skóry. O kształtach pancerzy końskich niestety nie możemy wiele powiedzieć. O ich wyglądzie, poza opisem Carpiniego, świadczyć mogą przedstawienia na miniaturach perskich z XIV w. Źródła te zgodnie dowodzą, iż pancerze osłaniały całego konia i sięgały do jego kolan lub pęcin.

* * *

Średniowieczni koczownicy Wielkiego Stepu dysponowali uzbrojeniem pod wieloma względami odróżniającym się od uzbrojenia swych licznych, osiadłych sąsiadów. Broń ta zdała swój egzamin z funkcjonalności nie tylko na macierzystych, stepowych przestrzeniach nomadów, ale także w trakcie zbrojnych konfrontacji z wojskami osiadłych przeciwników. Uzbrojenie to kształtowało się zarówno poprzez przyjmowanie i przetwarzanie form obcych, jak i w wyniku twórczej w tym zakresie inwencji mieszkańców stepu. Nie byli oni jedynie tymi, którzy biernie przyjmowali obce zdobycze w zakresie uzbrojenia. W przypadku niektórych rodzajów broni przypuszczać można, iż koczownicy jeśli nawet nie byli ich wynalazcami, co często trudno udowodnić, to przynajmniej je udoskonalili i rozpowszechnili na znacznych obszarach Azji i Europy.

⁷ Jan di Piano Carpini, *Historia Mongołów* [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 142.

⁸ V. V. O v s j a n n i k o v, *K v o p r o s u o z a š č i t n o m v o o r u Ź e n i i p o z d n i c h k o č e v n i k o v J u Ź n o g o U r a l a* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, ryc. 3.

Szczególnie widoczne są osiągnięcia koczowników w zakresie broni zaczepnej. To oni ukształtowali formy lekkiej, długiej broni siecznej: pałasz i szablę, szczególnie przydatne jeździe. Szabla była aż po wiek XX bojową bronią sieczną używaną niemal na całym świecie, a po dzień dzisiejszy darzona jest szczególnym sentymentem. Stosowany przez koczowników refleksyjny łuk złożony – mimo stosunkowo niewielkich rozmiarów miały duży zasięg rażenia i był wygodny w użyciu dla konnego wojownika. Przejęty od stepowych nomadów przez liczne ludy osiadłe (np. Rusinów, Wołochów) jeszcze w XVIII w. stosowany był w boju np. przez Polaków i Węgrów. Być może dzięki koczownikom upowszechnił się w średniowieczu jeden z rodzajów grotów włóczni – długi, wąski o graniastym przekroju – doskonale nadający się do przebijania pancerzy płytkowych i kolczug. Zapewne ludy stepowe pośredniczyły w poznaniu przez Arabów chińskiego prochu, którego znajomość muzułmańscy wojownicy przenieśli aż do Europy.

Mniejszą inwencję wykazał średniowieczni koczownicy w zakresie broni ochronnej. Z pewnością przyczynili się do przenoszenia pomiędzy odległymi rejonami Azji i Europy niektórych form hełmów, pancerzy płytkowych i ochron przedramion. Być może dalszy postęp badań przyniesie także wyeksponowanie ich roli w wytworzeniu niektórych form pancerzy płytkowych oraz pancerza miękkiego – przeszywanicy. Stepowi nomadzi byli też twórcami okrągłej tarczy – „kałkanu” – splecionej z drewnianych witek, funkcjonalnej dla jazdy, używanej jeszcze w czasach nowożytnych nie tylko przez osiadłych już potomków koczowniczych ludów tureckich, ale także i przez niektóre narody europejskie np. Węgrów i Polaków.

Szczególne znaczenie mieli stepowi wojownicy w doskonaleniu tak istotnych elementów rzędu końskiego jak siodło czy strzemiona i w zapoznaniu z nimi osiadłych społeczności żyjących na zachód i południowy-zachód od Wielkiego Stepu. Pierwotnie współcześnie używanych odmian siodeł ukształtował się na średniowiecznym stepie, a powszechnie używane obecnie strzemiona o łukowatym kabłąku z wycięciem na puślisko i płaską stopką były już popularne wśród późnośredniowiecznych koczowników.

Nie można też wykluczyć, iż to właśnie ód średniowiecznych koczowników przejęli Europejczycy proporzec – znak bojowy, mający płat materii umocowany bezpośrednio wzdłuż górnego końca drzewca, a więc odmiennie niż w antycznej tradycji europejskiej.

Powyższe przykłady wskazują, iż studia nad wpływem koczowników na uzbrojenie w Europie, Azji Zachodniej i Środkowej oraz na Dalekim Wschodzie przynieść mogą interesujące ustalenia. Nie tylko korzystali oni z osiągnięć dalekowschodniego czy perskiego kręgu produkcji uzbrojenia, ale i wnosili wiele nowego.

W dotychczasowych opracowaniach wielokrotnie podkreślano walory wielu elementów taktyki i strategii działań bojowych średniowiecznych wojowników Wielkiego Stepu. Swe sukcesy wojenne, budzące respekt i podziw u przeciwników w znacznym stopniu zawdzięczali oni także używanemu uzbrojeniu, doskonalonemu w trudnych warunkach stepowego bytu.

12. BIBLIOGRAFIA

Abramzon I. Ja., Gorelik M. V., *Naučnaja rekonstrukcija kompleksa vooruženija ruskogo voina XIV v. i ego ispol'zovanie v muzejnyh ekspozicijach* [w:] *Kulikovskaja bitva v istorii i kul'ture našej Rodiny*, Moskva 1983, s. 238-244.

Ambroz A. K., *Kinžaly VI-VIII vv. s dvumja vystupami na nožnach*, „Sovetskaja Archeologija”, 1986, nr 4, s. 53-73.

Ambroz A. K., *Stremena i sedla rannego srednevekovja kak chronologičeskij pokazatel (IV-VIII v.)*, „Sovetskaja Archeologija”, 1973, nr 4, s. 81-98.

Ambroz A. K., *Vostočnoevropejskie i sredneaziatskie stepi V - pervoj poloviny VIII v.* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, s. 10-22.

Anthony D. W., Brown D. R., *The origins of horseback riding*, „Antiquity”, t. 65, 1991, s. 22-38.

Arendt W., *Der Nomadenhelm des frühen Mittelalters in Osteuropa*, „Waffenkunde”, t. XIV, 1935/1936, s. 27.

Arslanova F. Ch., *Nekotorye obrazcy nako-nečnikov strel kimakov Verchnego Priirtyš'ja* [w:] *Problemy srednevekovoj archeologii Južnoj Sibiri i sopredel'nyh territorii*, Novosibirsk 1991, s. 67-77.

Aseev I. V., Kirillov I.I., Kovyčev E.V., *Koče-vniki Zabajkal'ja v epochu srednevekov'ja*, Novosibirsk 1984.

Bajar D., *Kamennye izvajanija iz suche-bator-skogo ajmaka (Vostočnaja Mongolija)* [w:] *Drevnie kul'tury Mongolii*, Novosibirsk 1985, s. 148-159.

Bajar D., *Kamennye izvajanija Vostočnoj Mongolii*, Seul 1994.

Bérenger J., *L'influence des peuples de la steppe (Huns, Mongols, Tartares) sur la conception européenne de la cavalerie (Ve-XVIIIe siècles)*, „Revue Internationale d'Histoire Militaire”, 1980, t. 49, s. 33-50.

Bivar A. D. H., *The stirrup and its origins*, „Oriental Art”, 1955, nr 1, new ser.

Boekel G. M. E. C. van, *Roman terracotta horse figurines as a source for the reconstruction of harnessing* [w:] *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence. Proceedings of the Fifth Roman Military Equipment Conference*, BAR International Series 476, 1986, s. 75-121.

Borawski P., *Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, 1979, t. XII, s. 133-167.

Borawski P., *Uzbrojenie, barwa i chorągwie Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII w.*, „Muzealnictwo Wojskowe”, 1992, t. 5, s. 206-224.

Borodovskij A. P., *Pleti i steki v ekipirovke rannesrednevekovogo vsadnika juga zapadnoj Sibiri* [w:] *Voennoe delo naselenija juga Sibiri i Dal'nego Vostoka*, Novosibirsk 1993, s. 179.

Bóna I., *Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. XXXII, 1980, s. 31-95.

Burchard P., *Z problematyki tuku*, „Etnografia Polska”, 1965, t. IX, s. 388.

Butanaev V. Ja., *Vooruženie i voennoe delo chakasov v pozdnem srednevekov'e (po materialam fol'klora)* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 188-197.

Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums, Leningrad 1977.

Cetwiński M., *Co wiemy o bitwie pod Legnicą?*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Historia, t. L, 1985, nr 800, s. 75-94.

Chazanov A. M., *Nekotoryje spornyje voprosy istorii složnyh lukov*, „Sovetskaja Archeologija”, 1970, nr 2, s. 125-140.

Chazanov A. M., *Očerki voennogo dela Sarmatov*, Moskva 1971.

Chazanov A. M., *Složnye luki evrazijskich stepej i Irana v skifosarmatskiju epochu* [w:] *Material'naja kul'tura Srednej Azii i Kazachstana*, Moskva 1966.

Chong, Ching Won, Kyong Ched Shin, *Some Reflection on the Armourmade in Ancient Korea and Japan*, „Cultura Antiqua”, 1986, t. 38, nr 1, s. 17-33.

Chorev V. A., Šavkunov V. E., *Nakonečniki strel Anan'evskogo gorodišča* [w:] *Materialy po archeologii Dal'nego Vostoka SSSR*, Vladivostok 1981, s. 111-117.

Chudjakov Ju. S., *Kollekcija železnych nako-nečnikov strel čitinskogo muzeja* [w:] *Archeologija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1982, s. 135-148.

Chudjakov Ju. S., *Kollekcija železnych nako-nečnikov strel iz tunkinskoj doliny v fondach*

irkutskogo muzeja, [w:] *Po sledam drevnich kul'tur Zabajkal'ja*, Novosibirsk 1983, s. 138-149.

Chudjakov Ju. S., *Kyrgyzy na Tabate*, Novosibirsk 1982.

Chudjakov Ju. S., *Opyt tipologičeskoj klassifikacii nakonečnikov strel enisejskich kyrgyzov v IX-XII vv.* [w:] *Sootnošenie drevnich kul'tur Sibiri s kul'turami sopredel'nych territorii*, Novosibirsk 1975, s. 310-326.

Chudjakov Ju. S., *Osnovnye ponjatija oružieveđenija (po materialam vooruženija enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.)* [w:] *Novoe v archeologii Sibiri i Dal'nego Vostoka*, Novosibirsk 1979, s. 184-193.

Chudjakov Ju. S., *Vlijanie stepnogo landšafta na voennoe iskusstvo kočevnikov* [w:] *Osobennosti estestvenno-geografičeskoj sredy i istoričeskie processy v Zapadnoj Sibiri*, Tomsk 1979, s. 85-87.

Chudjakov Ju. S., *Vooruženie central'noaziatskich kočevnikov v epochu rannego i razvitogo srednevekov'ja*, Novosibirsk 1991.

Chudjakov Ju. S., *Vooruženie drevnich tjurok Gornogo Altaja* [w:] *Archeologičeskie issledovanija v Gornom Altae v 1980-1982 godach*, Gorno-Altajsk 1983, s. 3-27.

Chudjakov Ju. S., *Vooruženie enisejskich kyrgyzov VI-XII vv.*, Novosibirsk 1980.

Chudjakov Ju. S., *Vooruženie kočevnikov prialtajskich stepej v IX-X vv* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 115-132.

Chudjakov Ju. S., *Vooruženie srednevekovych kočevnikov Južnoj Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1986.

Chudjakov Ju. S., *Zaščitnoe vooruženie kyrgyzskogo voina v pozdnem srednevekov'e* [w:] *Problemy srednevekovoj archeologii Južnoj Sibiri i sopredel'nych territorii*, Novosibirsk 1991, s. 87-100.

Chudjakov Ju. S., *Železnye nakonečniki strel iz Mongolii* [w:] *Drevnie kul'tury Mongolii*, Novosibirsk 1985, 96-114.

Chudjakov Ju. S., Mjakinnikov V. V., *Kolčany drevnich tjurok Srednego Eniseja* [w:] *Problemy srednevekovoj archeologii Južnoj Sibiri i sopredel'nych territorii*, Novosibirsk 1991, s. 60-66.

Chudjakov Ju. S., Solov'ev A. I., *Iz istorii zaščitnogo dospecha v Severnoj i Central'noj Azii* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 135-163.

Connolly P., *A Reconstruction of a Roman Saddle*, „*Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies*”, 1986, t. XVII, s. 353-355.

Connolly P., *The saddle horns from Newstead*, „*Journal of Roman Military Equipment Studies*”, t. 1, 1990, s. 61-66.

Costantini A., *D'Hannibal à Gengis-Khan: vers la suprématie de la cavalerie (216 a v.J.C.-1281)*, „*Revue Internationale d'Histoire Militaire*”, 1980, nr 49, s. 17-32.

Cotterell A., *The First Emperor of China*, London 1981.

Czechowicz K., *Wojskowość mongolska. Próba syntezy*, „*Teki Historyczne*”, Londyn 1966-1968, t. XV, s. 71-89.

Čachkiev D. Ju., Narožnyj E. I., *Pogrebenie znatnogo voina načala XV veka iz selenija Verchnij Alkun (Čečeno-Ingušetija)* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, s. 129-140.

Černecov A. V., *Reznaja rukojat' sabli XV v. iz Tveri*, „*Kratkie soobščeniya o dokladach i polevych issledovanijach Instituta istorii materialnoj kul'tury AN SSSR*”, 1985, t. 183, s. 49-55.

Čindina L. A., *Izobraženija voinov iz Srednego Priob'ja* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 87-97.

Čindina L. A., *Mogil'nik Relka na Srednej Obi*, Tomsk 1977.

Čurilova L. N., *Pogrebenie s serebrjanoj maskoj u sela Manvelovki na Dnepropetrovščine*, „*Sovetskaja Archeologija*”, 1986, nr 4, s. 261-266.

Damdinsuren A., *Dundam ertnij mongolyn mongon temdegt (XIII-XIV zuun)*, „*Tuuchijn Sudlal. Studia Historica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici*”, t. IX, fasc. 23, Ulaanbaatar 1979, s. 119-139.

Damdinsuren A., *Mongolyn zevsgijn tovč tuuch*, Ulaanbaatar 1990.

Dąbrowska E., *Kurhany rassawskie*, „*Archeologia*”, 1956, t. VIII, nr 1, s. 122-171.

Dąbrowska E., *O ostatnich falach koczowników tureckich w Europie*, „*Z otchłani wieków*”, 1957, t. XXIII, nr 3, s. 128-136.

Dąbrowski K., *Hunowie europejscy* [w:] Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E., *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 11-146.

Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250, Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Hansgerd Göckenjan und James R. Sweeney, Graz - Wien - Köln 1985.

Derevjanko E. I., *K voprosu o vooruženii močeskogo voina* [w:] *Archeologija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1975, s. 192-203.

Derevjanko E. I., *Očerki voennogo dela plemen Priamur'ja*, Novosibirsk 1987.

- Dienst I., *A honfoglalo magyarok fakengyele*, „Folia Archaeologica”, 1958, t. X, s. 125-142.
- Długosz Jan. *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. VII-VIII, opr. D. Turkowska, M. Kowalczyk pod red. K. Pieradzkiej, przekł. J. Mrukówna, Warszawa 1974.
- Dlužnevskaja G., *Tipologija snaržženija vsadnika i konja stepej Central'noj Azii (IX-XII vv. n.e.)*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. VI, 1993, s. 21-43.
- Dobanskij V. N., *Nabornye pojasa kočevnikov Azii*, Novosibirsk 1990.
- Dobroljubskij A. O., *Kočevniki Severo-zapadnogo Pričernomor'ja v epochu srednevekovja*, Kiev 1986.
- Dziewanowski W., *Grób Warega w Muzeum Wojska*, „Broń i Barwa”, 1935, R. II, nr 3, s. 50.
- Ehrenberg P., *Betrachtungen über die Verwendung des Pferdes in der Frühzeit*, „Ethnographisch-Archäologische Forschungen”, 1959, t. 6, s. 7-33.
- Evtjuchova L. A., *Kamennye izvajanija Južnoj Sibiri i Mongolii*, „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, 1952, t. 24.
- Fábian G. J., Ricz P., *Újabb adatok az avarok úgyszeg reflex ijáról (Íjtanulmány a bacskaai avar kori leletek alapján)*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, Miskolc 1963, t. XXX-XXXI, nr 2, s. 127-140.
- Fedorov-Davydov G. A., *Iskusstvo kočevnikov i Zolotoj Ordy*, Moskva 1976.
- Fedorov-Davydov G. A., *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich chanov*, Moskva 1966.
- Fedorov-Davydov G. A., *Mongol'skoe zavoevanie i Zolotaja Orda [w:] Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, s. 229-236.
- Fedorov-Davydov G. A., *Zolotoordynskie goroda Povolž'ja*, Moskva 1994.
- Gabrunajte K., *Lokalne podražanija rannosrednevekovykh šlemov russkogo tipa v Litve*, „Acta Baltico-Slavica”, 1965, t. II, s. 115-133.
- Galaktionov O. S., *Charakteristika srednevekovykh nakonečnikov kopij Primor'ja [w:] Archeologičeskie naterialy po drevnej istorii Dal'nego Vostoka SSSR*, Vladivostok 1978, s. 99-103.
- Galkin L. L., *Bulava iz Novogo Saraja*, „Sovetskaja Archeologija”, 1963, nr 4, s. 239.
- Gamber O., *Kataphrakten, Clibanarier, Normannenreiter*, „Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien”, t. 64, (N.F. XXVIII), 1968, s. 7-44.
- Gamber O., *Orientalische Einflüsse auf die mittelalterliche Bewaffnung Europas*, „Kwartalnik Historii kultury Materialnej”, R. XXI, 1973, nr 2, s. 273-279.
- Gamber O., *Waffe und Rüstung Eurasiens. Frühzeit und Antike*, Braunschweig 1978.
- Garam E., *Pferdegräber der awarenzeitlichen Gräberfeldes in Tiszafüred. Angaben der späta-warenzeitlichen Pferdebestatungen*, „Alba Regia”, 1987, t. XXIII, s. 65-125.
- Gavrilova A. A., *Mogil'nik Kudyrge kak istočnik po istorii altajskich plemen*, Moskva 1965.
- Ghirshman R., *La selle en Iran*, „Iranica Antiqua”, 1973, t. X, s. 94-107.
- Giesler J., *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur*, „Prähistorische Zeitschrift”, 1981, t. 58, nr 1.
- Głosek M., *Późnośredniowieczna broń obucho-wa w zbiorach polskich*, Warszawa - Łódź 1996.
- Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*, Neumünster 1991.
- Gongoržab U., *Mongolčuudyn galt eevseg che-regledeg bajsan tuuchijn asuudal*, „Archeologijn sudlal. Studia Archaeologica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici”, VII, fasc. 10-18, Ulaanbaatar 1979, s. 109-115.
- Gongoržab U., *Mongolyn ertnij charbuul tem-ceeden*, Ulaanbaatar 1982.
- Gorelik M. V., *Kulikovskaja bitva 1380. Russkij i zolotoordynskij voiny*, „Cejchgauz. Voenno-istoričeskij žurnal”, t. 1, 1991, s. 2-7.
- Gorelik M. V., *Mongolo-tatarskoe oboronitel'noe vooruženie vtoroj poloviny XIV - načala XV v. [w:] Kulikovskaja bitva v istorii i kul'ture našej Rodiny*, Moskva 1983, s. 244-269.
- Gorelik M. V., *Oriental armour of the Near and Middle East from the eighth and to the fifteenth centuries as shown in works of art [w:] Islamic arms and armour*, London 1979, s. 38-41.
- Gorelik M. V., *Oružie Drevnego Vostoka IV tysjačeletie - IV v. do n. e.*, Moskva 1993.
- Gorelik M. V., *Oružie i dospech russkich i mongolo-tatarskich voinov konca XIV v. [w:] K 600-letiju Kulikovskoj bitvy*, „Vestnik Akademii Nauk SSSR”, 1980, t. 8, s. 102-103.
- Gorelik M. V., *Rannij mongol'skij dospech [w:] Archeologija, etnografija i antropologija Monglii*, Novosibirsk 1987, s. 163-208.
- Gorelik M. V., *Srednevekovyj mongol'skij dospech [w:] Tretij meždunarodnyj kongress mongolovedov*, Ulan-Bator 1979, t. 1, s. 90-101.
- Gorelik M. V., *Zaščitnoe vooruženie stepnoj zony Evrazii i primykajuščich k nej territorii v I tys. n.e. [w:] Voennoe delo naselenija juga Sibiri i Dal'nego Vostoka*, Novosibirsk 1993, s. 149-179.

- Gorelik M.V., Dorofeev V. V., *Pogrebenie zolotoordynskogo voina u s. Taborovka*, [w:] *Problemy voennoj istorii narodov bostoka*, Leningrad 1990, s. 119-132.
- Goškevič V. I., Fabricius I., *Pogrebenija, datirovannye džučidskimi monetami. Iz raskopok I. Ja. Stempkovskogo*, „Visnik Odes'koj komisii kraeznavstva”, Odesa 1930, t. 4-5, s. 104-111.
- Grač V. A., *Srednevekovye vpusknye pogrebenija iz kurgana-chrama Ulug-Chorum v Južnoj Tuve* [w:] *Archeologija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1982, s. 156-168.
- Grekow B., Jakubowski A., *Złota Orda i jej upadek*, Warszawa 1953.
- Grjaznov M. P., *Drevnie kul'tury Altaja. Materialy po izučeniju Sibiri*, Novosibirsk 1930.
- Gumilev L. N., *Statuetki voinov iz Tujuk-Mazara*, „Sbornik Muzeja antropologii i etnografii”, 1949, t. 12, s. 232-253.
- Gumilow L., *Dzieje dawnych Turków*, Warszawa 1972.
- Gyula L., *The Art of the Migration Period*, Budapest 1974.
- Hadży Mehmed Senai z Krymu. *Historia chana Islam Gereja III*, Warszawa 1971.
- Hampel J., *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig 1905.
- Hejdová D., *Přilba zvaná Svatováclavská*, „Sbornik Národního Muzea v Praze”, Series A - Historie, t. XVIII, 1964, nr 1/2, s. 1-100.
- Hyland A., *The action of the Newstead cavalry bit*, „Journal of Roman Military Equipment Studies”, t. 1, 1990, s. 67-72.
- Ito A., *Zur Chronologie der frühsillazeitlichen Gräber in Südkorea*, München 1971.
- Ivanov V. A., *Vooruženie srednevekovych kočevnikov Južnogo Urala i Priural'ja (VII-XIV vv.)* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 172-189.
- Ivanov V. A., Kriger V. A., *Kurgany kypčak-skogo vremeni na Južnom Urale (XII-XIV vv.)*, Moskva 1988.
- Izmajlov I. L., Markov V. N., *Železnaja maska - zabralo s territorii Volžskoj Bulgarii* [w:] *Volžskaja Bulgarija i tatarskoe našestve*, Kazan' 1988, s. 120-125.
- James S., *Evidence from Dura Europos for the origin of late Roman helmets*, „Syria”, t. LXIII, 1986, s. 107-134.
- Janhunen J., *A suit of armour from north-eastern Siberia*, „Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja”, 1984, nr 79, s. 107-122.
- Janssen W., *Die Sattelbeschläge aus Grab 446 des fränkischen Gräberfeldes von Wesel-Bislich, Kreis Wesel*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, t. 11, 1981, nr 2, s. 149-169.
- Kabanov S. K., *Pogrebenie voina v doline r. Kaška-Dar'ja*, „Sovetskaja Archeologija”, 1963, nr 3, s. 236-240.
- Kajzer L., *Przyczynek do wpływów Wschodu na europejskie hełmy obręczowe okresu wędrówek ludów*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XVIII, 1970, nr 1, s. 53-59.
- Kajzer L., *Węgierskie Chronicon Pictum i wartość jego miniatur jako źródeł do historii uzbrojenia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXII, 1974, nr 1, s. 25-37.
- Kalmár J., *Népvándorlaskori sisakok (Helme aus der Völkerwanderungszeit)*, „A Janus Pannoniensis Múzeum Évkönyve”, 1964, s. 73-94.
- Kalmár J., *Régi magyar fegyverek*, Budapest 1971.
- Kałużyński S., *Dawni Mongołowie*, Warszawa 1983.
- Kaminskij V. N., *O konstrukcii luka i strel severokavkazskich alanov*, „Kratkie soobščeniya o dokladach i polevych issledovanijach Instituta istorii materialnoj kul'tury AN SSSR”, 1982, nr 187, s. 42-51.
- Kirpičnikov A. N., *Drevnerusskoe oružie, I. Meči i sabli IX-XIII vv.*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva-Leningrad 1966.
- Kirpičnikov A. N., *Drevnerusskoe oružie, II. Kopja, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX-XIII vv.*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1966.
- Kirpičnikov A. N., *Drevnerusskoe oružie, III. Dospech, kompleks boevych sredstv IX-XIII vv.*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Leningrad 1971.
- Kirpičnikov A. N., *Snaržaženie vsadnika i verchovogo konja na Rusi IX-XIII vv.*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Leningrad 1973.
- Kirpičnikov A. N., Kovalenko V. P., *Ornamentirovannye i podpisnyje klinki sabel' rannego srednevekovja (po nachodkam v Rossii, na Ukraine i v Tatarstane)*, „Archeologičeskie Vesti”, t. 2, 1993, s. 122-134.
- Kiselev S. V., *Gorod na reke Chirchira* [w:] *Drevnemongol'skie goroda*, Moskva 1965, s. 23-58.
- Kiselev S. V., Merpert N. Ja., *Železnye i čugunnye izdelija iz Kara-Koruma* [w:] *Drevnemongol'skie goroda*, Moskva 1965, s. 188-215.

- Kiss A., *Archäologische Angaben zur Geschichte der Sättel des Frühmittelalters*, „Alba Regia”, 1984, t. XXI, s. 189-207.
- Kiss G., *A vassaszonyfai avar temető lovasírsírai (A késő avar kori kétkaréjos és lapos rozettás lószerszámveretek)*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, Miskolc 1963, t. XXX-XXXI, nr 2, s. 197-224.
- Kleeman O., *Samländische Funde und die Frage der ältesten Steigbügel in Europa* [w:] *Documenta archaeologica Wolfgang La Baum dedicata*, „Reinische Forschungen zur Vorgeschichte”, 1956, t. 5, s. 109-120.
- Kljaštornyj S. G., Savinov D. G., *Stepnye imperii Evrazii*, Sankt Peterburg 1994.
- Konikov B. A., Chudjakov Ju. S., *Nakonečniki strel iz Iskera* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 184-188.
- Konikov B. A., *Materialy k charakteristike vooruženija sredneirtyšskogo naselenija v epochu pannego srednevekov'ja* [w:] *Archeologija Priirtyš'ja*, Tomsk 1980, s. 68-78.
- Koperski A., Parczewski M., *Das altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südostpolen)*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 1978, t. XXX, nr 1-2, s. 213-229.
- Koperski A., Parczewski M., *Wczesnośredniowieczny grób Węgry - koczownika z Przemyśla*, „Acta Archaeologica Carpathica”, 1978, t. XVIII, s. 151-199.
- Kovalevskaja V. B., *Pojasnye nabory Evrazii IV-IX vv. Prjažki*, [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1979.
- Kovalevskaja V. B., *Severnyj Kavkaz v X-XIII vv.* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, s. 224-228.
- Kovalevskaja V. B., *Severokavkazskie drevnosti* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, s. 83-188.
- Kovács L., *A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI-XIV. századi csillag alakú buzogányai*, „Folia Archaeologica”, 1971, t. XXII, s. 165-181.
- Kovács L., *Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 1986, t. XXXVIII, nr 1-2, s. 195-225.
- Kovács L., *Waffenwechsel vom Säbel zum Schwert. Zur Datierung der ungarischen Gräber des 10.-11. Jahrhunderts mit zweischneidigem Schwert*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, t. VI, 1993, s. 45-60.
- Kovrig I., *Kora avarkori sírok Törökbálintról (Deux tombes avares de Törökbálint)*, „Folia Archaeologica”, t. 9, 1957, s. 119-133.
- Kovyčev E. V., *Istorija Zabajkal'ja (I- ser. II tys. n.e.)*, Irkutsk 1984.
- Kovyčev E. V., *Luk i strely vostočnozabajkal'skich plemen I tysjačeletija n. e.* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 97-110.
- Kożanow S. T., *Snarjażenie i odeżda voinov epochi Han (po materialam glinjaných skulptur Jančičavan)* [w:] *Drevnie kul'tury Kitaja. Paleolit, neolit i epocha metalla*, Novosibirsk 1985, s. 112-119.
- Kožomberdiev I. K., Chudjakov Ju. S., *Kompleks vooruženija kenkol'skogo voina* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 75-106.
- Költö L., *Honfoglalás kori tegezés sír Vörsön*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, Miskolc 1963, t. XXX-XXXI, nr 2, s. 433-446.
- Kryganov A. B., *Aziatskie elementy v vooruženii rannesrednevekovykh vostočnoevropejskich kočevnikov* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, s. 71-80.
- Krygan A. B., *Vostočnoevropejskie kočevničeskie udila VII-X vv.*, „Vestnik char'kovskogo universiteta”, 1989, nr 343, s. 95-101.
- Kubanek J. R., *“Perimmane vexillum Thartarorum”*. *Chrześcijanie w wojskach mongolskich w bitwie pod Łęczycą 1241 r.* [w:] *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*, Poznań 1984, s. 167-174.
- Kubarev V. D., *Drevnetjurkskie izvajanija Altaja*, Novosibirsk 1984.
- Kul'tura Biljara. *Bulgarskie orudija truda i orużie X-XIII vv.*, Moskva 1985.
- Kyzlasov I. L., *Askizskaja kultura Južnoj Sibiri X-XIV vv.* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1983.
- Kyzlasov I. L., *Askizskie kurgany na gore Samochval (Chakasija)* [w:] *Srednevekovyje drevnosti evrazijskich stepej*, Moskva 1980, s. 135-164.
- Kyzlasov I. L., *Kypčaki i vosstanija enisejskich plemen v XIII v.*, „Sovetskaja Archeologija”, 1980, nr 2, s. 80-92.
- Kyzlasov I. L., *O proischoždeni stremjen*, „Sovetskaja Archeologija”, 1973, nr 3, s. 24-36.
- Kyzlasov L. R., *Istorija Tuvy v srednie veka*, Moskva 1969.
- Kyzlasov L. R., Mogilnikov V. A., *Sibirskie drevnosti VI-X vv.* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, s. 29-51.

L'vova Z. A., Semenov A. I., *K proverke osnovanij rekonstrukcii pereščepinskogo meča*, „Archeologičeskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža”, 1985, t. 26, s. 77-87.

László G., *Avar fejedelem sirja bócsán*, „Cumania”, t. 4, 1976, s. 89-114.

László G., *Der Grabfund von Koronco und der althungarische Sattel*, „Archaeologia Hungarica”, t. XXVII, 1943.

Lenc E.E., *Predmety vooruženija i konskogo ubora najdennye bliz sela Dem'janovki Melitopol'skogo uezda*, „Izvestija Archeologičeskoj komisii”, t. 2, Sankt Peterburg 1902.

Leshnik L. S., *Some Early Indian Horse-Bits and Ofther Bridle Equipment*, „American Journal of Archaeology”, 1971, t. 75, nr 2, s. 141-150.

Littauer M. A., *Early stirrups*, „Antiquity”, 1981, t. LV, nr 214, VII, s. 99-105.

Litvinskij B.A., *Složnosostavnoj luk v drevnej srednij Azii*, „Sovetskaja Archeologija”, 1966, nr 4, s. 110-146.

Magomedov M. G., *Obrazovanie Chazarskogo kaganata*, Moskva 1983.

Malinovskaja A. V., *Kolčany XIII-XIV vv. s kostjanyimi ornamentirovannymi obkladkami na teritorii evrazijskich stepej* [w:] *Goroda Povolž'ja v srednie veka*, Moskva 1974, s. 132-175.

Marko Polo, *Opisanie świata*. Z oryginału starofrancuskiego z uwzględnieniem redakcji starowłoskich i łacińskich przełożyła Anna Ludwika Czerny, wstępem i komentarzem opatrzył Marian Lewicki, Warszawa 1993.

Maroń J., *Atak gazowy pod Legnicą. Fantazja czy rzeczywistość*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Historia, t. CIV, 1993, s. 25-30.

Marschak B., *Silberschätze des Orients. Metallkunst des 3.-13. Jahrhunderts und ihre Kontinuität*, Leipzig 1986.

Mažitov N. A., *Južnyj Ural v V-VIII vv.* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, s. 23-28.

Mažitov N. A., *Kurgany Južnogo Urala VIII-XII vv*, Moskva 1981.

Medvedev A. F., *Ručnoe metatel'noe oružie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV vv.*, Moskva 1966.

Medvedev A. F., *Tataro-mongol'skie nakończniki strel v Vostočnoj Evrope*, „Sovetskaja Archeologija”, 1966, nr 2, s. 50-60.

Medvedev V. E., *O šleme srednevekovogo amurskogo voina (tajnik s ostatkami dospecha v Korsakovskom mogil'nike)* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 172-184.

Medvedev V. E., *Obščee i osobennoe v nekotorych vidach vooruženija čžurčžen'skoj epochi Priamur'ja i Primor'ja* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 205-219.

Men-da bej-lu, *Polnoe opisanie mongolo-tatar*, opr. N. C. Munkueva [w:] *Pamjatniki pis'mennosti vostoka*, t. 26, Moskva 1975.

Merpert N. Ja., *Iz istorii oružija plemen vostočnoj Evropy v rannem srednevekov'e*, „Sovetskaja Archeologija”, 1955, t. XXIII, s. 9-168.

Mesterhazy K., *Ein Landnahmezeitlicher Sattel aus Artand*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 1980, t. XXX, nr 1-4.

Milovanov E., Ierusalimskaja A., *Luk iz Moščevoj Balki*, „Soobščeniya Gosudarstvennogo Ermitaža”, t. XLI, 1976, s. 40-43.

Mielczarek M., *Cataphracti and Clibanarii. Studies on the Heavy Armoured Cavalry of the Ancient World*, Łódź 1993.

Mogil'nikov V. A., Kyzlasov L. R., *Sibirskie drevnosti VI-X vv.* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, s. 29-61.

Der Mongolensturm. Berichte und Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250. Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Hansgerd Göckenjan und James R. Sweeney, Graz - Wien - Köln 1985.

Müller-Wille M., *Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter*, „Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek”, 1970-71, 1972, t. 20-21, s. 119-248.

Nadolski A., *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954.

Nadolski A., *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Wrocław - Warszaw - Kraków - Gdańsk 1979.

Nagrodzka-Majchrzyk T., Chazarowie [w:] Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E., *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 377-478.

Nagrodzka-Majchrzyk T., *Czarni Kłobucy*, Warszawa 1985.

Nagy K. B., Révész L., *Knochenbeschläge eines landnahmezeitlichen Bogens individuellen Typs von Hódmezövásárhely-Nagysziget*, „Communicationes Archaeologicae Hungariae”, 1986, s. 123-137.

Navaan D., *Klad železnych predmetov iz Chara-chorina*, [w:] *Mongol'skij archeologičeskij sbornik*, Moskva 1962, s. 63-64.

Needham J., *Science and Civilisation in China*, t. V, London 1986.

- Needham J., *Wielkie miareczkowanie. Nauka i społeczeństwo w Chinach i na Zachodzie*, Warszawa 1984.
- Nemerov V. F., *Nakonečniki strel undugunskoj kul'tury* [w:] *Archeologija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1982, s. 168-177.
- Nemerov V. F., *Voinskoe snaržaženie i oružie mongol'skogo voina XIII-XIV vv.*, „Sovetskaja Archeologija”, 1987, nr 2, s. 212-227.
- Nesterov S. P., *Kon' v kul'tach tjurkojazyčnych plemen Central'noj Azii v epochu srednevekov'ja*, Novosibirsk 1990.
- Nesterov S. P., *Pancir i šlem iz mogil'nika Šapka* [w:] *Voennoe delo naselenija juga Sibiri i Dal'nego Vostoka*, Novosibirsk 1993, s. 149-179.
- Nesterov S. P., *Tesla drevnetjurkskogo vremeni v Južnoj Sibiri* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 168-172.
- Nicolle D., *Armies of the Ottoman Turks 1300-1774*, London, 1983.
- Nicolle D., *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, New York 1988.
- Nicolle D., *Attila and the Nomad Hordes*, London 1990.
- Nicolle D., *The Mongol Warlords. Genghis Khan - Kublai Khan - Hülegü - Tamerlane*, Dorset, b.r.w.
- Nikolaev I. I., *Zaščitnoe vooruženie kurykan VI-X vekov* [w:] *Problemy srednevekovoj archeologii Južnoj Sibiri i sopredel'nych territorii*, Novosibirsk 1991, s. 77-86.
- Nikolaev R. V., *Kyrgyzskoe pogrebenie v bol'shemurtinskom rajone Krasnojarskogo kraja (k voprosu o dviženii tjurkojazyčnych narodov na sever Sibiri)* [w:] *Archeologija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1982, s. 131-135.
- Njam-Osoryn Cyltem, *Iskusstvo Mongolii s drevnejšich vremen do načala XX veka*, Moskva 1984.
- Novgorodova E. A., *Mir petroglifov Mongolii*, Moskva 1984.
- Nowakowski A., *Przyczynki do poznania tak zwanej zbroi mazowieckiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXI, 1973, nr 2, s. 289-297.
- Nowakowski A., *Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV i na początku XV w.*, Łódź 1980.
- Okladnikov A. P., *Kon' i znamja na lenskich pisanicach*, „Tjurkologičeskij sbornik”, 1951, t. 1, s. 143-154.
- Onoyama S., *Early Horse Equipment Discovered in Japan*, „Journal of the Archaeological Society of Nippon”, 1966, t. LII, nr 1, s. 1-2.
- Otroščenko V.V., Rassamakin Ju. Ja., *Der Polovzer-Khan aus dem Čingul'-Kurgan. Die Aufindung [w:] Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*, Neumünster 1991, s. 169-271.
- Otroščenko, V.V., Rassamakin Ju. Ja., *Polovec'kij kompleks čingul'skogo kurganu*, „Archeologija”, Kiev 53, 1986, s. 14-36.
- Ovčinnikova B. B., *K voprosu o vooruženii kočevnikov srednevekovoj Tuvy (po materialam raskopok mogil'nika Ajmyrlyg)* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 132-146.
- Ovčinnikova B. B., *Pogrebenije drevnetjurkskogo voina v centralnoj Tuve*, „Sovetskaja Archeologija”, 1982, nr 3, s. 216.
- Ovsjannikov V.V., *K voprosu o zaščitnom vooruženii pozdnych kočevnikov Južnogo Urala* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, s. 141-149.
- Ožeredov Ju. I., *Staricinskie nachodki* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 114-120.
- Palágyi S., *Rekonstruktionsmöglichkeiten der Pferdegeschirrfunde aus Pannonien* [w:] *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence. Proceedings of the Fifth Roman Military Equipment Conference*, BAR. International Series 476, 1989, s. 123-142.
- Paulsen P., *Alamannische Adelsgräber von Niederstotzingen*, Stuttgart 1967.
- Pavlinkaja L. R., *Chudožestvennyj metall v snaržaženii vsadnika i konja u narodov Sibiri XIX - načala XX vv. Stanovlenie i razvitie remeslennoj tradicii* [w:] *Pamjatniki material'noj kul'tury narodov Sibiri*, Sankt Peterburg 1994, s. 52-75.
- Pálóczi-Horvát A., *Petschenegen, Kumanen, Jassen. Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn*, Budapest 1989.
- Pálóczi-Horváth A., *Le costume Coman au Moyen Age*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 1980, t. XXXII, nr 1-4, s. 403-427.
- Pálóczi-Horváth A., *Steppe traditions and cultural assimilation of a nomadic people: the Cumanians in Hungary in the 13th-14th century* [w:] *One World Archaeology*, „Archaeological Approaches to Cultural Identity”, s. 291-302.
- Perlee Ch., *Jaltsan gutal (edijn bolovsrolyn uursgal)*, „Studia Museologica”, t. II, fasc. 6, Ulaanbaatar 1975, s. 42-45.
- Perlee Ch., *Mongol ard ulsyn ert, dundad ueijn chot suuriny tobčoon*, Ulaanbaatar 1961.
- Perlee Ch., *Nekotorye voprosy istorii kočevnoj civilizacii drevnich mongolov*, Ulaanbaatar 1978.

- Peers Ch., *Medieval Chinese Armies 1260-1520*, London 1992.
- Petljanov-Sokolov I. V., Sutugin A.G., *Aerzoli v prirode i proizvodstve*, „Priroda”, 1983, nr 3, s. 2-11.
- Picz P., *The Weapons of Steppe Nomads*, „Balkanoslavica”, 1983, t. 10, s. 1-15.
- Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A.Nadolski, Warszawa - Poznań - Toruń 1985.
- Pletneva S. A., *Chazary*, Moskva 1986.
- Pletneva S. A., *Drevnosti černych klobukov* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1973.
- Pletneva S. A., *Kočevniki srednevekov'ja. Poiski istoričeskich zakonornostej*, Moskva 1982.
- Pletneva S. A., *Pečenegi i guzy na nižnemu Donu (po materialam kočevničeskogo mogilnika u Sarkela-Belov Vėži)*, Moskva 1990.
- Pletneva S. A., *Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskich stepjach*, „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, 1958, t. 62, s. 151-226.
- Pletneva S. A., *Polovcy*, Moskva 1990.
- Pletneva S. A., *Poloveckie kamennye izvajani-ja* [w:] *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, Moskva 1974.
- Pletneva S. A., Mažitov N. A., *Kočevniki vostočnoevropejskich stepej v X-XIII vv.* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, s. 213-223.
- Pletneva S. A., Mažitov N. A., *Vostočnoevropejskie stepi vo vtoroj polovine VIII-X v.* [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1981, s. 62-82.
- Plotnikov Ju. A., *Klady Priob'ja kak istoričeskij istočnik* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 120-135.
- Plotnikov Ju. A., *Nakonečniki strel iz mogil'nika Kyzyl-tu* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Centralnoj Azii*, Novosibirsk 1981.
- Plotnikov Ju. A., *Rubjaščee oružie priirtyšskich kimakov* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 162-167.
- Plotnikov Ju. A., *Srednevekovyj meč iz vostočnogo Kazachstana* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, s. 150-154.
- Polevoj L. L., *Pamjatniki zolotoordynskogo vremena (XIV v.)* [w:] *Drevnjaja kul'tura Moldavii*, Kišinev 1974.
- Polos'mak N. V., *Mir-Susne-Hum - nebesnyj vsadnik* [w:] *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naselenija Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1990, s. 180-191.
- Post P., *Der Kupferne Spangenhelm*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, t. 34, 1951/53, s. 115-150.
- Pugačenkova G. A., *Pogrebenie mongol'skogo vremena v Kalčajane*, „Sovetskaja Archeologija”, 1967, nr 2, s. 253.
- Putešestvija v vostočnye strany Plano Karpini i Gil'oma de Rubruka*, Almaty 1993.
- Die Reisen des Venezianeners Marco Polo*, Hamburg 1907.
- Rašid ad Din, *Sbornik letopisej*, t. I, cz. 1-2, Moskva - Leningrad 1952, t. II, Moskva - Leningrad 1960, t. III, Moskva - Leningrad 1946.
- Révész L., *Honfoglalás kori nyeregmaradványok Karosról*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, Miskolc 1963, t. XXX-XXXI, s. 105-124.
- Révész L., *Veretekkel diszitett lószerszámok a honfoglalás kori női és férfi sírokból*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, Miskolc 1963, t. XXX-XXXI, nr 2, s. 351-416.
- Ric P., *Glavno oružje nomadskih ratnika. Rekonstrukcija avarskog erfleksnog luka*, „Rad Vojvodanskih Muzeja”, 1982-1983, t. 28, s. 81-91.
- Risch F., *Johann de Plano Carpini. Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247*, Leipzig 1930.
- Rudenko S. I., *Vtoroj pazyrykskij kurgan*, Leningrad 1948.
- Runič A. P., *O konskoj sbroe iz rajona Pjati-gorja*, „Sovetskaja Archeologija”, 1973, nr 1, s. 163-169.
- Russel Robinson H., *Oriental Armour*, London 1967.
- Russian Arms and Armour*, Leningrad 1982.
- Ruttkey A., *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei, cz. 1*, „Slovenska Archeologia”, 1975, t. XXIII, nr 1, s. 119-216.
- Ruttkey A., *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei, cz. 2*, „Slovenska Archeologia”, 1976, t. XXIV, nr 2, s. 1-387.
- Rybakov B. A., *Torčesk - gorod Černych Klobukov* [w:] *Archeologičeskie otkrytija*, Moskva 1966.
- Salamon A., Erdélyi I., *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*, Budapest 1971.
- Salmeczi L., *Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához*, „A Szzolnok megyei Múzeum Evkönyve”, 1973, s. 105-107.
- Samašev Z. S., *Naskal'nye izobraženija Verhnego Priirtyš'ja*, Alma-Ata 1992.
- Samashev Z., *Petroglyphs of the East Kazakhstan as a historical sources*, Almaty 1993.

- Sarnowska W., *Wczesnohistoryczny kurhan z Korolewina pod Tahańczą w pow. kaniowskim*, „Światowit”, t. XV 1948/49, s. 233-296.
- Savin A. M., Semenov A. I., *Rekonstrukcija Šestovickogo luka* [w:] *Architekturni ta archeologični starožitnosti Černigivščini*, Černigov 1992, s. 62-67.
- Savin A. M., Semenov A. I., *Srednevekovyj luk iz nachodki na r. Gogops (po materialam archiva M. P. Grjaznova)* [w:] *Severnaja Evrazija ot drevnosti do srednevekovja. Tezisy konferencii k 90-letiju so dnja roždenija Michaila Petroviča Grjaznova*, Sankt-Peterburg 1992, s. 201-205.
- Savinov D. G., *Drevnetjurkskie kurgany Uzun-tala* [w:] *Archeologija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1982, s. 102-122.
- Savinov D. G., *Iz istorii ubranstva verchovogo konja u narodov Južnoj Sibiri (II tysjačeletie n. e.)*, „Sovetskaja Etnografija”, 1977, nr 1, s. 31-48.
- Savinov D. G., *Narody Južnoj Sibiri v drevnetjurskuju epochu*, Leningrad 1984.
- Savinov D. G., *Novye materialy po istorii složnogo luka i nekotorye voprosy ego evolucii v Južnoj Sibiri* [w:] *Voennoe delo drevnich plemen Sibiri i Central'noj Azii*, Novosibirsk 1981, s. 146-162.
- Savinova D. G., *Sibirskie realii poloveckich kamennych izvajanij* [w:] *Archeologija Sibiri i Dal'nego Vostoka*, Novosibirsk 1984, s. 115-122.
- Sedov V. V., *Balty* [w:] *Fino-ugry i balty v epochu srednevekovja. Archeologija SSSR*, Moskva 1987, s. 353-508.
- Semeničenko L. E., *Charakteristika nakončnikov Primor'ja v VIII-X vv.* [w:] *Novejšie archeologičeskie issledovanija na Dal'nem Vostoke SSSR*, Vladivostok 1976, s. 98-111.
- Semenov A. I., *K vyjaveniju central'noaziatskich elementov v kul'ture rennesrednevekovych kočevnikov Vostočnoj Evropy*, „Archeologičeskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža”, 1988, t. 29, s. 97-111.
- Semenov A. I., *Vosstanovlenie kudyrginskich nožen drevnetjurkskogo vremena*, „Soobščeniija Gosudarstvennogo Ermitaža”, 1985, L, 35-37.
- Simon L., *Adatok a szablyák kialakulásáról*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, Miskolc 1963, t. XXX-XXXI, nr 2, s. 171-196.
- Smirnov K. F., *Vooruženie Savromatov*, „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, t. 101, Moskva 1961.
- Solov'ev A. I., *Voennoe delo korenного naselenija Zapadnoj Sibiri. Epoha srednevekov'ja*, Novosibirsk 1987.
- Spinei V., *Antichitatile nomazilor turanici din Moldova in primul sfert al mileniului al II-lea*, „Studii si cercetari de istorie ceche si arheologie”, t. 25, 1974, nr 3, s. 389-415.
- Spinei V., *Moldova in secolele XI-XIV*, București 1982.
- Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpini do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993.
- Sullivan M., *The Arts of China*, Berkeley - Los Angeles - London 1977.
- Szentpeteri J., *Gesellschaftliche Gliderung des awarenzeitlichen gemeinen Volkes von Želovce*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 1985, t. XXXVII, s. 79.
- Szöllösy G., *Javaslat a lószerszámok és részeik egységes névhasználatára*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, Miskolc 1963, t. XXX-XXXI, nr 2, s. 563-596.
- Szulc S., *Armia mongolska w świetle trzynastowiecznych źródeł japońskich*, „Roczniki Historyczne”, 1988, (wyd. 1989), t. LIV, s. 77-109.
- Szulc S., *Czy Mongołowie użyli prochu w bitwie pod Legnicą* [w:] *Bitwa legnicka. Historia i tradycja*, red. W. Korta, Wrocław - Warszawa 1994, s. 176-199.
- Świętosławski W., *Elementy wschodnie wśród militariów z XIII w. znalezionych na terenie Polski*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXXVIII, 1996.
- Świętosławski W., *Die Elemente der fernöstlichen Bewaffnung im frühmittelalterlichen West- und Mitteleuropa* [w:] *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Proto-historiques, Bratislava, 1-7 Septembre 1991*, Bratislava 1993, t. 4, s. 282-284.
- Świętosławski W., *Die östliche Genese einiger mittelalterlichen Steigbügeltypen aus dem Gebiet Polens*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. IV, 1990, s. 162-180.
- Świętosławski W., *Medieval Tartar Military Accessories Finds from the Territory of Poland*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. VII, 1994, s. 55-59.
- Świętosławski W., *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź 1990.
- Šastina N. P., *Džiovanni del' Plano Karpini. Istorija mongolov. Gill'om de Rubruk. Putešestvie v vostočnye strany*, redakcija, vstupitel'naja stat'ja, primečaniija N. P. Šastinoj, Moskva 1957.
- Šavkunov V. E., *K voprosu o luke čžurčženej* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 199-205.

- Školjar S. A., *Kitajskaja doognestrel'naja artillerija*, Moskva 1980.
- Škurko A. I., *Voprosy muzeefikacii pamjatnikov kulikovskoj bitvy* [w:] *Kulikovskaja bitva v istorii i kulture našej Rodiny*, Moskva 1983, s. 225-233.
- Švecov M. L., *Pozdnekočevničeskoe pogrebenie u s. Smeloe na Severskom Donce*, „Sovetskaja Archeologija”, 1984, nr 1, s. 264-271.
- Tajna historia Mongołów*, tł. S. Kałużyński, Warszawa 1970.
- Thordeman B., *The Asiatic Splint Armour in Europe*, „Acta Archaeologica”, Kobenhavn 1933, t. IV, nr 2-3, s. 117-150.
- Toma Arhidakon, *Kronika*, Split 1960.
- Tóth E. H., *Frühawarenzeitlicher Grabfund in Kecskemét, Sallaistrasse*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. 32, 1980, s. 117-152.
- Tóth E. H., *The Equestrian grave of Izsák-Balázspusztá from the Magyar Conquest*, „Cumania”, t. 4, 1976, s. 141-173.
- Trjufonov Ju. I., *O berestjanych kolčanach Sajano-Altaja VI-X vv. v svjazi s ich novymi nachodkami v Tyve* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 189-199.
- Tryjarski E., *Kultura ludów tureckich w świetle przekazu Mahmuda z Kaszgaru (XI w.)*, Warszawa 1993.
- Tryjarski E., *Pieczyngowie* [w:] Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E., *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 479-626.
- Tryjarski E., *Protobułgarzy* [w:] Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E., *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 147-376.
- Tryjarski E., *Zwyczaje pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń*, Warszawa 1991.
- Vajnštejn S. I., *Mir kočevnikov centra Azii*, Moskva 1991.
- Vajnštejn S. I., *Nekotorye voprosy istorii drevnetjurkskoj kultury*, „Sovetskaja Etnografja”, 1966, nr 3, s. 60-81.
- Vasil'ev Ju. M., *Nakonečniki strel iz mogil'nika Ludannikova sopka* [w:] *Archeologičeskie materialy po drevnej istorii Dal'nego Vostoka SSSR*, Vladivostok 1978, s. 118-126.
- Vasjutin A. S., Elin V. N., Iljušin A.M., *Novye nachodki predmetov vooruženija v drevnetjurkskich ogradkach Gornogo Altaja* [w:] *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoj Azii*, Novosibirsk 1987, s. 107-114.
- Vilinbachov V. B., *O pervonačal'nom tipe ognestrel'nogo oružija*, „Sovetskaja Archeologija”, 1962, nr 1, s. 295-300.
- Wawrzonowska Z., Kajzer L., *Chronologia dwóch kodeksów Legendy Śląskiej w świetle analizy militariów*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XVII, 1969, nr 3, s. 509-517.
- Wawrzonowska Z., *Uzbrojenie wojsk polskich i tatarskich w miniaturach żywota św. Jadwigi kodeksu lubińskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXII, 1974, nr 1, s. 39-50.
- Wąsowicz T., *Legenda śląska*, Wrocław - Warszawa - Kraków 1967.
- Werner J., *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München 1956.
- Werner J., *Nomadische Gürtel bei Persern, Byzantinern und Langobarden*, [w:] *Atti del convegno internazionale sul tema: La civiltà dei Longobardi in Europa, Roma, 24-26 maggio 1971*, Roma 1974, s. 109-139.
- Werner J., *Zur Herkunft der frühmittelalterlicher Spangenhelme*, „Praehistorische Zeitschrift”, t. XXXIV/V, 1949/50, s. 178-193.
- White L. Jr., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford 1962.
- Zaseckaja I. P., *Kul'tura kočevnikov južnorusskich stepej v gunnskuju epochu (konec IV-V vv.)*, Sankt-Peterburg 1994.
- Zavituchina M., *Stremena pereščepinskogo tipa*, „Soobščenijs Gosudarstvennogo Ermitaža”, 1974, t. XXXIX, s. 32-34.
- Zbierski A., *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czermna nad Huczwą*, „Archeologia Polski”, t. IV, 1959, nr 1, s. 105-148.
- Zilin W., *The Museum of Qin Shi Huang Terracotta Warriors and Horses*, „Museum”, 1985, nr 3, s. 140.
- Żygulski Z. (jun.), *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975.
- Żygulski Z. (jun.), *Broń wschodnia*, Warszawa 1983.
- Żygulski Z. (jun.), *Sztuka turecka*, Warszawa 1988.
- Ždanovskij A. M., *Statuja poloveckogo voina iz stanicy Novomalorossijskoj*, „Sovetskaja Archeologija”, 1977, nr 1, s. 289-292.

ILUSTRACJE

Tablica I

Wojownicy mongolscy z XIV-wiecznych miniatur perskich, wg M. V. Gorelik'a.

Tablica II

1

2

1. Wojownicy mongolscy z XIII-wiecznej ryciny japońskiej, wg M. V. Gorelik'a. 2. Jeździec mongolski z XIV-wiecznego malowidła chińskiego, wg *Hunok, Avarok, Magyarok*.

Tablica III

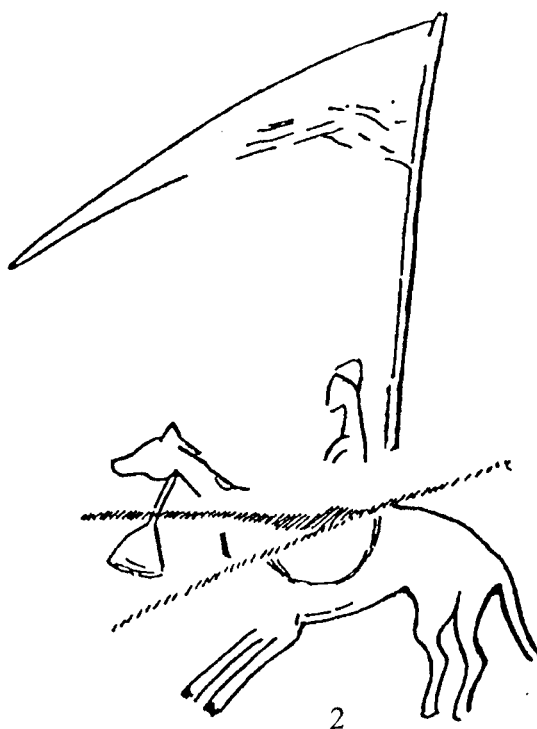

Opancerzeni wojownicy stepowi i ich konie w pancerzach z XIV-wiecznych ilustracji *Historii* *damy Wen Ch'i*, wg M. V. Gorelik'a.

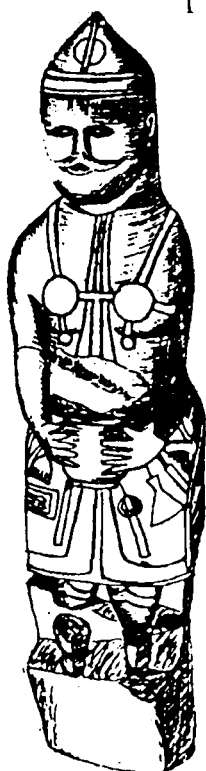
Tablica IV

1

2

3

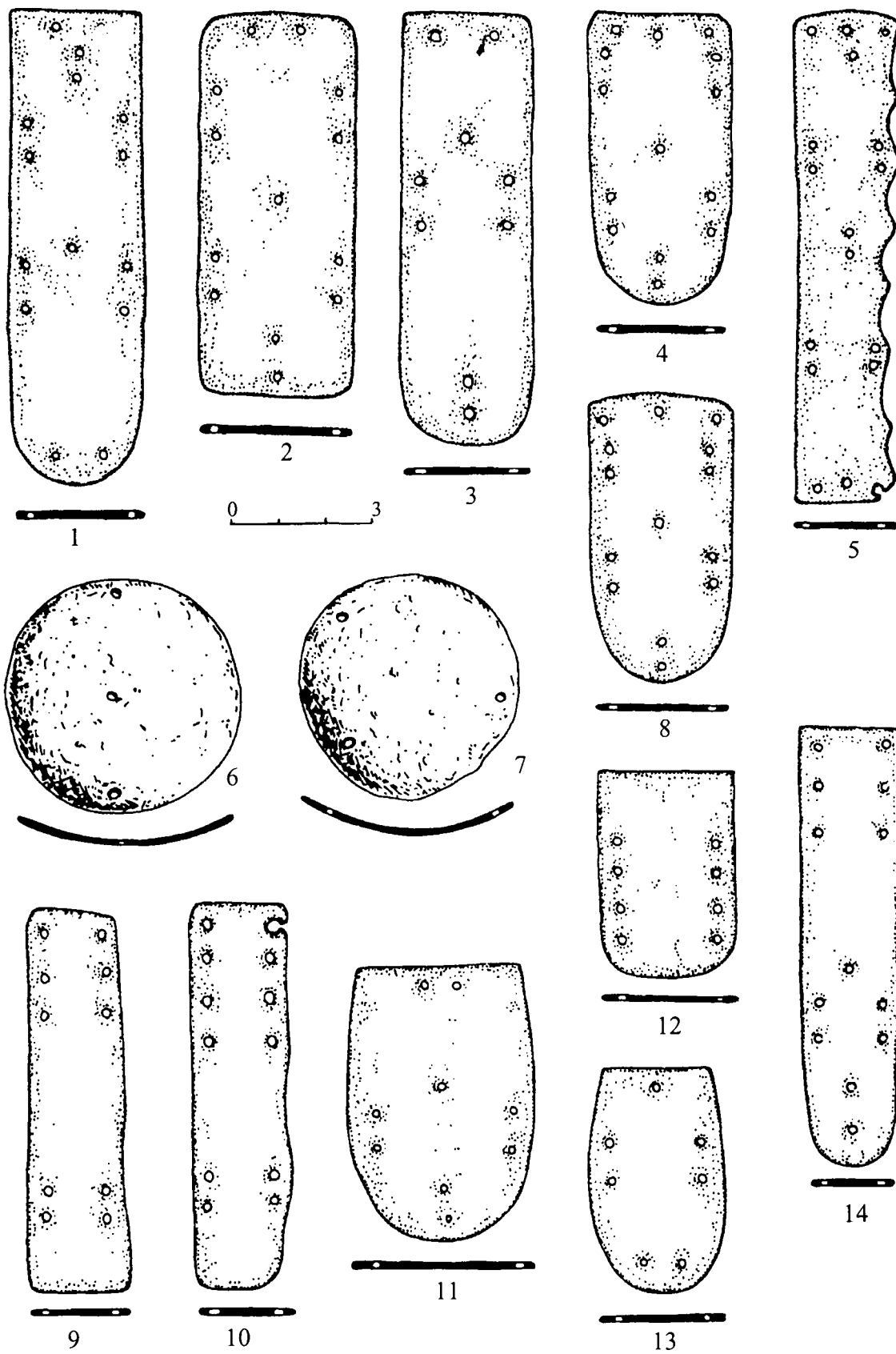
1. Kamienny posąg wojownika połowieckiego, wg S. A. Pletnev'ej. 2. Ryt z posagu połowieckiego przedstawiający konnego wojownika z proporcem, wg S. A. Pletnev'ej. 3. Kamienny posąg wojownika połowieckiego z falerami napierśnymi, wg A. M. Ždenovskij'ego.

Tablica V

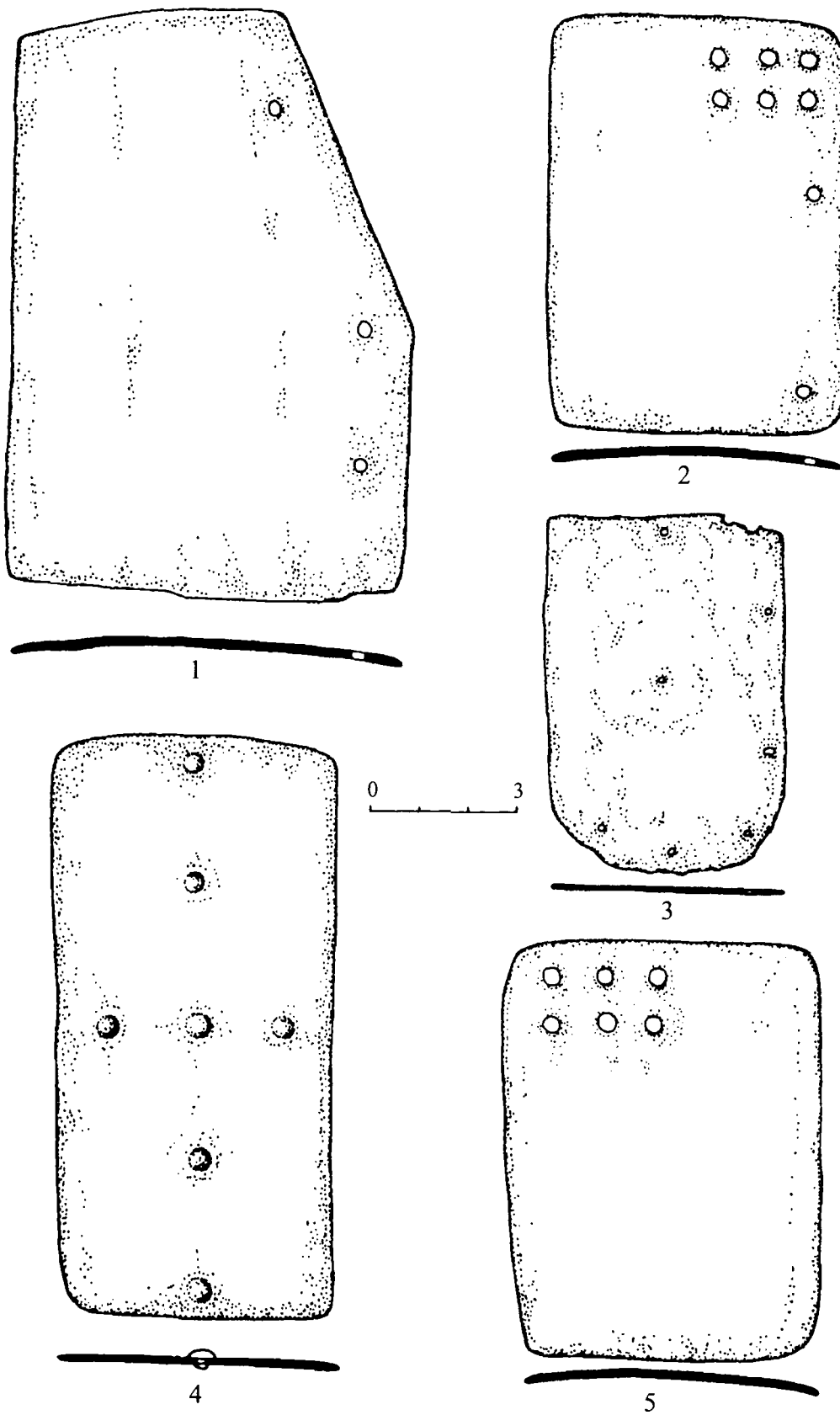
Scena bitwy Polaków z Mongołami pod Legnicą w 1241 r.
XIV-wieczna ilustracja *Legandy o św. Jadwidze Śląskiej*.

Tablica VI

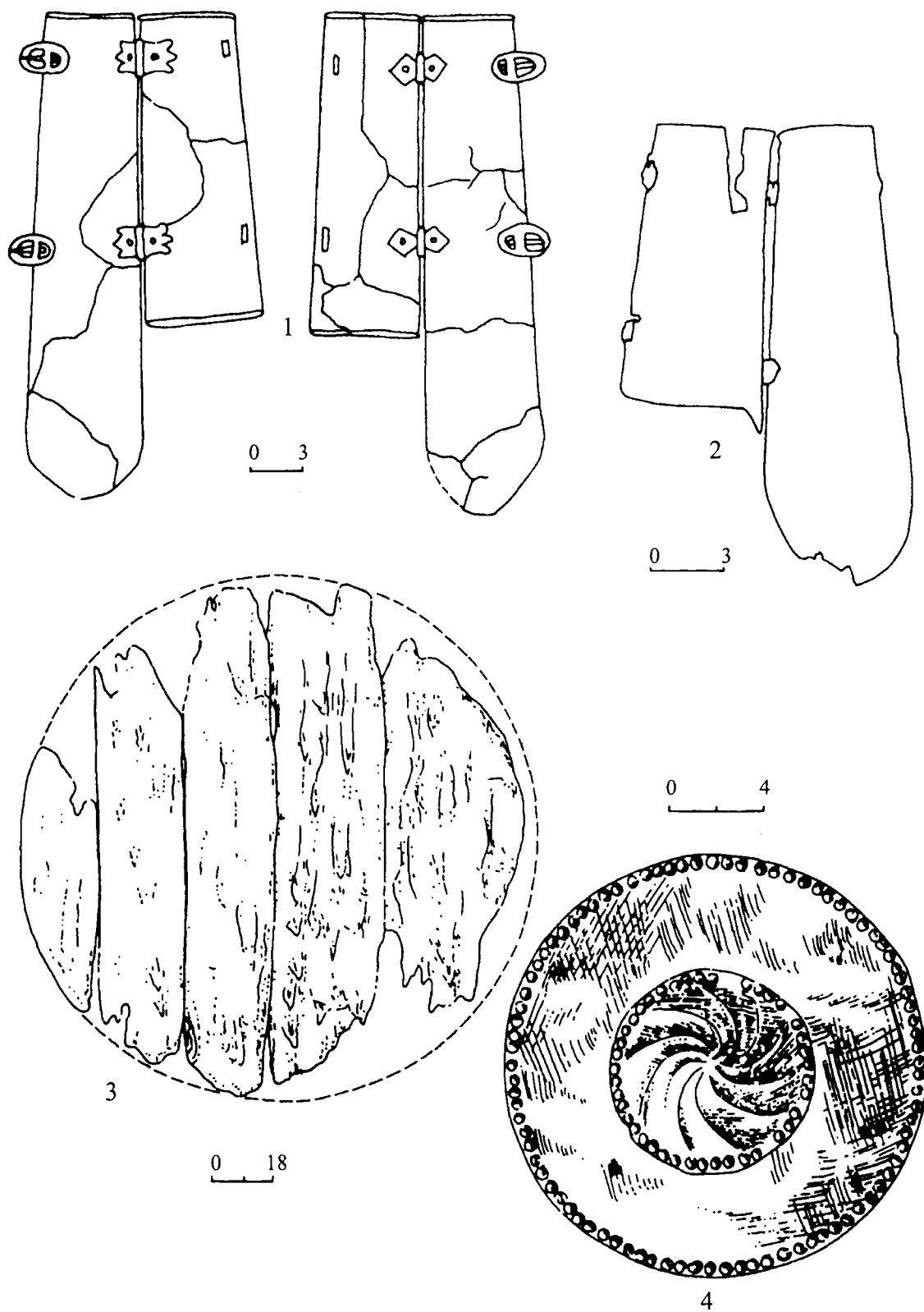
Żelazne płytki pancerzy z południowej Syberii i Azji Centralnej,
wg Ju. S. Chudjakov'a i V. F. Nemerov'a.

Tablica VII

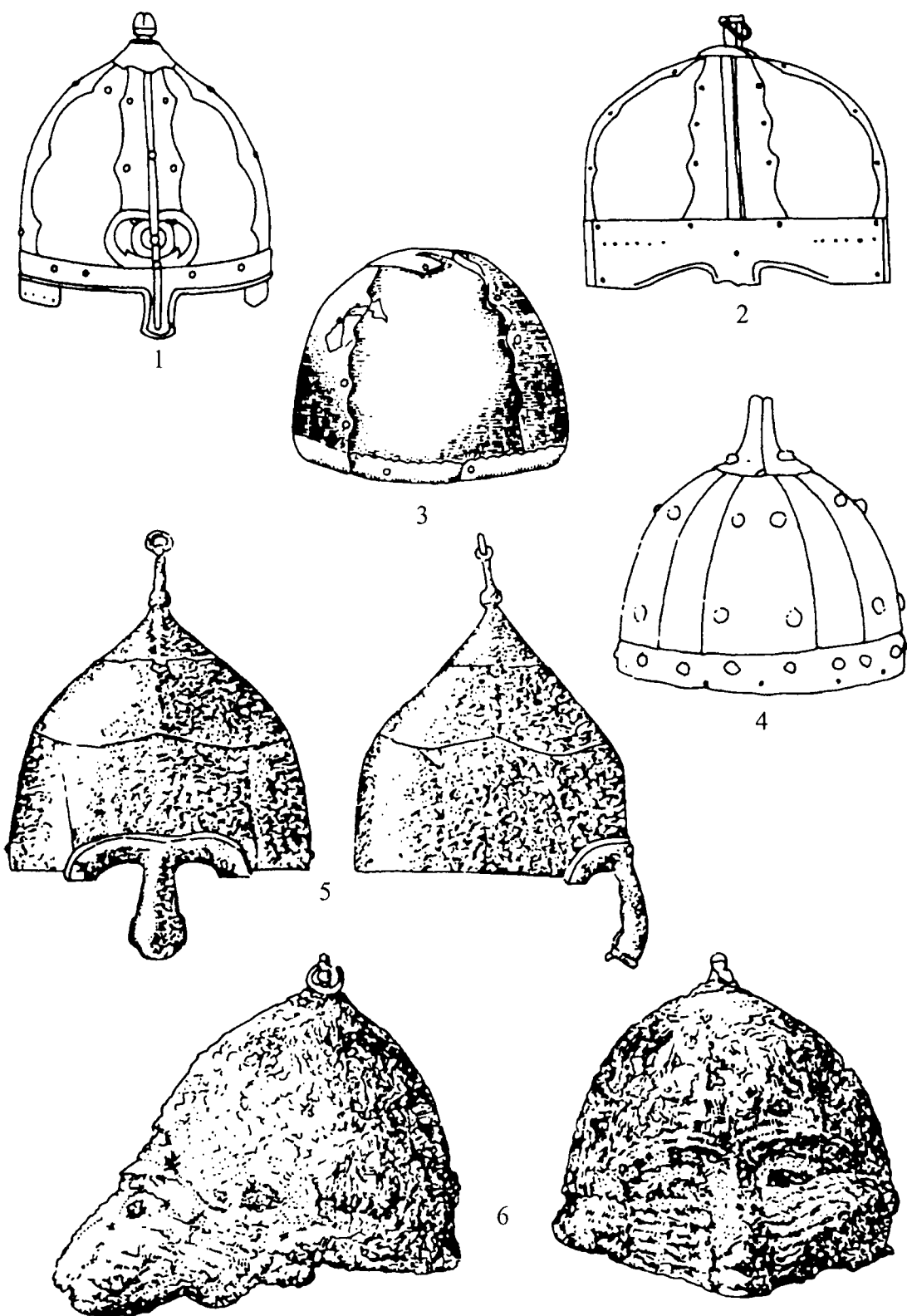
Żelazne płytki pancerzy z południowej Syberii i Azji Centralnej,
wg Ju. S. Chudjakov'a i A. I. Solov'ev'a.

Tablica VIII

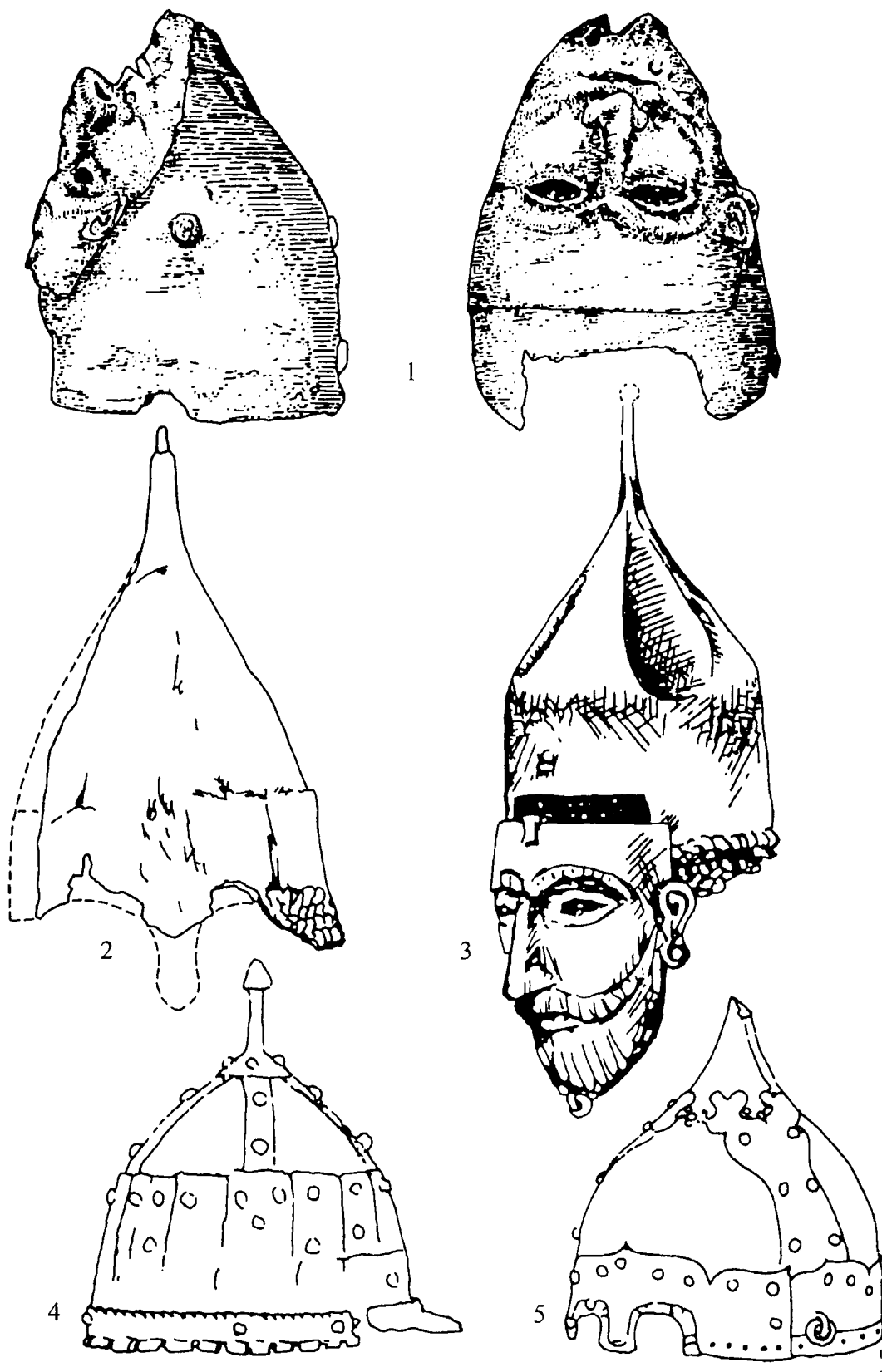
1. Para karwaszy z grobu w Verchnij Alkun (półn. Kaukaz), wg D. Ju. Čachkiev'a i E. I. Narožnyj'ego.
 2. Karwasz z Sachnovki (Ukraina), wg A. N. Kirpičnikov'a. 3. Drewniana tarcza (Tuwa), wg B. B. Ovčinnikov'a. 4. Umbo tarczy, Čingul'-Kurgan (Ukraina), wg V. V. Otroščenko i Ju., Ja. Rassamakin'a.

Tablica IX

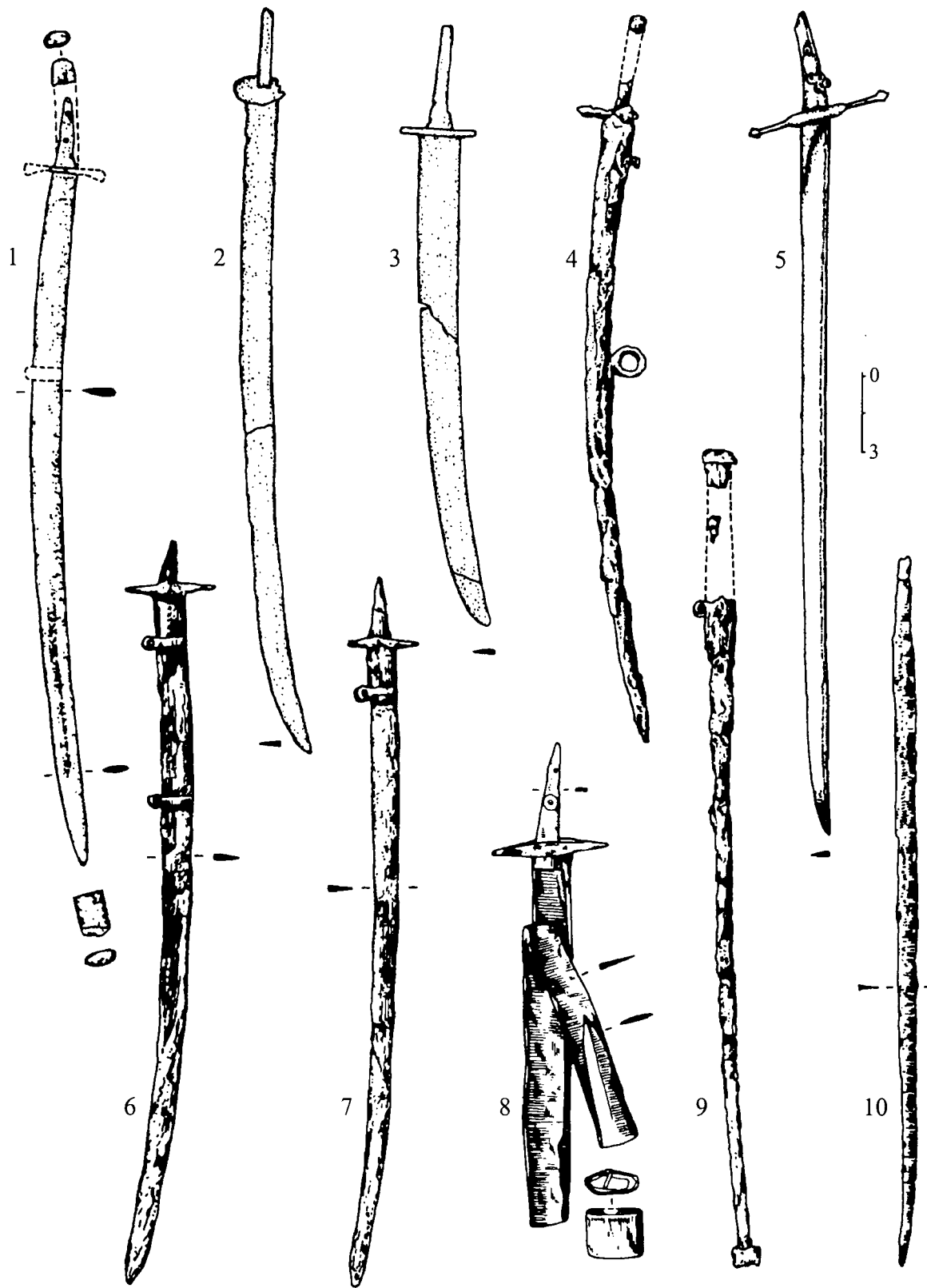
Helmy. 1. Danczy (Mandżuria, Chiny), wg Ju. S. Chudjakov'a. 2. Ozernyj (płd. Ural, Rosja), wg: V. V. Ovsjannikov'a. 3. Manvelovka (Ukraina), wg L. N. Čurilova. 4. Abaza (Tuwa, Rosja), wg M. V. Gorelik'a. 5. Taborovka (Ukraina), wg M. V. Gorelik'a, V. V. Dorofeev'a. 6. Čingul'-Kurgan (Ukraina), wg V. V. Otrošenko, Ju. Ja. Rassamakin'a.

Tablica X

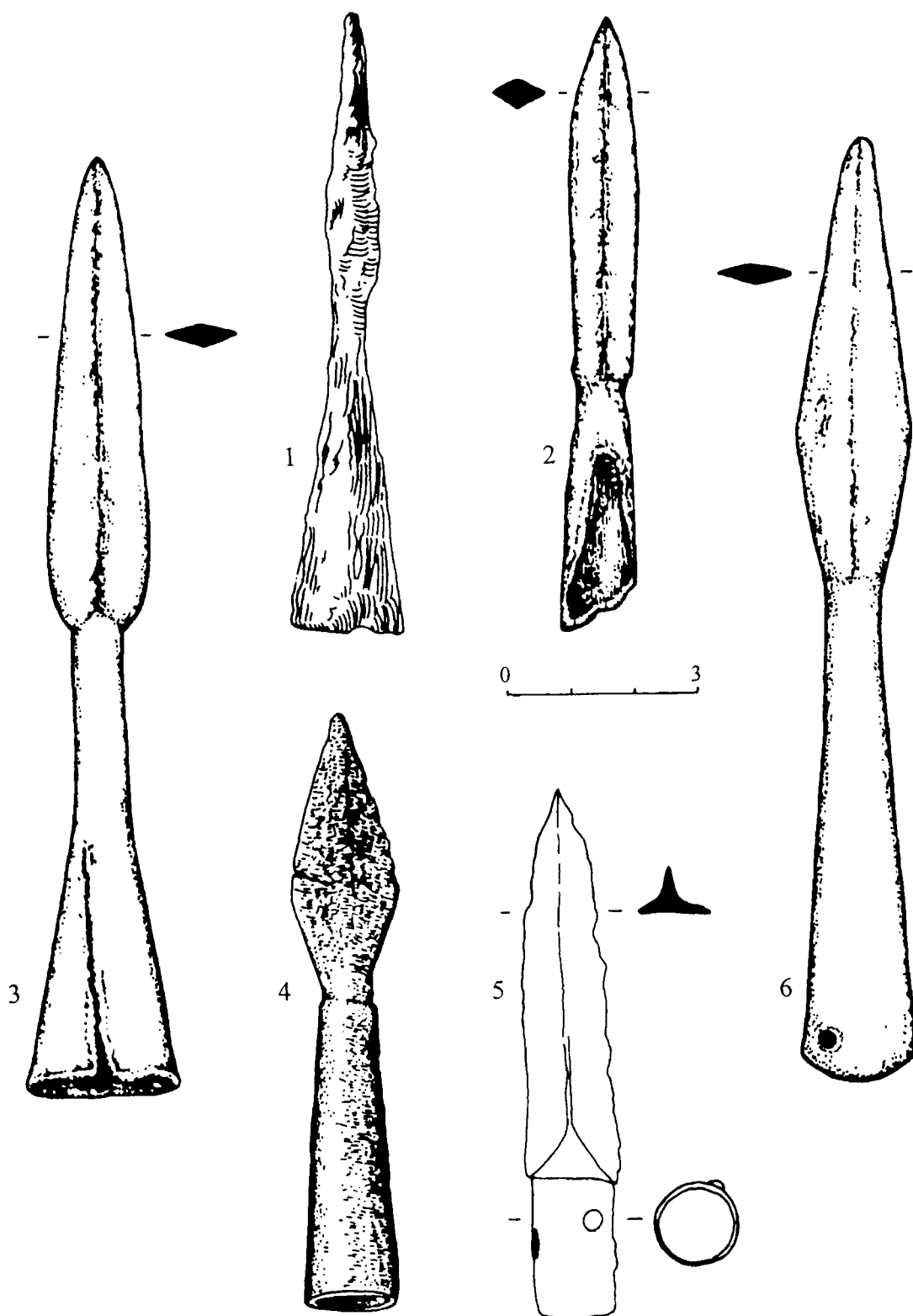
Hełmy. 1. Lipowiec (Ukraina), wg A. N. Kirpičnikov'a. 2. Burty (Ukraina), wg M. V. Gorelik'a. 3. Kovali (Ukraina), wg M. V. Gorelik'a. 4. Ploskoe (Ukraina), wg V. I. Goškevič'a. 5. Altaj (Rosja), wg M. V. Gorelik'a.

Tablica XI

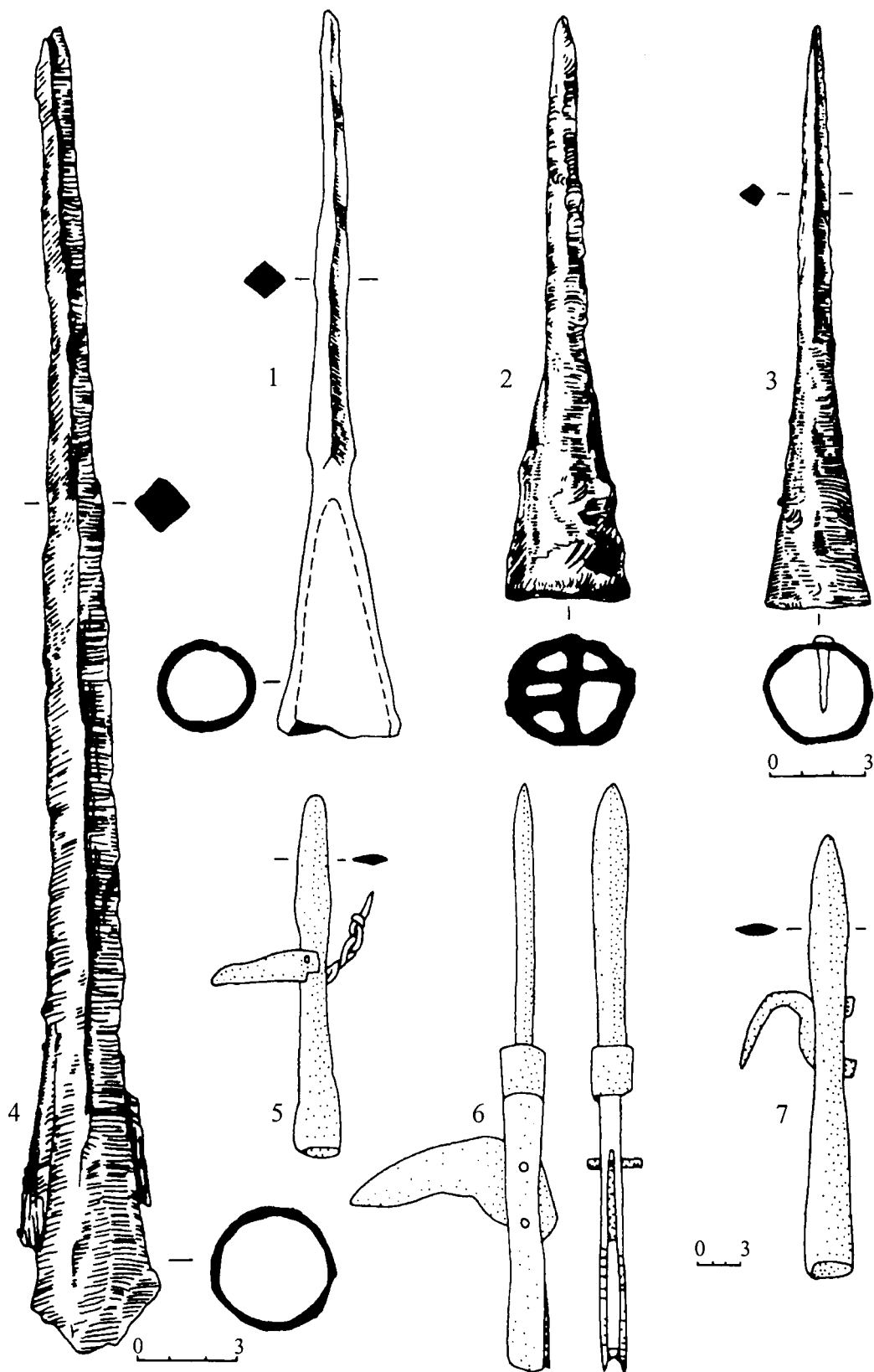
Szable. 1. Taborovka (Ukraina), wg M.V. Gorelik'a, V.V. Dorofeev'a. 2 i 3. Rejon Bajkału (południowa Syberia, Rosja), wg Ju. S. Chudjakov'a. 4 i 9. Cozarovka (Ukraina), wg S.A. Pletnev'ej. 6-7. Stepancy (Ukraina), wg S.A. Pletnev'ej. Pałasze. 5. Kotlina Minusińska (południowa Syberia, Rosja), wg Ju. S. Chudjakov'a. 8. Černova w Kotlinie Minusińskiej (południowa Syberia, Rosja), wg I. L. Kyzlasov'a. 10. Emčicha (Ukraina), wg S. A. Pletnev'ej.

Tablica XII

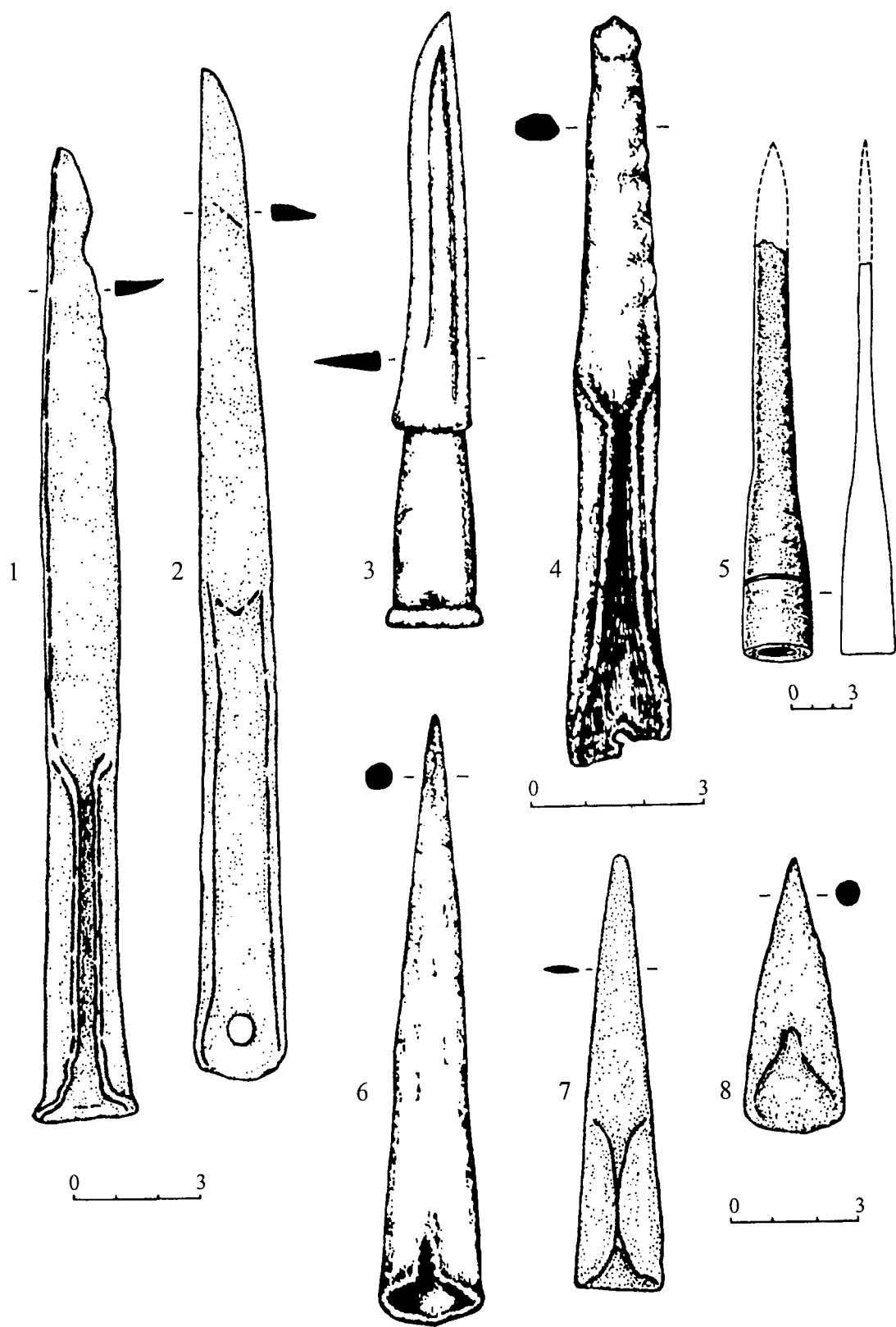
Groty włóczni. 1. Burty (Ukraina), wg S. A. Pletnev'ej. 2, 3 i 6. Kazachstan, wg Ju. S. Chudjakov'a. 4-5. Karakorom (Mongolia), wg S. V. Kiselev'a i N. Ja. Merpert'a.

Tablica XIII

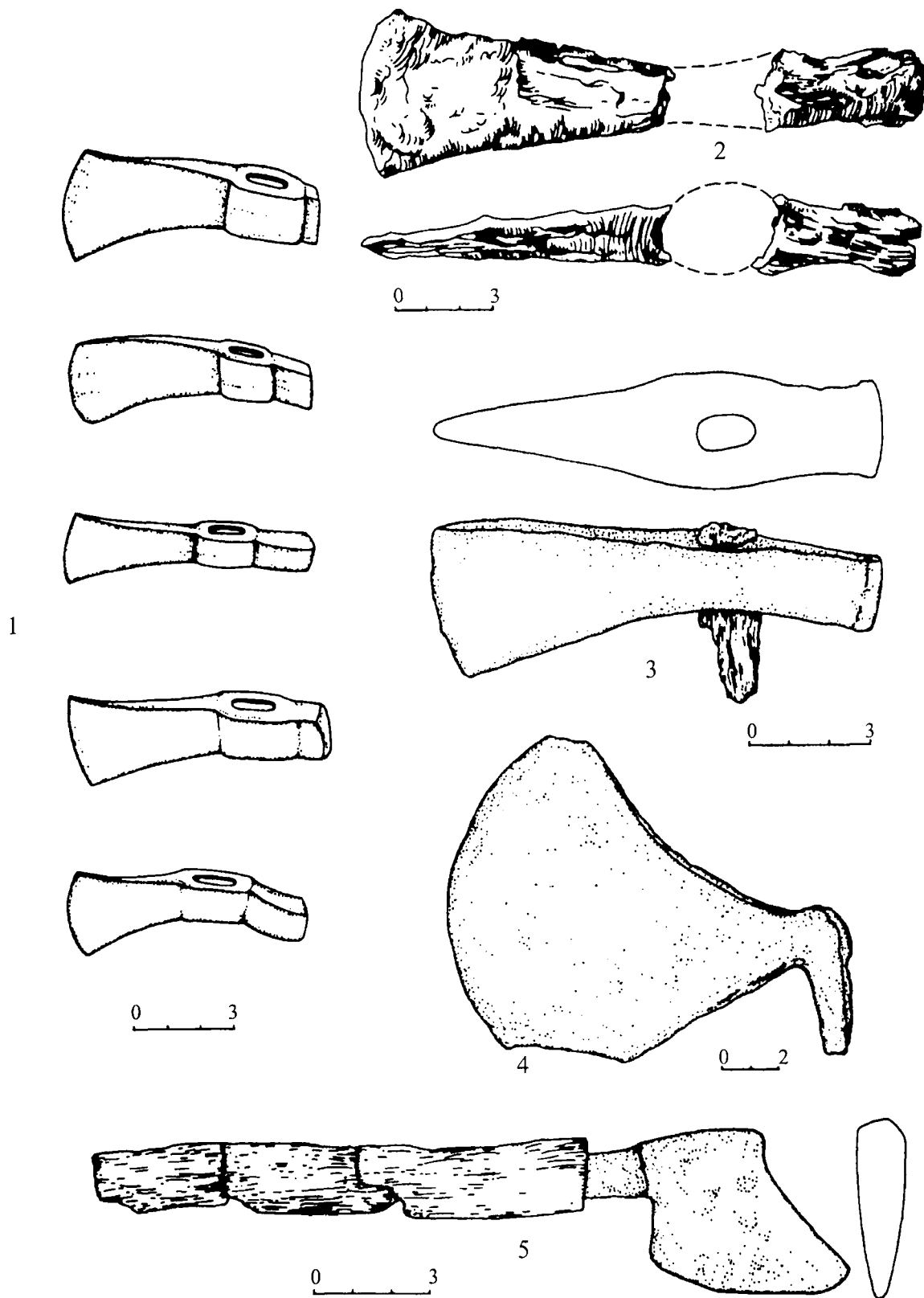
Groty włóczni. 1. Ukraina, wg S. A. Pletnev'ej. 2. Lipowiec (Ukraina), wg S. A. Pletnev'ej. 3. Burty (Ukraina), wg S. A. Pletnev'ej. 4. Peški (Ukraina), wg S. A. Pletnev'ej. 5-7. Groty z hakami z terenów nad Amurem (Rosja), wg E. I. Derevjanko.

Tablica XIV

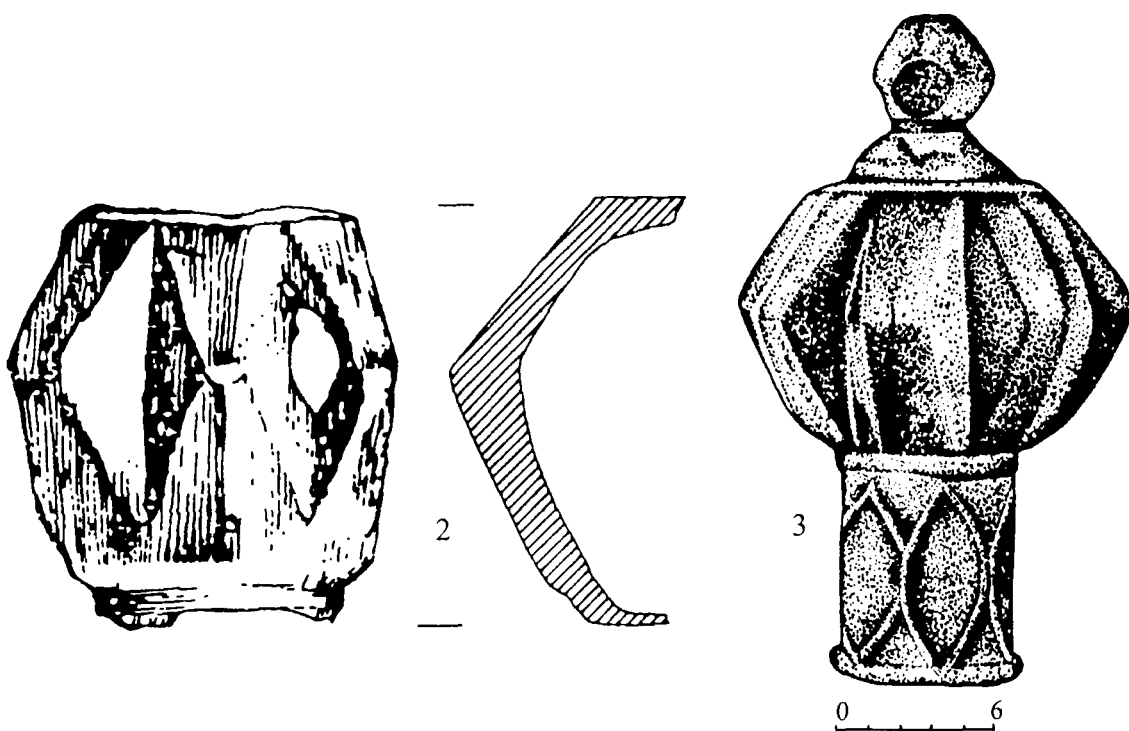
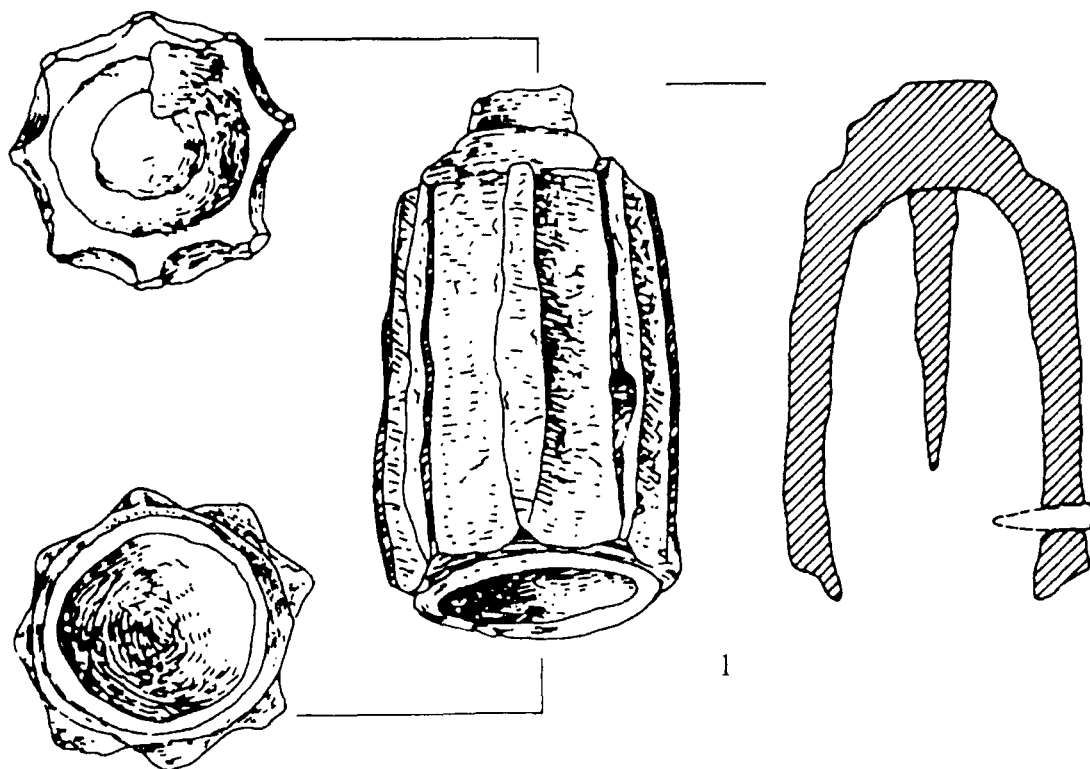
Groty włóczni. 1, 2, 7 i 8. Rejon Bajkału (południowa Syberia, Rosja), wg Ju. S. Chudjakov'a. 3, 4 i 6. Tuwa (południowa Syberia, Rosja), wg Ju. S. Chudjakov'a. 5. Karakorum (Mongolia), wg S. V. Kiselev'a, N. Ja. Merperta.

Tablica XV

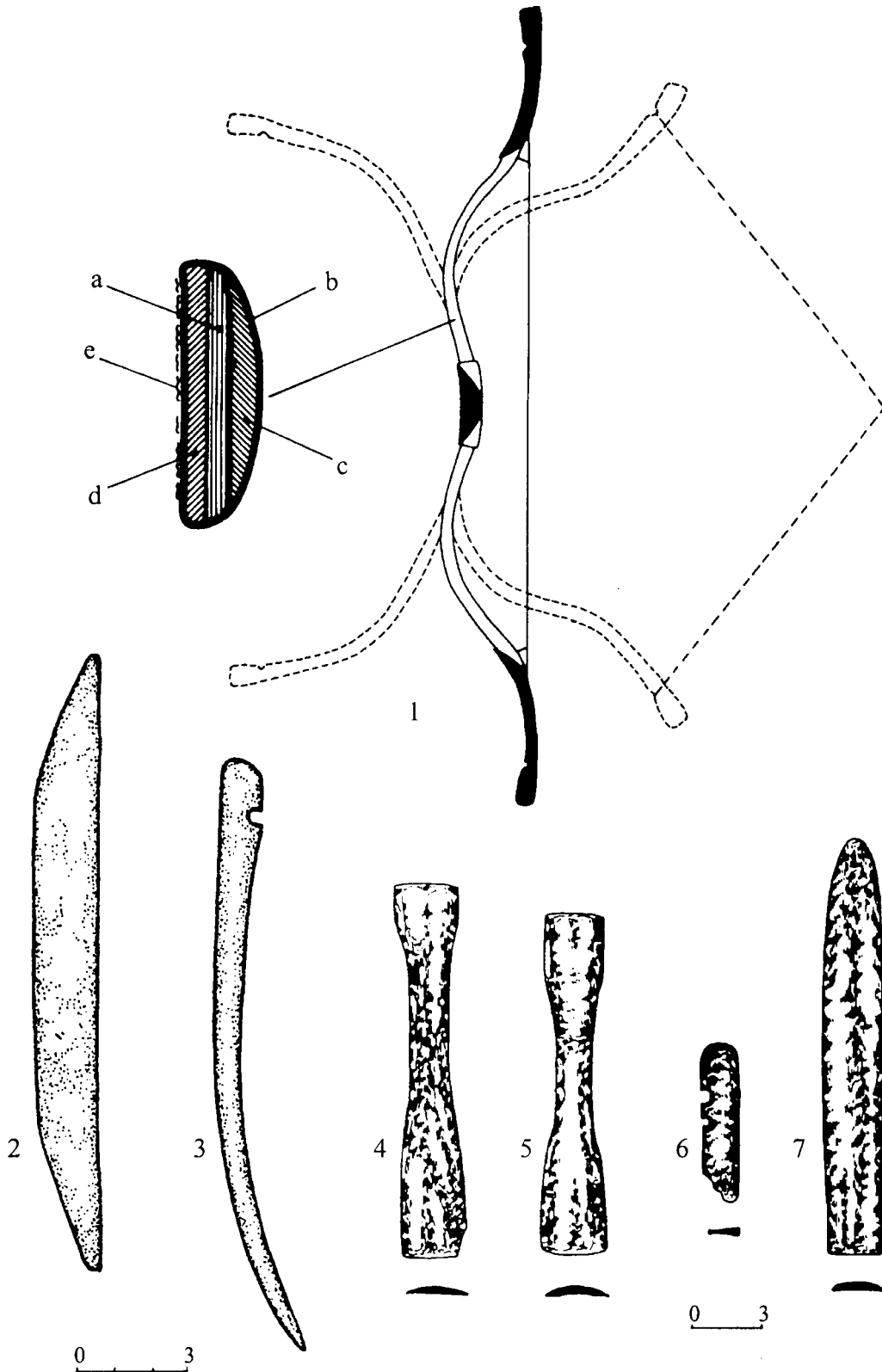
Topory. 1. Tuwa i Kotlina Minusińska (południowa Syberia, Rosja), wg Ju. S. Chudjakov'a. 2. Potok (Ukraina), wg S. A. Pletnev'ej. 3 i 5. Zabajkale (Rosja), wg Ju. S. Chudjakov'a. 4. Karakorum (Mongolia), wg S. V. Kiselev'a, N. Ja. Merperta.

Tablica XVI

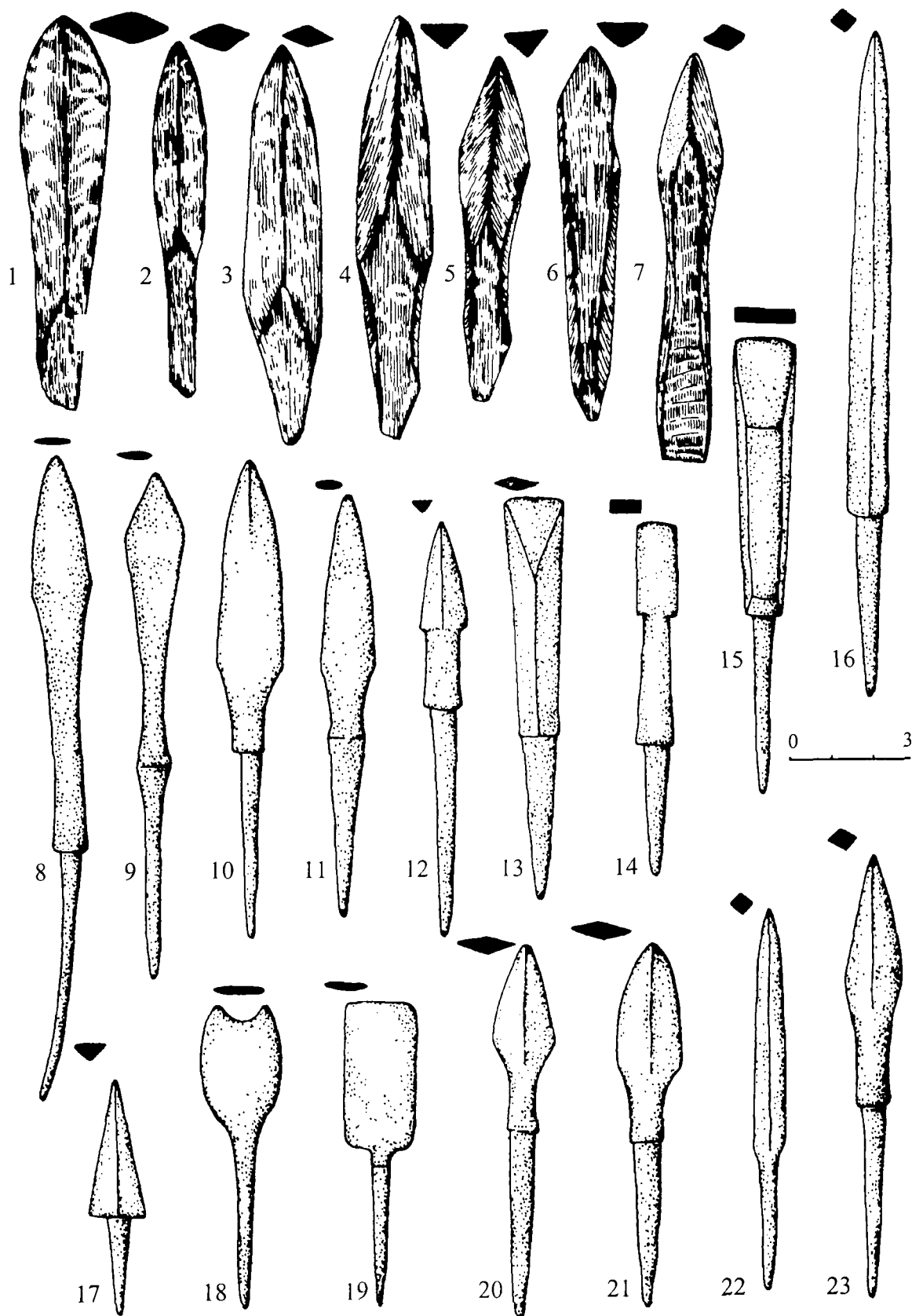
Głowice buław z Carevskogo Gorodišča (Powołże, Rosja),
wg L. L. Galkin'a i G. A. Fedorov-Davydov'a.

Tablica XVII

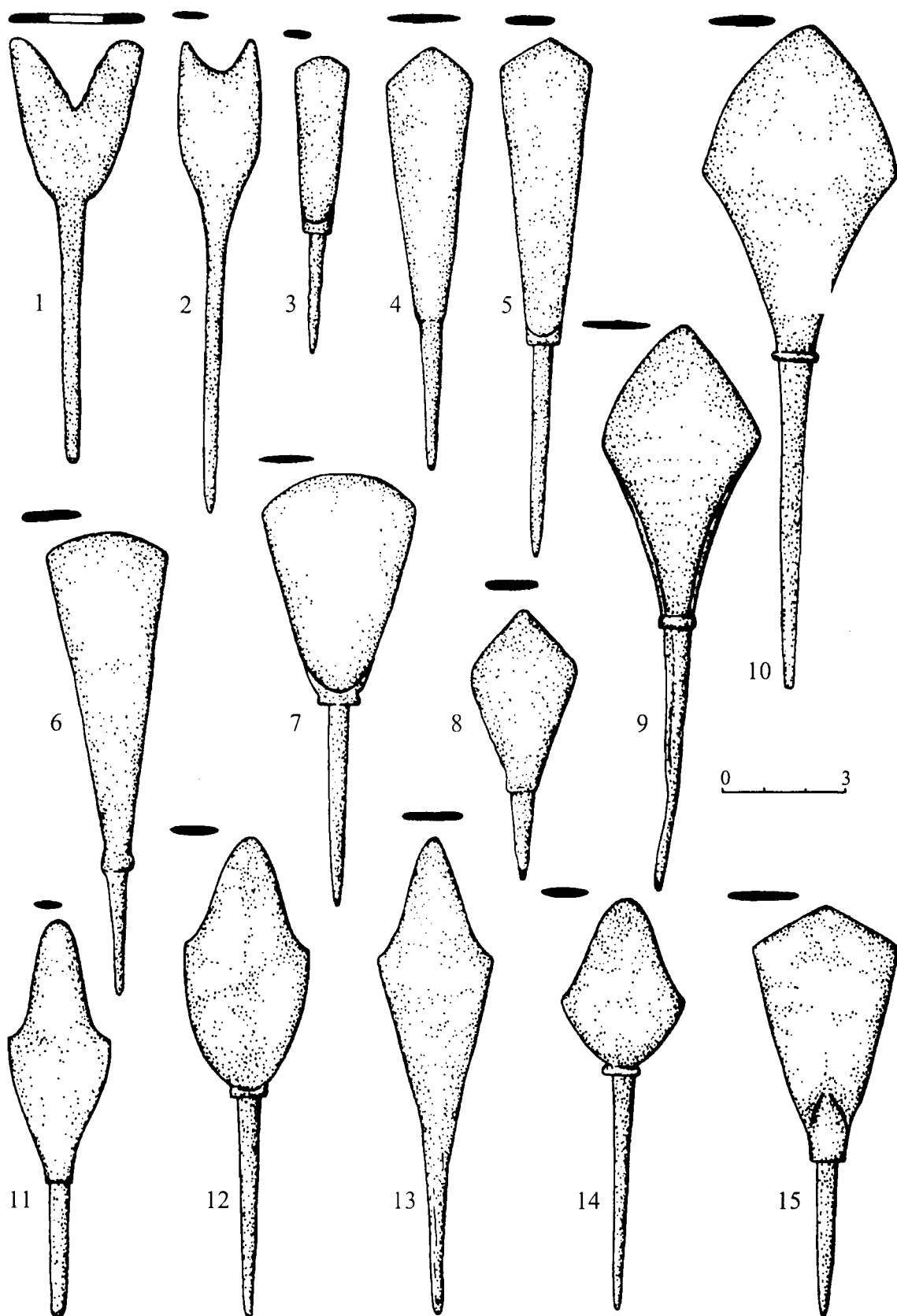
1. Schemat działania i budowy łuku refleksyjnego, złożonego: a - deseczka brzożowa, b - paski kory brzożowej, c - płytką rogowa, d - płytką z rozdrobnionych ścięgien zwierzęcych łączonych klejem rybim, e - ozdobna farba. 2-7. Kościane elementy łuków z południowej Syberii i Azji Centralnej, wg Ju. S. Chudjakov'a.

Tablica XVIII

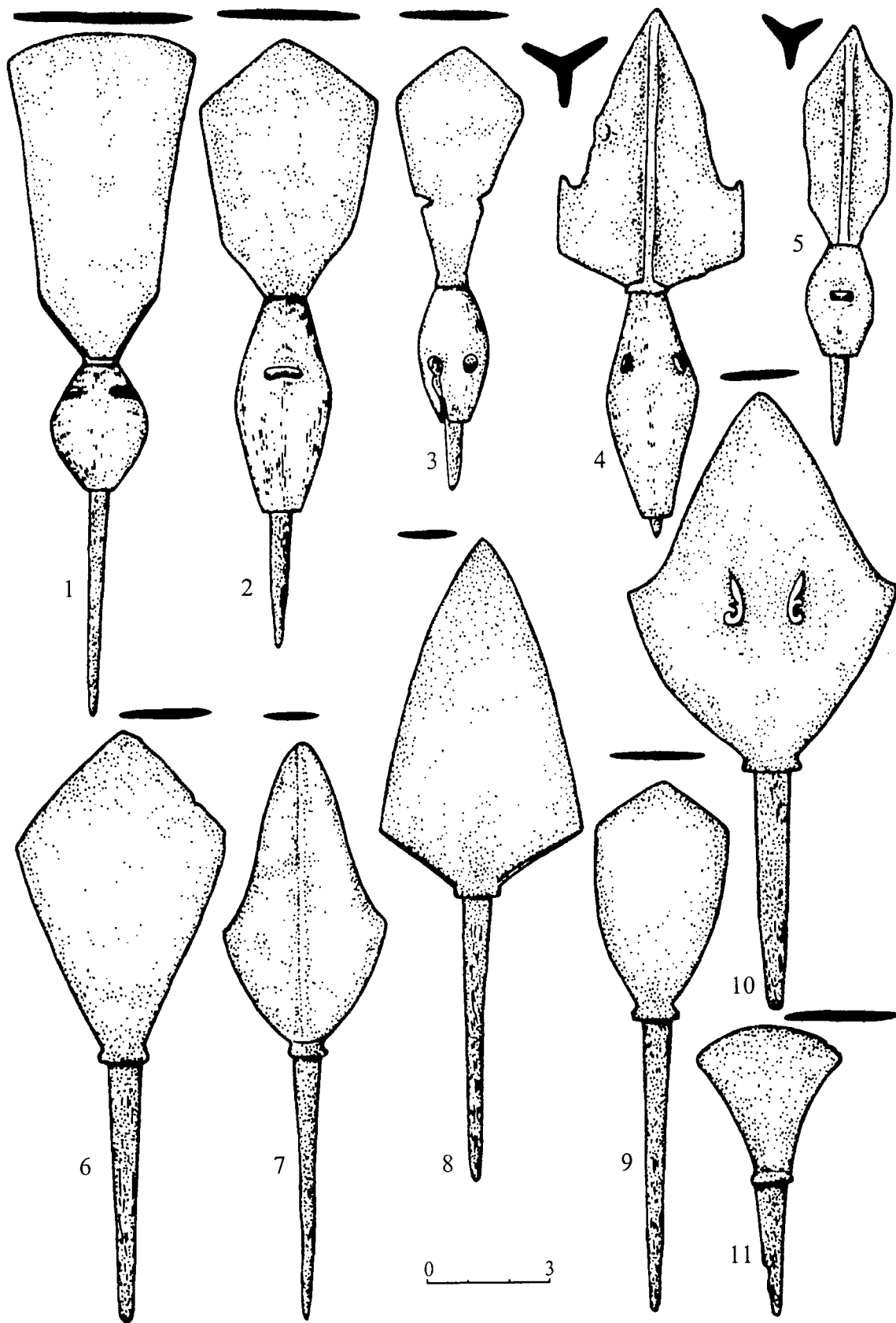
1-7. Kościane groty strzał z Azji Centralnej, wg Ju. S. Chudjakov'a. 8-23. Żelazne groty strzał z południowej Syberii i Azji Centralnej, wg Ju. S. Chudjakov'a.

Tablica XIX

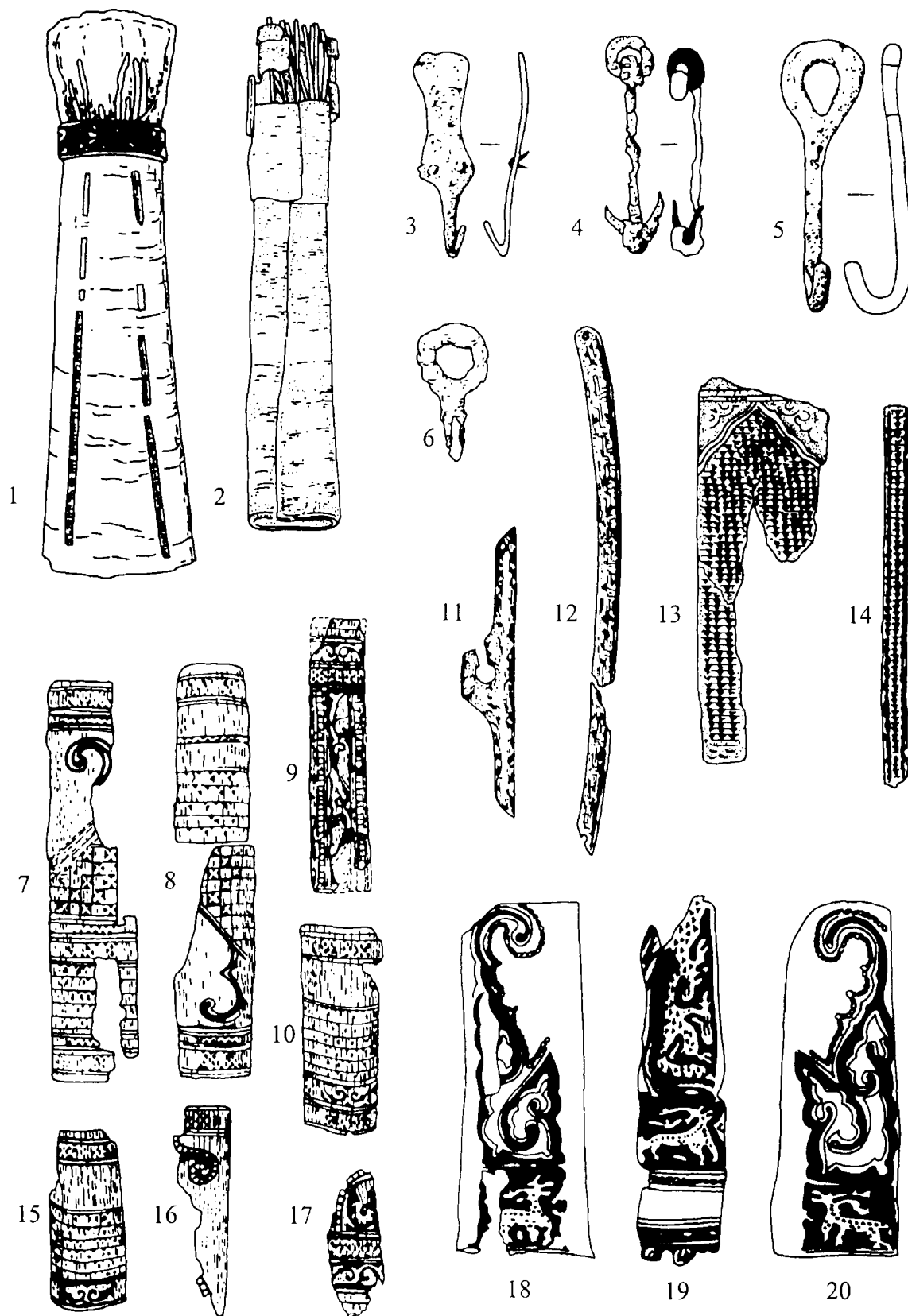
Żelazne groty strzał z południowej Syberii i Azji Centralnej, wg Ju. S. Chudjakov'a.

Tablica XX

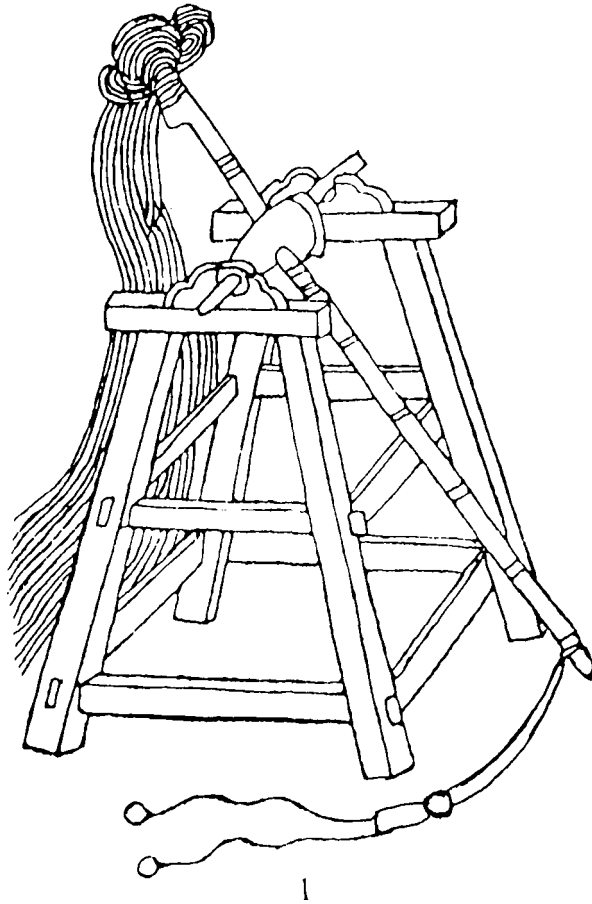
1-5. Żelazne groty strzał z kościanymi nakładkami-gwidzawkami z południowej Syberii i Azji Centralnej, wg Ju. S. Chudjakov'a. 6-11. Żelazne groty strzał z południowej Syberii i Azji Centralnej, wg Ju. S. Chudjakov'a.

Tablica XXI

1-2. Kołczany z kory brzozej ze strzałami z południowej Syberii, wg Ju. S. Chudjakov'a. 3-6. haczyki żelazne do podwieszania kołczanów z południowej Syberii, wg Ju. S. Chudjakov'a i V. F. Nemerov'a. 11-20. Kościane elementy kołczanów ze stepów Europy Wschodniej, południowej Syberii i Azji Centralnej, wg G. A. Fedorov-Davydov'a, Ju. S. Chudjakov'a, V. A. Ivanov'a.

Tablica XXII

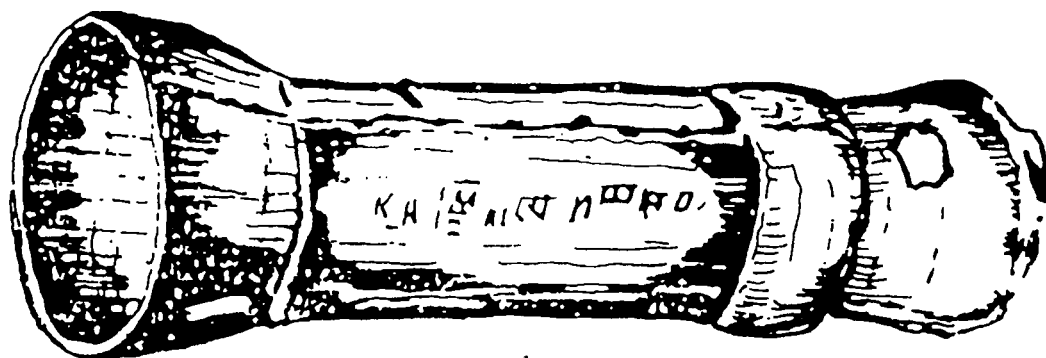
1

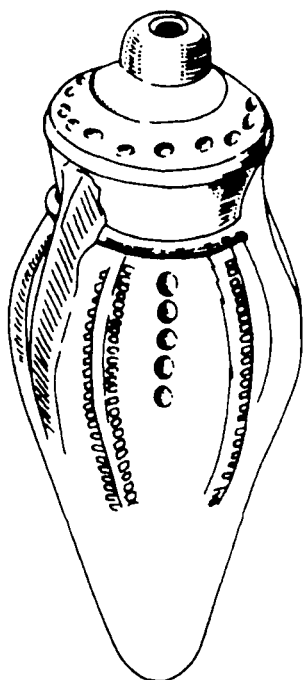
2

1. Późnośredniowieczna chińska machina do miotania kamieni. Rycina z *Wu Pei Chih*, wg S. A. Školjar'a.
2. Scena oblężenia miasta perskiego przez Mongołów. Miniatura z *Kroniki Świata* Raid ad-Dina, ok. 1310 r. wg A. Damdinsuren'a.

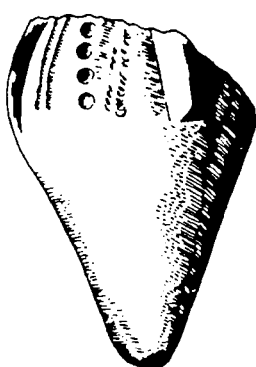
Tablica XXIII

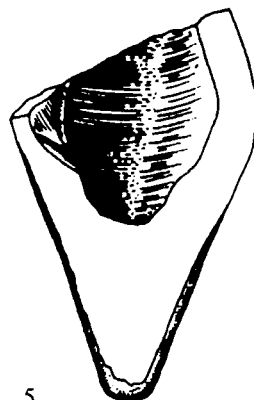
1

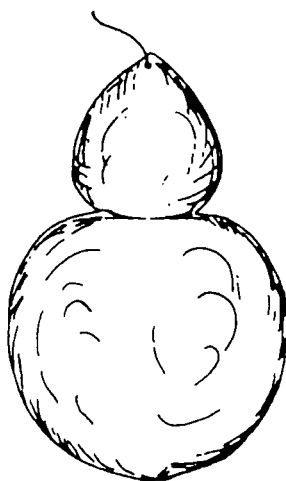
2

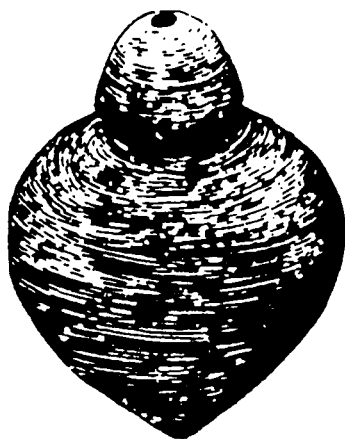
3

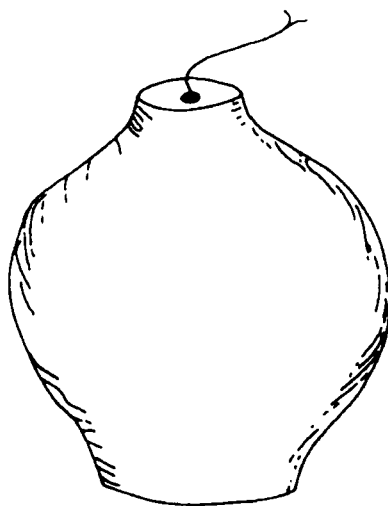
0 5

5

4

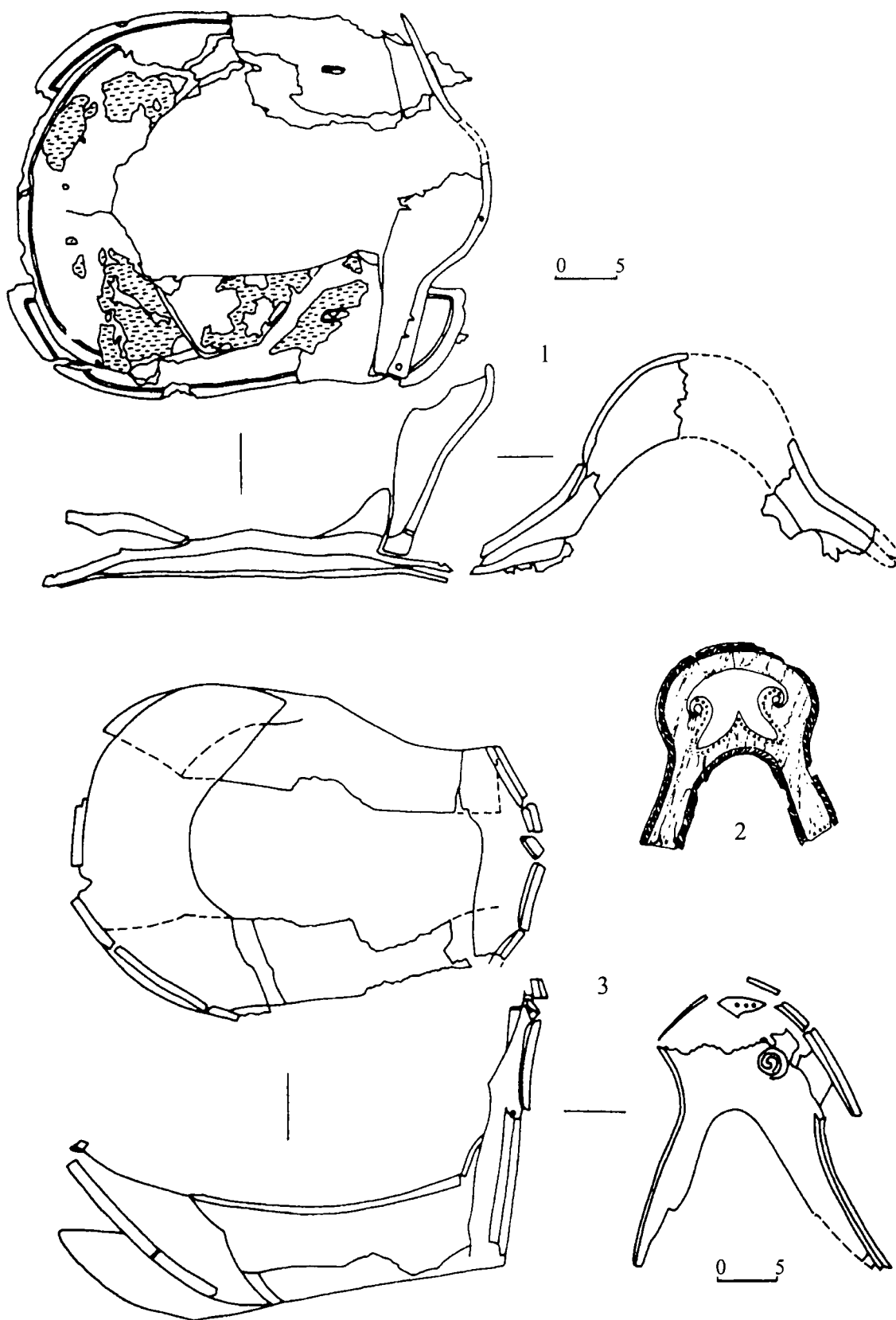
6

1. Działo z napisem i datą 1332, przypisywane ostatniemu mongolskiemu cesarzowi Chin Togon Temurowi, wg A. Damdinsuren'a. 2-3. Naczynia ceramiczne przeznaczone do miotania mieszanin zapalających (Karakorum, Mongolia), wg S. V. Kiselev'a i N. Ja. Merpert'a. 4. Naczynie ceramiczne przeznaczone do miotania mieszanin zapalających z badań archeologicznych Bułgaru, centralnego grodu Bułgarii Nadwołżańskiej (Rosja), wg A. P. Smirnov'a i N. Ja. Merpert'a. 5-6. Naczynia metalowe i kamienne przeznaczone do miotania mieszanin zapalających, wg rycin chińskich za S. A. Školjar'em.

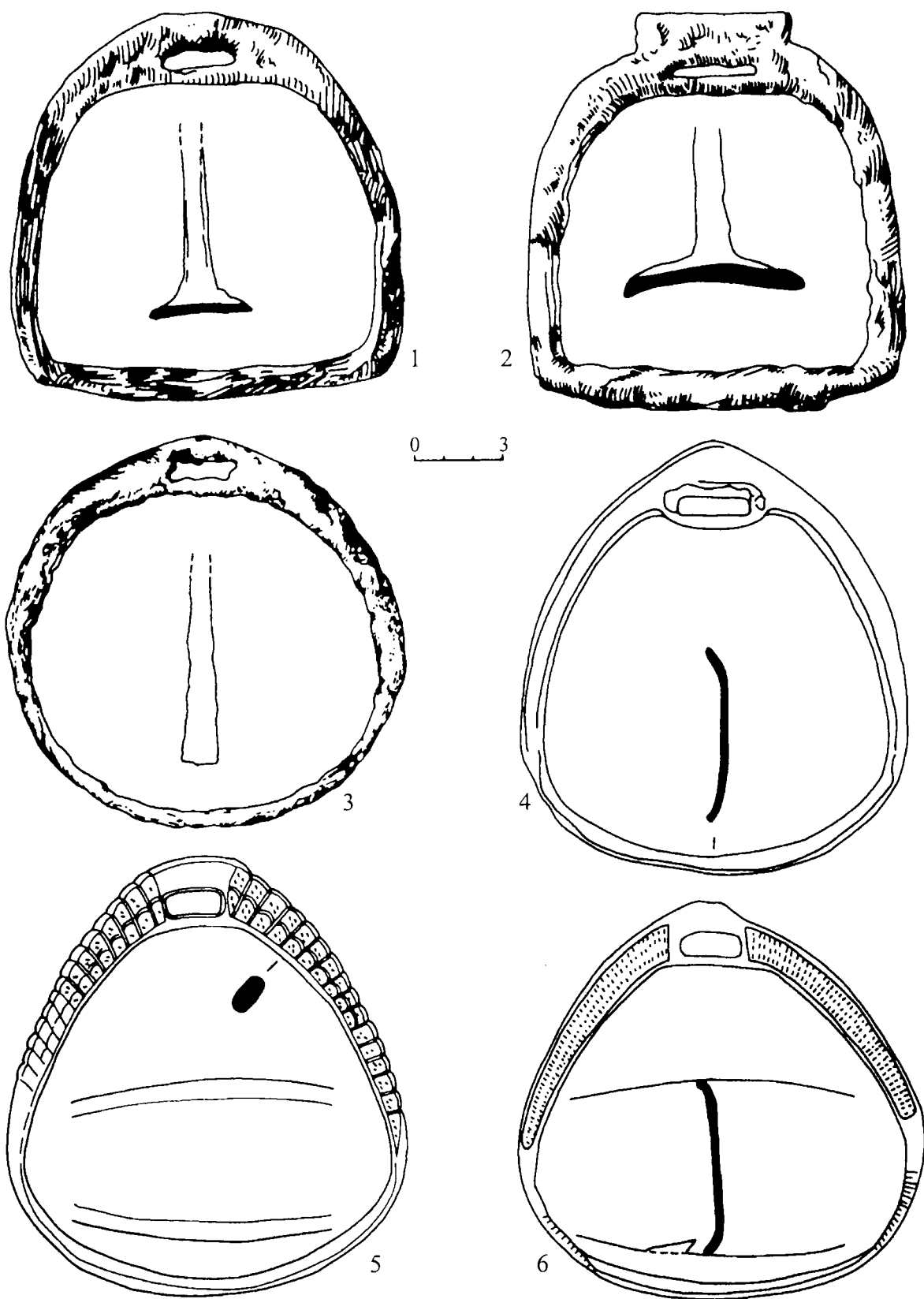
Wybuch petardy podczas inwazji mongolskiej na wyspy japońskie. Rycina japońska z 1281 r., wg S. A. Školjar'a.

Tablica XXV

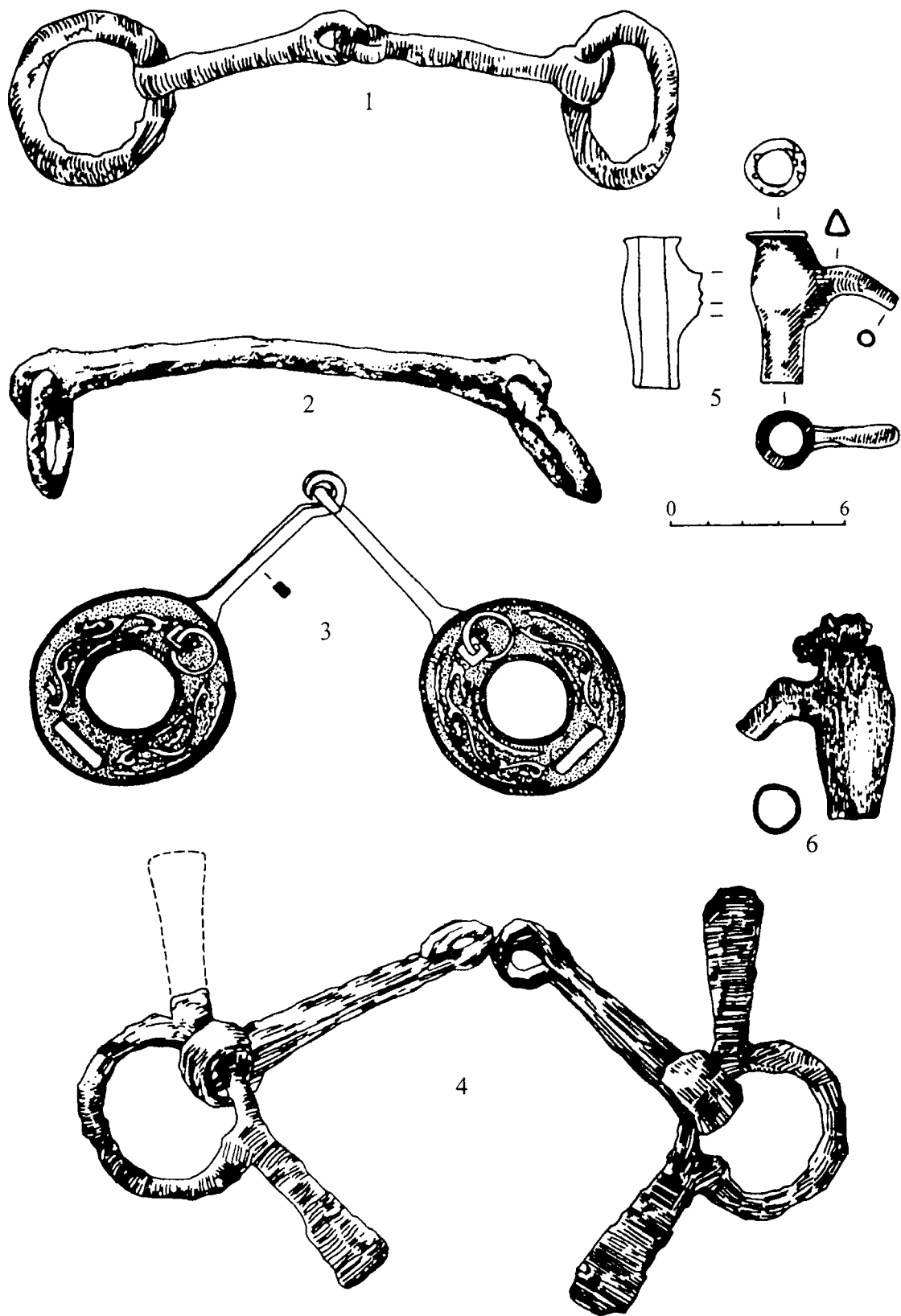
1. Pozostałości siodła (Smeloe, Ukraina), wg M. L. Švecov'a. 2. Kościana płytką zdobiącą przedni łęk siodła (Zelenki, Ukraina), wg S. A. Pletnev'ej. 3. Pozostałości siodła (Prišib, Ukraina), wg M. L. Švecov'a.

Tablica XXVI

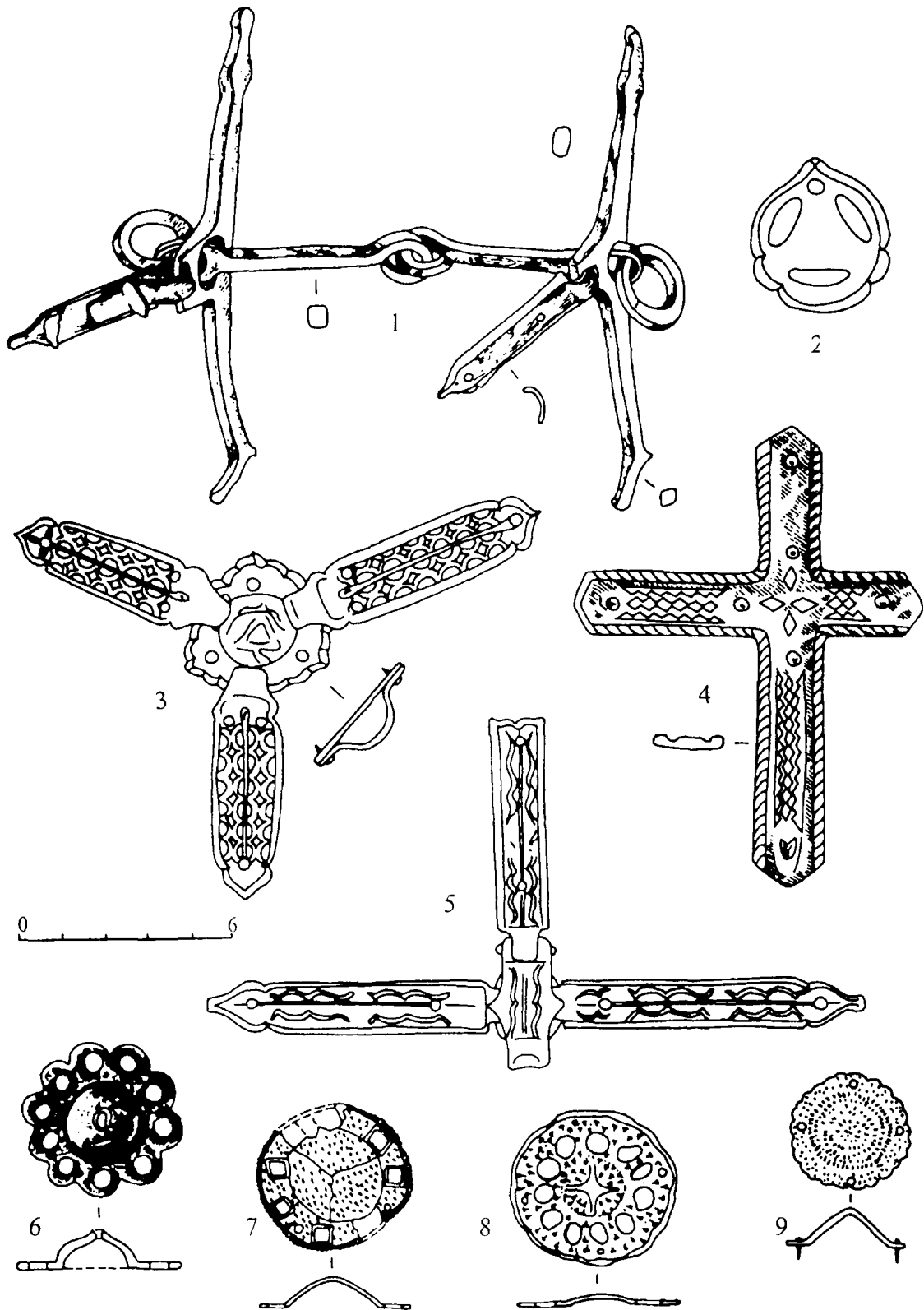
1-3. Strzemiona ze stepów Ukrainy: Zelenki (1), Lipowiec (2), Kagarlyk (3), wg S. A. Pletnev'ej.
 4-6. Strzemiona z południowej Syberii: Samochwał (4-5), Časovennaja Gora (6), wg I. L. Kyzlasov'a.

Tablica XXVII

1, 2, 4. Wędzidła ze stepów Ukrainy: Krasnopolka (1), Kagarlyk (2), Kamenka (4), wg S. A. Pletnev'ej. 3. Wędzidło z Kotliny Minusińskiej (południowa Syberia, Rosja), wg I. L. Kyzlasov'a. 5. Żelazna główka pejcza (Ak-Polak, Kazachstan), wg I. L. Kyzlasov'a. 6. Kościana główka pejcza (Zabara, Ukraina), wg S. A. Pletnev'ej.

Tablica XXVIII

1. Węzidło (Sve tag, południowa Syberia, Rosja), wg I. L. Kyzlasov'a. 2-5. Rozdzielacze rzemieni z południowej Syberii: Kizek tigej (2), Oglachty (3 i 5), Kotlina Minusińska (4), wg I. L. Kyzlasov'a. 6-9. Blaszki – ozdoby pasów rzędów końskich z południowej Syberii: wg I. L. Kyzlasov'a.

Tablica XXIX

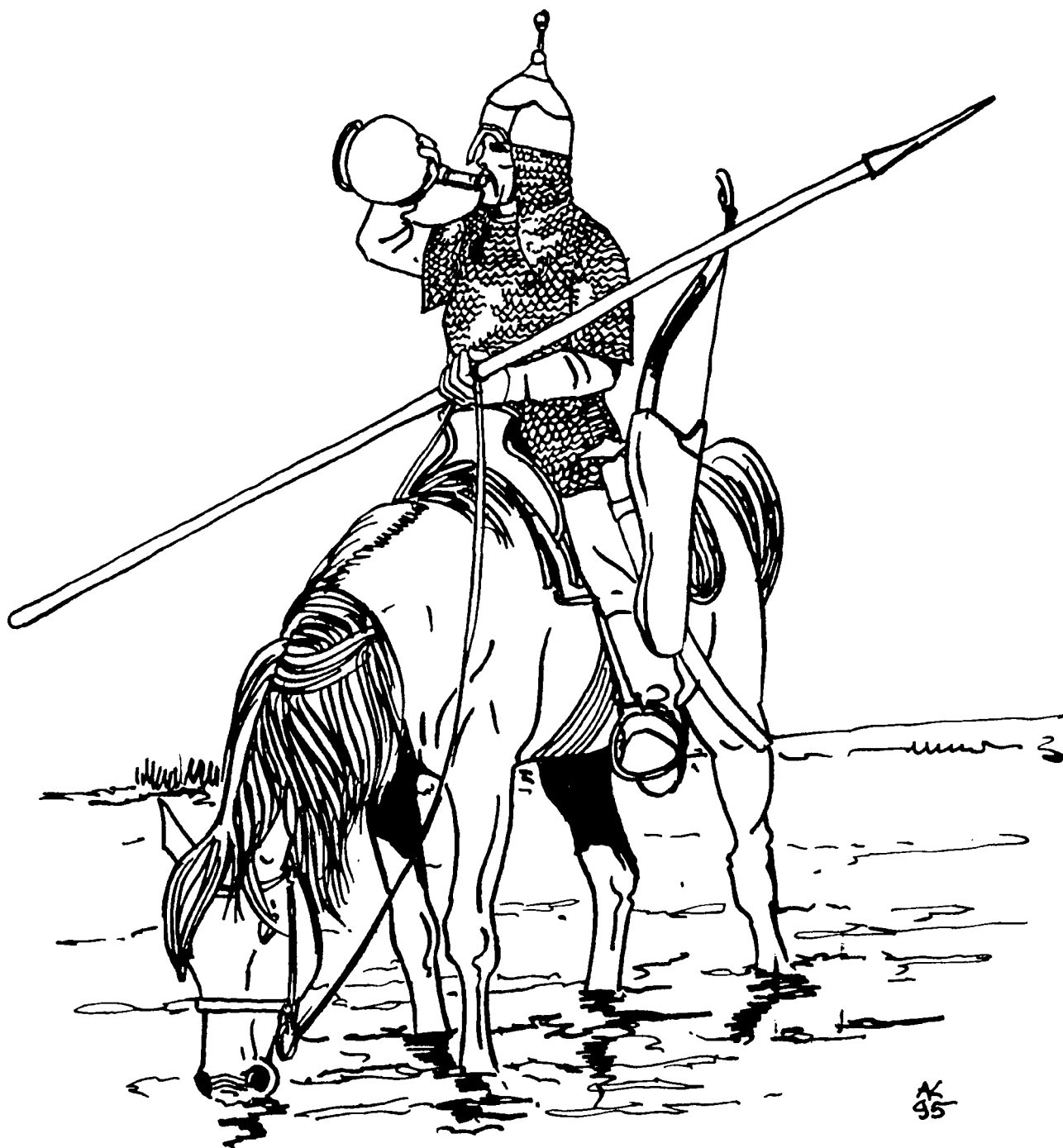
Rekonstrukcja sylwetki koczownika — łucznika.

Tablica XXX

Rekonstrukcja sylwetki wojownika wg kamiennych posągów ze stepów
Europy Wschodniej i Azji Centralnej z falerami napiersnymi, hełmem, włócznią, szablą i łukiem.

Tablica XXXI

Rekonstrukcja sylwetki koczownika z zachodniego skraju stepu wschodnioeuropejskiego w kolczudze, z hełmem, włócznią, szablą i łukiem.

Tablica XXXII

Rekonstrukcja sylwetki koczownika
w pancerzu płytkowym, z hełmem, włócznią, szablą i łukiem, na koniu w pancerzu płytkowym.

741

009